

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

Кредитно-модульний курс
(навчально-методичний посібник для студентів-заочників)

За редакцією Л.М.Нікітіна

Видання 3-є, доповнене та перероблене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

ББК 87я73
В 85
УДК 1(075.8)

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист №1.4/18-Г-1016 від 21.03.2007 р.)

Рецензенти:
Андрєєва Т.О. – професор;
Додонов Р.О. – професор;
Узбек К.М. – професор.

Автори: Алексєєва Л.О. – к.ф.н. проф. (теми 6; 21 – у співавт.); Андрєєва Т.О. – к.ф.н., доц. (тема 4 – у співавт.); Борисова З.О. – ст.преп. (теми 13, 16 – у співавт.); Іващук З.Р. – ст.преп. (тема 5 – у співавт.); Ізваріна О.М. – к.и.н., доц. (тема 10 – у співавт.); Гаврилов М.І. – к.ф.н., проф. (тема 15 – у співавт.); Гребеньков Г.В. – д.ф.н., проф. (тема 20); Денисов П.О. – ст.преп. (тема 14 – у співавт.); Ємельянова А.В. – к.ф.н., доц. (тема 3); Кисельова П.Л. – к.ф.н., доц. (тема 18); Корнєєва В.А. – ст.преп. (тема 4 – у співавт.); Леонов Л.Г. – к.ф.н., доц. (тема 8); Муза Д.Є. – к.ф.н., доц. (теми 9; 19; 21 – у співавт.); Морозов М.М. – д.ф.н., проф. (тема 23); Нікітін Л.М. – д.ф.н., проф. (теми 7, 11, 22; 12 – у співавт.); Подопрігора С.Я. – к.ф.н., проф. (тема 1); Попов В.Ю. – к.ф.н., доц. (тема 19 – у співавт.); Разетдінов В.М. – ст.преп. (тема 2); Рєпічев В.В. – ст.преп. (тема 10 – у співавт.); Рїбаков В.В. – к.ф.н., доц. (тема 15 – у співавт.); Смирнов П.В. – к.ф.н., доц. (тема 5 – у співавт.); Трофимюк В.К. – ст.преп. (тема 16 – у співавт.); Додонов Р.А. – д.ф.н., проф. (теми 10, 14 – у співавт.); Фїліпенко Н.А. – к.ф.н., доц. (тема 17); Ялі І.А. – д.ф.н., проф. (теми 12, 13 – у співавт.).

В 85 Вступ до філософії. Кредитно-модульний курс: навчально-методичний посібник для студентів-заочної форми навчання. За ред. Л.М.Нікітіна. Видання 3-є, доповнене та перероблене. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 256 с.

ISBN 978-966-364-588-9

У даному навчально-методичному посібнику, висвітлюються основні етапи становлення і розвитку філософської думки, її актуальні проблеми. Корисними будуть методичні поради та рекомендації до тем. У посібнику враховані вимоги кредитно-модульної системи навчання, а також положення галузевих стандартів вищої школи, якими для деяких дисциплїн передбачено викладання інтегрованого курсу філософії.

Розрахований на студентів заочного та стаціонарного відділень, широке коло читачів, які цікавляться філософськими питаннями.

ISBN 978-966-364-588-9

© За редакцією Л.М.Нікітіна, 2008

© Центр учбової літератури, 2008

ПЕРЕДМОВА

Курс філософії покликаний ввести студентів у сферу формування, функціонування і розвитку духовного виробництва, що продукує знання з основних проблем буття, мислення і пізнання. Як теоретична основа світогляду, філософія відкриває студентам перевірені багатовіковою практикою духовні орієнтири для глибокого осмислення реальності. Вона дозволяє освоїти теоретичну і методологічну інтелектуальну спадщину та неоціненний, найбагатший категоріальний апарат, необхідний для успішної теоретичної і практичної діяльності. Розглядаючи людину як вищу цінність, філософія покликана бути саморефлексією в усвідомленні людиною змісту і цілей свого життя, долі людської цивілізації.

У ході вивчення курсу філософії студент повинен освоїти: коротку історію розвитку філософської думки в Україні і за кордоном; предмет, структуру, мету і завдання філософії; онтологічні, гносеологічні, методологічні і соціальні проблеми філософського знання; основні функції філософії її роль у соціумі.

Спираючись на теоретичні знання про формування, функціонування і розвиток філософського знання, студент повинен опанувати такими основними вміннями і навичками: працювати з основною, додатковою і спеціальною інформацією, пов'язаною з функціонуванням філософського знання; підготувати доповідь (реферат) або контрольну роботу з філософської проблематики; використовувати філософські знання стосовно профілю своєї спеціальності; знаходити і використовувати в практичній діяльності (навчанні) теоретичну і методичну інформацію в області філософії.

* * *

Відповідно до ідей Болонського процесу курс філософії поділений на чотири модулі: *Модуль I. Історико-філософський вступ; Модуль II. Загальнотеоретична філософія; Модуль III. Соціальна філософія; Модуль IV. Спеціальний курс «Світоглядні і соціальні проблеми духовного буття людства».*

Кожний з перших трьох модулів складається з теоретичної і практичної частини. Теоретична частина містить у собі постановку завдань, які необхідно вирішити при розгляді тієї чи іншої теми курсу, та опорний конспект лекцій.

Практична частина складається контрольних завдань у вигляді тестів і проблемно-пошукових завдань, що потребують аналітичного підходу до їх аналізу. Наприкінці кожного модуля подається доказова частина, яка містить відповіді на тести контрольного завдання.

У даному навчальному посібнику враховано те, що відповідно до галузевих стандартів вищої школи для деяких дисциплін запроваджені нові навчальні плани (2007 р.), в яких передбачається викладання інтегрованого курсу філософських наук. З цією метою розроблений Модуль IV – спецкурс, у якому відповідно до рекомендованої програми, викладаються спеціальні лекційні курси з етики, естетики, логіки, релігієзнавству і культурології.

У кінці посібника подаються короткий словник основних філософських термінів та література.

В підготовці навчального посібника були враховані матеріали надані: Алексеевою Л.О., к.ф.н., проф. (тема 6), Андреевою Т.О., д.ф.н., проф. (теми 4, 30,31,32), Андрієнко О.В., асист. (теми 30, 31, 32), Пасько З.О., к.ф.н., доц. (теми 13, 16, 27, 28, 29), Ізваріною О.М., к.і.н., доц. (теми 10, 21, 22, 23), Гавриловою Н.І., д.ф.н., проф. (тема 15), Гребеньковою Г.В., д.ф.н., проф. (тема 20), Додоною Р.А. (теми 10, 14), Ємельяною А.В. к.ф.н., доц. (теми 3, 18, 19, 20), Камараль А.В. к.ф.н., асист.(теми 24, 25, 26), Корнеєвою В.А., к.ф.н., доц. (тема 4), Леоною Л.Г., к.ф.н., доц. (тема 8), Муза Д.Е., к.ф.н., доц. (тема 9), Нікітіною Л.Н., д.ф.н., проф. (теми 1,5,7,11,12, практична частина, словник основних термінів), Підпригорою С.Я., д.ф.н., проф. (тема 1), Разетдіною В.М., ст. викл. (теми 1, 2, 5, 24, 25, 26), Рибаквою В.В., к.ф.н., доц. (тема 15), Станкевич В.Л., к.і.н., доц. (тема 7), Трофимюком В.К., ст. викл. (тема 16), Філіпенко Н.А. к.ф.н., доц. (тема 20).

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА:

Модуль I. Історико-філософське введення

Тема 1.

Філософія, коло її проблем та роль у суспільстві

Дана тема є вступною до курсу. Її розгляд доцільно здійснити за наступним планом:

1. Світогляд, його сутність і структура.
2. Предмет філософії.
3. Основні функції філософії.

При розгляді першого питання теми «**Світогляд, його сутність і структура**» необхідно виходити з того, що людина в процесі свого життя час від часу розмірковує про таємниці світобудови, долі світової цивілізації, про перспективи розвитку людини. Різноманітна тематика цих роздумів обумовлена загальною орієнтацією, самовизначенням людини у світі, її світоглядом.

Світогляд – це система людських знань про світ, місце в ньому людини, її ставлення до світу.

Світогляд покликаний дати людині орієнтацію в різних областях життєдіяльності. Він є духовно-практичним явищем, концепцією життя, сплавом знань, цінностей, переконань і поведінкових установок. Елементами структури світогляду є світовідчуження, світосприймання, світоуявлення, світорозуміння і світовідношення. На цій основі формуються ідеали людини, що відображають її життєві цілі. Світогляд може бути буденно-практичним і теоретичним, повсякденним і науковим, індивідуальним і суспільним, прогресивним або радикальним (реакційним).

До основних історичних типів світогляду належать: *міфологічний, релігійний, філософський.*

Студенту необхідно більш докладно ознайомитися з міфологічним і релігійним світоглядами та їхніми функціями в соціальному житті, виходячи з того, що:

Міфологія – тип світогляду, в якому різні уявлення про природу, суспільство, людину та її мислення об'єднані в єдиній образній картині світу, що поєднує у собі реальність і фантазію, природне і надприродне, зазнання і віру, думку й емоції. Міфологія намагається відповісти на питання про походження Всесвіту, Землі, життя на ній; пояснити природні і соціальні явища, пророкувати долю людини; окреслити коло морально-етичних проблем.

Релігія – це тип світогляду, в основі якого лежить віра в надприродні сили і поклоніння їм. Для нього характерна почуттєва, образно-емоційна форма сприйняття навколишньої дійсності.

Філософія – є вищим типом світогляду, для якого характерні раціональність, системність, логічність, теоретична оформленість.

Друге питання «**Предмет філософії**» варто почати із з'ясування твердження, що людина з давніх часів прагнула пізнати навколишній світ. Філософія – це область духовної діяльності людини, пов'язана з постановкою, аналізом і вирішенням світоглядних, загальнолюдських проблем, виробленням цілісного погляду на світ, на місце в ньому людини.

Слово «філософія» (грецьк. *phileō* – люблю + *sophia* – мудрість) означає дослівно «любов до мудрості». Існує думка, що філософ і математик античності Піфагор (VI в. до н.е.) був першим, хто назвав себе філософом. Давньогрецький філософ Платон (V ст. до н.е.) вживав термін «філософія» як пізнання сущого. Слідом за ним Арістотель (IV в. до н.е.) вважав завданням філософії аналіз причин речей.

Перші філософські системи з'явилися близько 3 тис. років тому в Стародавньому Китаї та Індії, а класичну форму знайшли в Стародавній Греції. Виникнення філософії в Стародавній Греції історично збіглося з виникненням наукового знання. Філософія склалася як перша історична форма теоретичного знання. Точніше, всі знання, які якимось чином відрізняються від міфології і релігії, мислителями Еллади були названі філософією.

З накопиченням спеціальних наукових знань почалося розмежування окремих галузей знання. Вже в античності з єдиного нерозчленованого знання виокремилися математика, астрономія, фізика, медицина й інші науки. Одночасно відбувався і розвиток самого філософського знання. Предметом філософії, на відміну від природних і технічних наук, стала духовна діяльність люди-

ни, а також усвідомлення нею цієї діяльності, її змісту, мети, свого призначення у світі.

Філософія – це вчення про людину, її місце у світі. Вона досліджує загальні закономірності природи, суспільства і людського мислення.

У філософії концентруються і набуває найбільш послідовного вираження ідеї, почуття, установки і настрої, що існують у суспільстві. Філософське міркування відповідає глибинній потребі людини в розумному обґрунтуванні і поясненні природи, суспільства, людини та її мислення в їх цілісності і взаємозумовленості.

Філософське осмислення дійсності передбачає наявність двох протилежностей. Ними є: світ «зовнішній» відносно свідомості людини – *об'єктивна реальність* і світ «внутрішній» (психічне, духовне життя людини) – *суб'єктивна реальність*. Різні уявлення про відносини цих двох реальностей: об'єктивної і суб'єктивної, об'єкта і суб'єкта – пронизують всю філософію протягом усієї її історії. Ці відносини характеризують як – **питання про ставлення людини до світу, свідомості до буття, суб'єктивного до об'єктивного.**

Залежно від того, як філософи відповідали на це запитання, що іноді називають основним питанням філософії, вони розділилися на два напрямки – матеріалізм та ідеалізм. **Матеріалісти** стверджують, що первинним є матерія, а вторинним – свідомість. **Ідеалісти** первинною вважають свідомість, вторинною – матерію.

Як філософський напрям ідеалізм визнає первинним абсолютну ідею, світовий розум (Платон, Гегель) або свідомість людини, «комплекс відчуттів» (Берклі, Фіхте) за визначальну причину всього суцього.

Студенту варто знати, що філософи часто намагаються завуалювати свою світоглядну позицію. Матеріалісти, наприклад, називають себе субстанціалістами, а ідеалісти – функціоналістами, однак від такої гри в терміни суть філософського бачення світу не змінюється.

Філософський принцип, відповідно до якого все існуюче має єдине джерело, називається **монізмом**. Розрізняють матеріалістичний і ідеалістичний монізм. Перший – бачить єдність світу у йо-

го матеріальності, другий за основу усього суцього приймає духовне начало (свідомість).

В історії філософії зустрічалися мислителі, які намагалися дотримуватися проміжної позиції. Вони визнавали рівноцінність, незалежність двох першооснов світу: матерії і свідомості. Таких філософів називають **дуалістами**.

Аналіз ставлення людини до світу, свідомості до буття, породжує запитання: чи спроможне наше мислення пізнати навколишній світ? Питання про те, чи є пізнаванням світ і, якщо це так, то до якої межі – є найважливішу складовою філософського осмислення дійсності.

Залежно від того, яку позицію у вирішенні питання про пізнаванність світу займають філософи, вони належали до двох таборів. До першого, а їх більшість, належать прихильники пізнаванності світу. Серед виділяються **сенсуалісти**, які головну роль відводять чуттєвому пізнанню (Лок, Кондильяк); **раціоналісти** – взяли за основу розум (Декарт, Спіноза) та **ірраціоналісти** – відкидають або припинують роль розуму в пізнанні (Ніцше, Бергсон).

До другого напрямку (їх меншість) належать супротивники пізнаванності світу. Серед них виділяють дві основні течії: скептицизм і агностицизм. **Скептицизм** – відкидає можливість достовірного знання про світ (Піррон, Горгій), **агностицизм** – цілком або частково заперечує пізнаванність світу (Юм, Кант).

Розглядаючи питання «**Основні функції філософії**», студенту необхідно виходити з того, що філософія тісно пов'язана з життям людей, задовольняє певні соціальні потреби. Тому вона завжди виконувала і виконує функцію **універсального знання**, або пропедевтики (*вступу*) до **універсального знання**.

Найважливішими функціями філософії є:

- **світоглядна**, що виражає ставлення людини до світу, та орієнтує її дії в духовно-практичній сфері;
- **гносеологічна** (теоретико-пізнавальна, або епістемологічна), що вирішує питання про пізнаванність світу і вірогідність знання;
- **методологічна** – виступає як система методів пізнання;
- **ідеологічна** (соціальна) впливає на соціальні відносини і взаємозв'язки;

- **гуманістична** – спрямована на визнання пріоритету особистості на основі загальнолюдських цінностей;

- **культурно-виховна** – сприяє формуванню в людині культури мислення і спілкування, орієнтує її на істину, добро і справедливість;

- **критична**, пов'язана з орієнтацією на цінності й ідеали, з оцінкою соціальної дійсності під відповідним кутом зору;

- **аксіологічна** (ціннісно-регулятивна) – полягає у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, сенсу життя людини;

- **евристична**, служить збільшенню наукових знань, пошуку шляхів до нових відкриттів;

- **прогностична**, спрямована на філософське осмислення перспектив розвитку людини, культури і цивілізації, вирішення глобальних проблем.

Ці та багато інших функцій філософії характеризують її роль у суспільстві, морально-духовному розвитку людини і суспільства, відображають зв'язок філософської теорії з практикою.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Дуализм», «Идеализм», «Материализм», «Мировоззрение», «Миф», «Монизм», «Основной вопрос философии», «Скептицизм», «Философия».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Мировоззрение», «Философия», «Материализм», «Идеализм».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Світогляд», «Філософія», «Матеріалізм», «Ідеалізм», «Основні питання філософії».

Тема 2.

Основні історичні типи філософії

1. Антична і середньовічна філософія.
2. Філософія епохи Відродження і Нового часу.
3. Німецька класична філософія.

Пристаюючи до вивчення першого питання «**Антична і середньовічна філософія**» студенту слід знати, що антична філософія містить у собі філософські вчення Давньої Греції і Давнього Риму з кінця VII ст. до н.е. по VI ст. н.е.

Перші грецькі філософи прагнули зрозуміти природу, світ як ціле і проникнути в їх сутність, ставили завдання виявити єдине начало усього суцього і знаходили його в різних матеріальних речах (космоцентризм). Так, засновник першої філософської школи античної Греції **Фалес** (бл. 624-547 до н.е.) таким началом вважав воду, **Анаксимандр** (610-540 до н.е.) – апейрон (хаотичну, безмежну першоречовину), **Анаксимен** (588-525 до н.е.) – повітря, **Геракліт** (540 – бл. 480 до н.е.) – вогонь.

Зверніть увагу на те, що Геракліт висунув ідею плинності буття і тим самим поклав початок діалектиці, діалектичному розумінню світу.

Важливе значення для розвитку античної (і подальшої) філософії мало атомістичне вчення **Левкіппа і Демокріта** (460-370 до н.е.) які вчили, що всі речі складаються з атомів і порожнечі.

Вперше проблеми антропології (грецьк. *anthōpos* – людина + *logos* – вчення, наука) розглядає **Сократ** (470–399 до н.е.) На основі принципу «Пізнай самого себе» – він ставить завдання зрозуміти сутність людини через її діяльність. Він вважає, що в основі діяльності лежать загальні ідеальні поняття, для виявлення яких розробляє діалектичний запитально-відповідальний метод – метод бесіди з метою спонукати співрозмовника самому знайти істину.

Вершиною античної філософії є філософські системи **Платона й Арістотеля**.

Платон (427-347 до н.е.) був одним із основоположників іdealізму. За його вченням в основі світу лежать абсолютні ідеї (ейдоси), похідним від яких є світ чуттєвих речей.

Ідеї представляють певне божественне царство, в якому до народження перебувають безсмертні душі людей, споглядаючи істинно суще. З'єднуючись з тілом, душа забуває про те, що спостерігала на небі. У процесі життя, сприймаючи матеріальні предмети, душа згадує те, що бачила у світі ідей.

Платон, як і Сократ, розробляє діалектичний метод пізнання.

Найважливішою частиною філософії Платона є його вчення про досконалу, ідеальну державу, в якій панують Благо, Моральність, Справедливість і Закон. Таку державу він намагався створити і на практиці.

Найвидатнішим серед давньогрецьких мислителів був *Арістотель* (384-322 до н.е.) – учень Платона, вчений-енциклопедист, вихователь Олександра Македонського, засновник логіки, як засобу раціонального пізнання світу.

Думаючи, що ідея як сутність речі не може знаходитися поза самою річчю, він піддав критиці Платона за відрив ідей від матерії. Річ, будучи єдністю матерії і форми, виникає завдяки дії причини. Форма є дійсністю того, можливістю чого є матерія. Сходи форм ведуть до вищої форми, або «форми форм». Ця гранична форма є Бог – джерело і першодвигун буття.

Соціально-політичне вчення Арістотеля відрізняється від платоновського. Ідеалом Арістотеля є держава, яка створює оптимальні умови для відображення «природи людини». Людина – суспільна і політична істота. Її мета – щастя, яке досягається добродієм життям, навчанням і роздумами.

Арістотелем завершується розквіт давньогрецької філософії.

Поступово починається її занепад і криза (I–V вв. н.е.). У цей період виникають і розвиваються п'ять філософських напрямків: 1) *скептицизм*, що виражав радикальну недовіру до світу; 2) *перипатетизм*, що продовжив вчення Арістотеля; 3) *епікуреїзм*, який намагався знайти життєву опору для людини; 4) *стоїцизм*, що шукав щастя людини через її причетність до логосу; 5) *платонізм*, який продовжив вчення Платона і дав початок новій школі – неоплатонізму. (Про ці напрями дивіться у рекомендованій літературі, та довідниках).

Середньовічна філософія охоплює історичний відрізок з II по XIV ст. і є сукупністю релігійно-філософських вчень.

У цей період пануючою стає релігійна ідеологія – теоцентризм (грець. *theos* – Бог). Згідно з християнським віровченням, вона розглядає світ як творіння Бога. Людину також створив Бог, а її сутність полягає в її духовності.

Середньовічна філософія висунула проблему про ставлення Бога до створеного ним світу, завдання раціонального обґрунтування віри, розуміння знання як божественної відвертості.

Значне місце на той час у філософії посідає питання про співвідношення загальних понять та емпіричних предметів. **Номіналісти** (лат. *nomina* – назви, імена) вважали, що існують тільки окремі речі. **Реалісти** (лат. *realis* – речовинний) вчили, що загальні поняття первинні й існують незалежно від окремих речей. **Концептуалісти** (лат. *conceptus* – думка, уявлення) вважали, що загальні поняття не існують незалежно від окремих речей, а є специфічними формами пізнання дійсності.

Студенту варто уважно ознайомитися з аргументами учених цих напрямів у середньовічній філософії, тому що суперечка, почата ними, продовжувалася й у наступних століттях між раціоналістами і сенсуалістами.

Провідним ученим того періоду – часу розквіту схоластики (грецьк. *scholē* – школа) – був **Хома Аквінський** (1225-1274). На його вчення варто звернути особливу увагу, тому що його філософія – **томізм** (лат. *Thomas* – Хома) стала ідеологічною доктриною католицизму.

Хома Аквінський прагнув обґрунтувати питання гармонії віри і розуму, вивести буття Бога з буття речей, запропонував ідею потенційного (можливого) і актуального (дійсного) буття. В антропології він виходив з уявлення про особистість як єдність душі і тіла.

Середньовічна філософія, через релігійність і схоластичність, була догматичною і консервативною й наприкінці XIV ст. вже не задовольняла потреби суспільного розвитку. На зміну їй прийшла філософія Відродження.

Розглядаючи друге питання «**Філософія епохи Відродження і Нового часу**», варто виходити з того, що епоха Відродження – це період у культурному й ідейному розвитку країн Західної і Центральної Європи з XV до XVII ст.

Відмітними рисами епохи Відродження є: 1) повернення до культурної спадщини античності, її відродження; 2) боротьба проти церкви і схоластики; 3) утвердження світської культури і гуманізм як цілісного світогляду; 4) посилення престижу науки й експериментального дослідження.

Для творчості представників філософської думки Відродження характерною є віра у безмежні можливості людини, заперечення схоластики й аскетизму, утвердження розкріпаченої, гармонічної, творчої особистості (антропоцентризм, де грецьк. *anthropōs* – людина). У філософії утверджується **пантеїзм** (грецьк. *pan* – усе + *theos* – Бог), що ототожнював бога з природою і світом у цілому.

Початок філософії Відродження пов'язують з іменами італійського філософа **Марсіліо Фічіно** і німецького мислителя **Миколи Кузанського**.

Фічіно (1422-1495) усі релігії, які існували раніше, розглядає як ступіні розвитку «загальної релігії», наділяє людину здатністю до пізнання світу, захищає земну красу, споглядання якої розглядає як вищий ступінь пізнання. **Кузанський** (1401-1464) відомий тим, що відкрив принцип збігу протилежностей – максимуму і мінімуму, став родоначальником нової європейської діалектики і своїм вченням зруйнував античне і середньовічне уявлення про космос як про щось кінечне.

Револьюційний переворот у світогляді епохи Відродження пов'язаний з відкриттями польського астронома **Миколи Коперника** (1473-1543) – геліоцентричної системи; італійського мислителя **Джордано Бруно** (1548-1600), який висунув ідею про нескінченність Всесвіту і множинність світів; італійського вченого **Галілео Галілея** (1564-1642), який заклав основи експериментально-математичного природознавства і намагався відокремити науку від релігії. Принцип геоцентризму, що панував до цих відкриттів (Земля – центр Всесвіту), за яким видиме тотожне дійсному, змінив новим геліоцентричним принципом (Сонце -центр сонячної системи), згідно з яким, видиме – це перевернуте відображення схованої за явищами сутності. Цей новий принцип став теоретико-пізнавальним методом класичної науки.

В області соціально-політичних вчень гуманізм епохи Відродження проявився в розвитку теорії держави й утопічних соці-

алістичних ідей. Італійський історик **Ніколо Макіавеллі** (1469-1527) та французький соціолог **Жан Боден** (1530-1596) обґрунтовують вчення про централізовану державу, яку розглядають як головне знаряддя в боротьбі проти гегемонії церкви.

Соціалістичні утопічні ідеї про побудову справедливого суспільства розвивають англійський гуманіст **Томас Мор** (1479-1555), італійський чернець **Томазо Кампанела** (1568-1639) та німецький реформатор **Томас Мюнцер** (1490-1525).

Пристаючи до вивчення філософії Нового часу, зверніть увагу на те, що в цей період відбувається перехід до великої машинної індустрії і викликаних цим змін соціально-економічних відносин. Наука стає символом Нового часу. Спираючись на науку, філософія ставить завдання збільшення влади суспільства над природою та інтелектуальним удосконаленням людини.

Наука потребувала *нової методології пізнання*, яку розробили **Френсіс Бэкон**, **Рене Декарт** і **Бенедикт Спіноза**. У філософії розвиваються два напрями в теорії пізнання – *сенсуалізм і раціоналізм*.

Родоначальником філософії і науки Нового часу став **Бекон** (1561-1626), який відродив матеріалізм, що почався з античності. Матерію він розглядав як активне начало, невід'ємне від руху.

Розчищаючи ґрунт для нової науки, Бекон здійснив «велике відновлення наук». Свій задум він втілював у «Новому органоні». На шляху пізнання природи існують перешкоди – це засміченість свідомості людей «ідолами» (або примарами), перекрученими образами дійсності і неправильними уявленнями. Бекон виділив чотири види «ідолів».

У центрі філософських поглядів Бекона був *індуктивний метод* (проходження пізнання від часткового до загального), спрямований на експериментальне, емпіричне дослідження природи.

На відміну від такого підходу, **Декарт** (1596-1650) прагнув розробити універсальний метод пізнання, виходячи з *раціоналізму* (лат. *rationalis* – розумний, доцільний, обґрунтований), який єдиним джерелом достовірного знання визнає розум.

Декарт вважав, що в людському пізнанні є кілька первісних ідей, у першу чергу ідея Бога. Основним методом пізнання він вважав *дедукцію*, тобто рух пізнання від загального до окремого.

Основна риса філософії Декарта – *дуалізм*. Існують, вважав він, незалежно одна від одної дві субстанції: духовна і матеріальна, душа і тіло.

Спіноза (1632-1677) переборює дуалізм Декарта, він довівши, що світ вічний і є єдиною, неподільною субстанцією, вічною в часі і нескінченною в просторі. Як раціоналіст, він вважав, що в самому розумі закладена відповідність утворених ідей із сутністю пізнаваних речей. Критерієм істини для Спінози є розум, універсальним методом пізнання – математика, точніше, геометрія.

Подальший розвиток філософії Нового часу рухався в двох напрямках. *Перший*: Ф.Бекон – Дж. Локк – французькі матеріалісти XVIII ст. – сенсуалізм Дж. Берклі та Д. Юма – класична німецька філософія (Л. Фейєрбах). *Другий*: Р. Декарт – Б. Спіноза – Г. Лейбніц – класична німецька філософія (І. Кант, Г. Гегель).

Вивчаючи рекомендовану літературу, зверніть увагу на французьку філософію XVIII ст., яка ввійшла в історію як епоха Просвітництва. Вона не була однорідною. Найбільш радикальна частина просвітителів стояла на позиціях матеріалізму й атеїзму: *П. Гольбах, К. Гельвецій, Ж. Ламетрі, Д. Дідро*. Менш радикальна: *Ш.Монтеск'є, М.Вольтер, Ж.-Ж. Руссо* – була на позиціях ідеалізму і деїзму. *Деїзм* (лат. *deus* – Бог), допускав існування Бога як першопричини світу, заперечував його наступне втручання в природні і соціальні процеси.

Французька філософія відстоювала вільнодумство. Вона дала науково-матеріалістичне пояснення світу, піддаючи критичному аналізу релігію.

При вивченні третього питання «**Німецька класична філософія**» варто знати, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. німецькими мислителями був створений спадкоємний ряд філософських систем, які прийнято називати класичною філософією. Її основними рисами були: а) відродження діалектики; б) критика повсякденного (того, що не суперечить здоровому глузду) мислення; в) прагнення подати філософію як систему наукового знання.

Родоначалником німецької класичної філософії є **І. Кант** (1724-1804). На початковому етапі своєї діяльності, у так званий «докритичний» період (до 70-х років XVIII ст.), він займався переважно природно-науковими проблемами: він обґрунтував залежність морських припливів і відливів від положення Місяця,

розробив гіпотезу про походження Сонячної системи з газової туманності (згодом відому як гіпотеза Канта – Лапласа).

У «критичний» період (з початку 70-х років) Кант переосмислює попередню теорію пізнання і роль людини як суб'єкта пізнання. Основна риса цього періоду – *агностицизм*. Світ, що пізнається, Кант поділяє на явища (речі, як вони існують для свідомості) і «речі в собі» (речі як вони існують самі по собі). «Речі в собі», впливаючи на органи чуттів, викликають відчуття, але відчуття і навіть судження не дають людині достовірного знання про «речі в собі».

Наше мислення прагне досягти абсолютного знання про «речі в собі», але не може вийти за межі явищ, що формують нашу свідомість, за межі досвіду. Воно впадає в антиномію (нерозв'язане протиріччя) бо можна довести, що людина має волю і не має її, що світ скінченний і нескінченний, що існує першопричина (Бог) і що вона не існує.

Крім світу, даного нам у відчуттях, є й інший світ – світ волі, який пізнається *практичним розумом*. Кант вчить, що людина має автономну волю. Під тиском волі практичний розум керує вчинками людини в суспільстві, які підпорядковуються моральним законам і пред'являють до людини певні категоричні вимоги або категоричний імператив (грецьк. *katēgorikos* – рішучий, безумовний + лат. *imperativus* – веління, вимога). Імператив стверджує: «Роби так, щоб твоя поведінка могла стати загальним законом. Підходь до інших так, як ти хотів би, щоб вони підходили до тебе. Знай, що своїми вчинками ти формуєш спосіб дії інших і створюєш форму, характер взаємних відносин».

Як бачимо, Кант, обґрунтовуючи вчення про людину і її пізнання, розділив світ природи і світ людини, що знаходяться в протиріччі.

Ці протиріччя намагалися вирішити **Й. Фіхте** (1762-1814) та **Ф. Шелінг** (1775-1854). Але вдалося це зробити тільки **Г. Гегелю** (1770-1831).

Своїм головним завданням **Гегель** вважав створення діалектики як науки, системи і логіки. Для цього йому знадобилося охопити всі знання і всю людську культуру в їх розвитку, критично переробити їх і створити складну філософську систему, в якій розвиток світу подається як розвиток абсолютної ідеї (духу).

Філософська система Гегеля починається із вчення про логіку. Це питання він вирішує з позиції ідеалізму. Логіка в цілому включає об'єктивну логіку (вчення про буття і сутність) і суб'єктивну логіку (вчення про поняття).

Об'єктивна логіка – це логіка доприродного світу, що перебуває в стані до створення світу Богом. Це *абсолютна ідея*. Бог і абсолютна ідея тотожні як першопричини, але водночас різні у своєму стані. Бог завжди дорівнює самому собі, тоді як абсолютна ідея безперервно розвивається від абстрактних і бідних за змістом визначень до більш повних і конкретних.

Після «роботи» об'єктивної логіки до справи долучається суб'єктивна логіка (вчення про поняття). Вона проходить той самий шлях за допомогою понять, суджень та умовиводів і одночасно відображає історію практичного руху культури, в процесі якої людина освоює (пізнає) світ.

Саморозвиток ідеї приводить логіку до кінцевого пункту – виникає природа. Поняття природи у Гегеля незвичайне. Це інша форма буття, ідеї. Зміст і значення природи в тому, щоб опосередковувати собою божественний і людський дух у їх розвитку – розгортанні ідеї.

Метою діалектичного розвитку абсолютної ідеї є усвідомлення й абсолютне пізнання свого власного шляху. Це усвідомлення має відбуватися у формі, що відповідає змісту ідеї. Рухаючись до абсолютного самопізнання, дух сам знаходить для себе необхідні форми. Це споглядання, уявлення і понятійне мислення, які одночасно є і ступенями самопізнання духу.

На етапі споглядання дух з'являється у вигляді мистецтва, на етапі уявлення – у вигляді релігії і на вищому етапі – у вигляді філософії. Філософія – це вершина світової історії і культури й кінцева стадія самопізнання – абсолютна істина.

Грандіозна філософська робота, здійснена Гегелем, привела його до висновку про розумність світу, яке він висловив у афоризмі: «Усе дійсне – розумне, усе розумне – дійсне». При цьому у процесі розумного розвитку ідеї переборюється зло і недосконалість світу.

Філософія Гегеля мала величезне значення для розвитку всієї духовної культури Європи. Але філософське осмислення світу не

має межі. І гегелівська філософія була не тільки розвинута далі, але й піддана критиці.

Л. Фейєрбах (1804-1872) свою діяльність спрямував на критику християнської релігії, ідеалізму Гегеля й утвердження антропологічного матеріалізму. Він вважав, що для релігії й ідеалізму загальною основою є абсолютизація людського мислення, протиставлення його людині і перетворення в самостійно існуючу сутність.

Причина і таємниця релігії й ідеалізму знаходяться на землі. Людина як родова істота у своїй діяльності лише опосередковано пов'язана з ідеєю, із загальним, котре переважає над одиничним. Люди не розуміють, що ці загальні ідеї є їхнім же витвором, і приписують їм надприродні властивості, перетворюючи їх в абсолютну ідею Бога.

Щоб перебороти таке розуміння ідеї, треба зрозуміти людину з її мисленням як земну істоту. Предметом філософії мають бути не дух, не природа, а людина.

Людина для Фейєрбаха – це духовно-природна істота, найважливішою характеристикою якої є чуттєвість. Люди зв'язані між собою природними зв'язками насамперед почуттям любові. Разом з тим Фейєрбах нехтує дуже важливою особливістю людини – її соціальною сутністю.

* * *

Довідкова література:

История философии. – М., 1999.

История философии. – К., 2002.

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Античная философия», «Философия», «Схоластика», «Классическая немецкая философия», «Философия Нового и новейшего времени» и др.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Філософія», «Відродження», «Німецька класична філософія» та ін.

Тема 3.

Філософська думка в Україні у XI – XXI ст.

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі.
2. Розвиток філософської думки в Україні в XV – першій половині XVIII ст.
3. Філософія в Україні в другій половині XVIII – на початку XXI ст.

Вивчаючи питання «**Філософські ідеї в культурі Київської Русі**», необхідно усвідомити, що Київська Русь була першою східнослов'янською державою, в духовній культурі якої відбувалося становлення вітчизняної (власне, як російської, так і білоруської) філософської думки.

Давня культура слов'ян, що зберігала міфологічні погляди, і антична філософія, були істотно переосмислені візантійською християнською філософією. Власне, розвиток вітчизняної філософської думки набуває поширення лише після запровадження християнства. Саме візантійська християнська традиція стала тією основою, на якій складалася традиція філософська думка Київської Русі.

У центрі уваги української філософії того періоду була проблема людини і людської історії. Філософія розумілося не тільки як теоретизування, а й як практична мораль. Характерною рисою філософських шукань був діяльний аспект. «Мудрість не тільки слово, а й справи» – підкреслюється в «Зборнику Святослава» (1073 р.).

Одночасно формується антропоцентристське розуміння світобудови. Людина – пан природи стоїть над природним Космосом, створеним Богом для потреб людини. Людина є центральною ланкою, що забезпечує спілкування між Богом і створеним ним світом.

При з'ясуванні сутності людини постала проблема співвідношення душі і тіла. На відміну від уявлень, що панували в західноєвропейській середньовічній філософії того часу, про абсолютне відчуження душі від тіла (тіло – «темниця душі»), мисли-

телі Київської Русі підкреслювали органічну єдність у людині духовного і фізичного.

Важливим аспектом розуміння сутності людини та її пізнавальних можливостей було вчення про розум, почуття і волю, які спрямовані на пізнання Божественної істини і воєдино з'єднуються в серці. Серце є центром, завдяки якому здійснюється причетність до неземного, Божественного. Ці думки викладені в XI ст. митрополитом Іларіоном у «Слові про Закон і Благодать».

Характерною рисою творчості руських мислителів була її морально-етична спрямованість. Висловлювалася ідея виведення морального закону з акта створення світу Богом; ідея гріха і моральної відповідальності людини; стверджувалася думка про те, що за допомогою людських діянь можна покращити світ, очистити його від зла. Істотну роль для етичних поглядів мислителів Київської Русі мала розробка проблеми святості. Формується уявлення про святість як втілений моральний ідеал поведінки, що розуміється як жертвеність. При цьому хоча й проголошується християнське розуміння святості, увага акцентується на прагненні ствердити для людини святе царство на Землі.

Значне місце посідає історіософська проблематика. Однією із провідних характеристик погляду на історію був універсалізм, який проявлявся, зокрема, у тому, що історію кожного князівства включали до єдиної історії Землі Руської. Русичі розглядалися як представники єдиної спільності слов'ян, а історія слов'ян включалася в загальну історію християнського світу, що ототожнювалася з історією людства.

Таким чином, філософську культуру Київської Русі можна охарактеризувати як філософсько-релігійно-етичну, спрямовану на осмислення актуальних проблем громадського життя того часу.

Розглядаючи питання **«Розвиток філософської думки в Україні у XV – першій половині XVIII ст.»**, слід звернути увагу на те, що наприкінці XV – на початку XVI ст. докорінно змінюється соціально-політична ситуація в Україні – Київська Русь остаточно втрачає державність. Україна увійшла до складу Польського королівства, Український народ розпочав важку боротьбу за політичне самовизначення і власне, існування як окремої етнічної та національної спільності.

Різке загострення релігійних конфліктів в Україні у XVI ст., пов'язане зі спробами окатоличити українське населення, зробило релігійну проблематику особливо актуальною. Соціальні, політичні та національні протиріччя українського життя того часу набули релігійної форми.

Слід враховувати й те, що із входженням України в Польське королівство відбувалася активна взаємодія з культурою Західної Європи епохи Відродження, центральною ідеєю якої був гуманізм. У його основі лежало культивування самоцінності особистості, її волі, справедливого суспільного ладу.

Саме ці ідеї розвивали засновники гуманістичної культури України, такі як Юрій Котермак, Павло Русин, Станіслав Ориховський. На основі ствердження гідності особистості вони розвивали свої погляди на зміст людського життя і людської історії.

Велике значення для розвитку культури і гуманізму мав Острозький культурно-освітній центр, заснований у 1576 році в князем Костянтином Острозьким.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у багатьох містах України виникають братства – релігійно-національні об'єднання, які протистояли експансії Ватикану і польської шляхти. Братства створювали школи, лікарні, друкарні, розвивали і захищали рідну мову, культуру, духовні традиції, а також розвитку філософської думки в Україні.

Особливу увагу слід приділити ролі Києво-Могилянської академії (1632 р.) у розвитку духовної культури України, а також усіх східних слов'ян. Академія давала фундаментальну освіту з давніх і сучасних для того часу мов, а також природничо-наукові, теологічні, філософські знання. Викладання філософії в ній здійснювалося окремим від теології. Були введені розділи етики як практичної філософії. Пізнання законів природи і людського мислення розглядалося як підготовка до етики. Етика, таким чином, стає важливим інструментом формування особистості. Людину намагаються зрозуміти в єдності і цілісності, як природну і суспільну істоту, яка концентрує в собі єдність особистого і суспільного блага.

Значний внесок у розвиток філософії України зробили видатні мислителі Києво-Могилянськ академії С. Яворський, Т. Прокопович, Г. Щербаський, М. Козачинський та ін., які обґрунтували пог-

гляд на філософію як засіб інтелектуального пізнання людини і природи.

При дослідженні питання **«Філософія в Україні в другій половині XVIII – на початку XXI ст.»** варто звернути увагу на те, що наприкінці XVIII ст. вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Савич Сковорода (1722-1794), створив філософську систему, яку по праву можна назвати новим етапом в розвитку філософської думки в Україні.

Філософію Сковорода розумів як любов до мудрості. Результатом філософствування є не знання, а життя, що будується відповідно до вимог людського щастя. Основними положеннями його філософської системи є вчення про дві натури і три світи. Все у світі має двоїсту природу або складається з двох натур: видимої і невидимої, зовнішньої і внутрішньої, тілесної і духовної, тлінної і вічної.

Воно органічно пов'язане із вченням про три світи, три специфічні види буття – великий макрокосм (Всесвіт, універсам), малий мікрокосм (людина) і символічний світ (Біблія). Світ символів постає як самостійна реальність, що забезпечує людині можливість проникнути в свою невидиму, внутрішню природу і, по суті, досягнути в собі Бога.

Велике місце в роботах Сковороди відведено з'ясуванню ролі серця в житті людини. Воно усьому голова, вважає мислитель.

Сковорода пропагував і щодня втілював у життя ідею морального самоудосконалення людини. Буття її для нього є моральним діянням. Шлях до щастя пролягає через моральне удосконалення. Він висував ідею про творчу «споріднену працю». Гармонія людського життя, на думку мислителя, залежить від відповідності праці внутрішнім здібностям людини, її схильностям.

Важливий вплив на розвиток філософської думки в Україні у XIX ст. справила діяльність *Кирило-Мефодіївського братства* (1845-1847) – таємної політичної організації, головним завданням якої була боротьба за соціальне і національне звільнення слов'янських народів. Його учасники закликали до об'єднання у вільну федерацію, в якій кожний народ мав би свою республіку і розвивав свою мову, культуру, традиції. Яскравими представниками кирило-мефодіївців були **Т. Шевченко, М. Костомаров і П. Куліш.**

Тарас Шевченко (1814-1861) – поет, художник і мислитель, народився в селі Моринці на Черкащині в родині кріпака. З 1860 року академік Петербурзької Академії мистецтв.

Світогляд Шевченка позначений антропоцентризмом. У його творчості навколишній світ (природа, історія, культура) сприймаються крізь призму переживань і потреб особистості. Навіть у християнській релігії він відкидає все, що заважає вільному розвитку людини.

Слов'янську федерацію Шевченко розглядав як один із можливих шляхів звільнення України, утвердження її мови, культури, історії. Ідеальний світ – це світ, звільнений від зла, покріпачення людини людиною, від політичної і національної залежності, світ, де панують братерські відносини між вільними людьми.

Микола Костомаров (1817-1885) є автором основного ідеологічного документа братства «Книга буття українського народу». У цьому творі міститься історіософська концепція, у центрі якої проблема «Україна і світ». Ця проблема обґрунтовується автором у душі християнської філософії. Костомаров переконаний, що головний зміст і спрямованість історичного процесу визначає народ. Вивчати історію, значить, пізнавати «народний дух», що є першоосновою історичного розвитку.

Пантелеймон Куліш (1819-1897) бачив місію свого життя в розвитку національної самосвідомості українського народу. В основі філософського світогляду Куліша – характерний для традиції української духовної культури погляд на людину і світ як на двоїсту сутність. В умовах переслідувань і заборон, встановлених царським урядом на вживання української мови, Куліш відстоював погляд на народну мову як на голос серця, безпосередній прояв щиросердної глибини народу, здатного виразити найпотаємніші порухи його душі.

Значне місце в історії українського духовного життя другої половини XIX ст. посідає **Михайло Драгоманов** (1841-1895). Центральною в історичній концепції Драгоманова була ідея прогресу. Прогрес історії, на його думку, здійснюється всіма народами, а критерієм його є вищий рівень духовної культури і соціальної справедливості, утвердження невід'ємних прав людини. Він вважав еволюційний шлях освіти єдиною можливістю для досягнення соціального ідеалу. Українська нація шляхом самопізнання

повинна досягти високого рівня розвитку національної самосвідомості й уміння затвердити своє право на існування серед інших народів.

Важливу роль в історії української філософії відіграв видатний письменник і громадський діяч **Іван Франко** (1856-1916), який одержав ступінь доктора філософії у Віденському університеті. Значною мірою він розкрив свою оригінальність і самобутність як філософ у власних художніх творах. Саме в поезії Франко розробляв ідею героя, особистості, вільної в суспільстві, але не вільної від суспільства; ідею героя, що є носієм духу, «вічним революціонером». Ця ідея обумовлює надалі розвиток теми «особистість і народ», в якій він пропагував ідеал безмежної відданості народу, готовності віддати життя за його щастя.

Слід зазначити, що концепція історичного прогресу у Франка базується на позитивізмі й ідеях соціалізму. Він вважав, що в основі розвитку людської історії лежать «загальні закони еволюції в органічній природі». Критерієм технічного прогресу має бути не прогрес науки і мистецтва самі по собі, а «емансипація людського індивіда». Франко акцентує увагу на ролі суб'єктивного фактора в історії і критикує фаталізм. Соціалістичний лад уявлявся Франку як вільна федерація громад, де реалізується принцип самоврядування. Державі тут немає місця, оскільки вона з необхідністю відроджує нерівність і приводить до «всевладдя керманичів».

Надалі, а саме наприкінці ХІХ-ХХ ст. розвиток філософської думки в Україні позначився формуванням філософських шкіл та напрямів, що були тісно пов'язані з європейською філософією.

Важливий внесок у розвиток вітчизняної філософської думки зробили видатні українські учені, культурні, громадські і політичні діячі, такі як **Б. Кистяківський** (1868-1920), **В. Вернадський** (1863-1945), **М. Грушевський** (1866-1934), **В. Винниченко** (1880-1951). Їхня творчість відзначена філософським осмисленням дійсності, що і визначає місце цих діячів культури і науки в історії філософської думки України.

У 20-х роках ХХ ст. активізуються зусилля по розробці філософії української ідеї. У центрі дискусії – концепція, запропонована **Н. Хвильовим** (1893-1933), який вважав за необхідне відмовитися від орієнтації на пасивно-страждальну росіяньську куль-

туру і повернутися обличчям до Європи. Хвильовий підкреслював неминуще значення створеного європейською культурою ідеалу «людини-громадянина», сенс життя якої в «широкій і глибокій активності». Завдяки цій якості людина стає дійсним творцем історії.

Характерною рисою підходу до проблеми національної ідеї, особливо в колі емігрантської молоді, починаючи з 20-х років була спроба вирішити її з позицій крайнього радикального націоналізму. Ця позиція представлена у творчості **Д. Донцова** (1883-1973). Філософський зміст його світогляду відрізняється ірраціоналізмом, суперечливим поєднанням романтичного розуміння національного як аристократизму духу з біологізаторським утвердженням принципу «боротьби за існування», волюнтаризмом і тоталітаризмом.

Близькою до поглядів Д.Донцова є історіософська концепція **В.К.Липинського** (1882-1931), центральне місце в якій посідають категорії «традиція», «аристократія», «нація», що трактувалися в активно-динамічній формі.

Значний внесок у вивчення глибинних факторів духовної історії України і національної філософії зробив **Д. Чижевський** (1894-1977), який вважав, що одним із таких факторів є національні риси українського характеру – «емоціалізм», «індивідуалізм» і «плюралістична етика», що визнає право кожного індивіда на власний етичний шлях.

Відкриття в 1944 році філософського факультету в Київському університеті і створення в 1946 році Інституту філософії АН України активізувало філософське життя в Україні.

Велике значення в розвитку філософії в Україні мала діяльність талановитого філософа, організатора науки **Павла Копніна** (1922-1971). Наукові інтереси його були зосереджені навколо дослідження проблем логіки, теорії пізнання і методології наукового пізнання. Він акцентував увагу на гуманістичній спрямованості філософії, що сприяло розробці світоглядно-гуманістичної проблематики, питань філософії культури, які активно розроблялися українськими філософами протягом 70-х і наступних років ХХ – початку ХХІ ст.

Другим напрямом, який плідно розвивається в Україні в цей період, є історико-філософські дослідження. Насамперед, освою-

ється спадщина німецької класичної філософії. Школа, очолювана **В. Шинкаруком** (1928-2001), здійснює глибоку розробку проблем діалектики, логіки і теорії пізнання на основі аналізу філософії Канта, Гегеля, Фейєрбаха та інших представників німецької філософської класики. Осмислюються досягнення закордонної філософії ХХ ст., зокрема, феноменологія Е.Гуссерля, філософія життя, екзистенціалізм, неофрейдизм тощо. Сталися помітні зрушення й у розробці питань історії філософії України.

Нарешті, слід відзначити, що виникнення і розвиток філософської думки в Україні є складним, суперечливим процесом. Він є невід'ємною частиною української культури та історії.

* * *

Довідкова література:

Бичко А. К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії. – К., 2001.

Історія філософії. – К., 2002.

История философии на Украине: в 3 т. – К., 1987.

Історія філософії України. – К., 1994.

Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.

Горський В.С. Історія української філософії. – К., 1997.

Чижевський Д. Нарис з історії філософії на Україні. – К., 1992.

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Философия» и «Сковорода» и др.

Філософський енциклопедичний словник.- К., 2002. Ст.: «Філософія», «Ларіон Київський», «Дрогобич (Котермак)», «Сковорода», «Шевченко» та ін.

Тема 4.

Основні філософські концепції сучасності

1. Позитивізм: еволюція й основні ідеї.
2. Марксизм і його місце в історії філософії.
3. Антропологічні школи у філософії.

Розглядаючи питання «**Позитивізм: еволюція й основні ідеї**», студенту необхідно усвідомити, що позитивізм – це філософський напрямок, що затверджує, що джерелом справжнього (позитивного) знання можуть бути тільки окремі конкретні науки та їх синтетичні об'єднання, а філософія як особлива наука не може претендувати на самостійне дослідження дійсності.

Позитивізм сформувався в 30-40-х роках XIX ст. Засновниками цього напрямку були француз **Огюст Конт** (1798-1857) та англієць **Герберт Спенсер** (1820-1903).

Позитивізм намагався побудувати систему знання, яка буде беззаперечною і точною та знайти науковий метод, що дозволить би створювати таку систему позитивного знання. Класичній німецькій філософії позитивізм протиставив «корисне» і «зручне» для застосування в житті знання, істина в якому осмислюється на основі точного експерименту чи досвіду. Філософію засновників позитивізму називають першим позитивізмом, або його першою історичною формою.

Представник другої історичної форми позитивізму **Є. Мах** (1838-1916) вважав, що речі є «комплексами відчуттів». До суми відчуттів він зводив і людину. Послідовники Маха заявляли, що будь-яке позитивне (наукове) знання є знанням філософським, тому філософія не може мати свого окремого від інших наук предмета.

Третя форма позитивізму виникає в 20-х роках XX ст. під загальною назвою **неопозитивізм** (грецьк. *neos* – новий + лат. *positivus* – позитивний, заснований на досвіді). У ньому поєднуються різні теорії: логічний позитивізм, логічний емпіризм, логічний атомізм, філософія лінгвістичного аналізу, аналітична філософія, критичний раціоналізм. Найбільш відомими його предста-

вникам були *М.Шлік, Р.Карнап, А.Айєр, Б.Расел, Ф.Франк, Л.Вітгенштейн.*

Основні ідеї неопозитивізму: а) Філософія повинна займатися аналітичною діяльністю, тобто з'ясуванням логічного змісту мови конкретних наук; б) головне у філософії не метод пізнання, а тлумачення знань, отриманих конкретними науками.

Постпозитивізм – це поняття для позначення низку сучасних західних філософських течій, що виникли в 50-70-і роках ХХ ст. внаслідок критики неопозитивізму. За змістом вони близькі до логічного емпіризму. До них відносять критичний раціоналізм К. Попера, прагматичний аналіз У. Куайна, методологію науки Т. Куна та ін. **Основні ідеї:** а) ослаблення уваги до формальної логіки; б) звернення до історії науки; в) відсутність чітких кордонів між емпірією і теорією, наукою і філософією.

Студенту слід пам'ятати, що сучасний позитивізм повертає увагу вчених, для яких пошук істини є головним питанням їхньої діяльності. Позитивізм у всіх своїх різновидах є формою вираження незадоволеності традиційними філософськими системами і спроб дослідників посилити опору філософії на досягнення науки, шляхом їх ототожнення й абсолютизації.

Приступаючи до вивчення теми. «**Марксизм і його місце в історії філософії**», слід пам'ятати, що основні положення цього теоретичного напряму були сформульовані Карлом Марксом (1818-1883) і Фрідріхом Енгельсом (1820-1895).

У марксизмі творчо опрацьовані три класичних джерела: гегелівська діалектика; теорія утопічного соціалізму *Сен-Сімона* (1760-1825), *Ж. Фур'є* (1772-1837) і *Р. Оуєна* (1771-1858) та теорія економістів *А. Сміта* (1723-1790) і *Д. Рикардо* (1772-1823). У результаті К. Маркс і Ф. Енгельс створили діалектичний матеріалізм.

Застосувавши діалектико-матеріалістичні принципи до аналізу соціальних відносин, вони сформулювали матеріалістичне розуміння історії (історичний матеріалізм), розробивши:

- а) проблему формаційного підходу до розвитку суспільства;
- б) ідею взаємозв'язку суспільного буття і суспільної свідомості при домінуючому впливі першого;
- в) положення про спосіб виробництва як основу життя суспільства (його буття) і економічних відносин як основних для всіх інших соціальних відносин.

Глибокий філософсько-економічний аналіз властивий марксизму в трактуванні соціального відчуження, антигуманного характеру ринкових відносин.

Сьогодні існує кілька моделей марксистської філософії: 1) автентичний (справжній) марксизм, взятий на озброєння соціал-демократичними партіями; 2) неомарксизм – переосмислення поглядів Маркса під впливом ідей екзистенціалізму, позитивізму, фрейдизму, неотомізму тощо; 3) розвиток марксизму, пов'язаний з критикою філософії Маркса; 4) сталінізм, що орієнтується на марксистські догми.

У цілому марксизм – це навчання, яке мало колосальний вплив на розвиток філософської думки. Разом з тим, студент повинен чітко усвідомлювати, що ідеї марксизму, зокрема диктатура пролетаріату, безкласове суспільство та ін., виявилися утопічними.

При вивченні теми «**Антропологічні школи у філософії**» студенту слід мати на увазі, що сучасна філософія особливу увагу приділяє проблемам антропології та людини.

Одна з таких концепцій одержала назву «**філософія життя**». Її засновниками були Ф. Ніцше (1844-1900), А. Бергсон (1859-1941), О. Шпенглер (1880-1936). Головна увага у цій філософії приділяється питанням історії громадського життя, культурі, світогляду людини, «вічним питанням» про сенс життя, природу всього сущого.

Найпомітнішою постаттю в цьому філософському напрямі був німецький філософ *Ніцше*. Який розвивав ідею про те, що сутністю і законом світу є воля до влади, панування сильних над слабшими. Ніцше висунув ідею *надлюдини*. У своїх роботах він створив ідеал людини, яку назвав «білявою бестією, новим варваром, істотою, що віддалася інстинктам дикого звіра». У своїй діяльності надлюдина керується не стільки розумним началом і нормами, скільки фізіологічними потребами і прагненням до влади. Одночасно, як вважає Ніцше, цей супермен наділений вищими чеснотами і повинен стати творцем більш досконалих форм життя і відносин у суспільстві, яке, у свою чергу, повинно бути розплідником по вирощуванню сильних особистостей.

Біда суспільства, на думку Ніцше, у тому, що люди, сприйнявши вчення християнства про рівність перед Богом, вимагають

рівності на Землі. Ідеї соціальної рівності він протиставляє міф про природну, фатальну нерівність людей. Існує раса панів, покликана повелівати, стверджує Ніцше, і раса рабів, що має коритися. Тому треба відмовитися від християнської моралі, «моралі рабів» і визнати «мораль панів», що не знає милосердя (сильному – все дозволено).

Релігію Ніцше замінює положенням «про смерть Бога» і «вічне повернення» як існування безсмертної душі. Нестримне прагнення до влади, волюнтаризм і переконання в ілюзорності всіх наукових і моральних уявлень – головні ідеї цієї філософії.

Актуалізація ідей Ніцше, Дільтея та ін. в Німеччині на початку ХХ ст. привела до формування антропологічного напрямку філософії – **філософської антропології**.

Основними її представниками є *М. Шелер* (1874-1928), *Г. Плеснер* (1892-1985), *А. Гелен* (1904-1971). Цей філософський напрям претендує на створення «синтетичної» концепції людини, відповідно до якої вона є вільною, незалежною особистістю, з поведінкою, обумовленою передусім своєю внутрішньою сутністю.

У 20-х роках ХХ ст. – у Німеччині виникає **екзистенціалізм** (лат. *exsistentia* – існування), ідейними попередниками якого були С. Керкегор, Ф. Ніцше, Е. Гусерль.

Представниками екзистенціалізму в Німеччині були **К. Ясперс**, **М. Гайдеггер**, у Франції: **Г. Марсель**, **Ж.-П. Сартр**, в Росії **Н. Бердяєв**, **Л. Пестов**, а також талановиті письменники **А. Камю**, **С. Бовуар**, **Кафка** й ін.

Студенту необхідно знати основні положення екзистенціалізму. Ця доктрина поділяє світ на «несправжній», відчужений, до якого людина приходить, щоб втекти від самої себе, і світ «справжній», в якому вона сама себе вибирає – світ індивідуального внутрішнього «Я».

Основна категорія цієї філософії – «існування». Але існування – не емпіричне буття людини, а понадіснування – переживання, самосвідомість – тобто те, що є стимулом людської діяльності. Воно є глибоко індивідуальним і не піддається науковому визначенню. Існувати – значить вибирати, випробовувати почуття, бути вічно заклопотаним самим собою.

Екзистенціалізм закликає людину бунтувати, знаходити в собі сили для боротьби з абсурдністю соціального світу. Жити – значить боротися, саме в цьому покликання людини.

Витлумачуючи роль науки як загрозу людському існуванню, екзистенціалізм в основному спирається на філософію, яка повинна допомогти людині уникнути деперсоналізації особистості.

Специфічною в екзистенціалізмі є проблема свободи. У Ясперса – це свобода волі, свобода вибору. Вона не може бути пізнана, не може мислитися об'єктивно. Пізнання – справа науки, свобода – справа філософії. У Сартра свобода визначається можливістю людини діяти, а вибір мети – це вибір буття. Людина така, якою вона себе вибирає (боягуз, герой).

Студенту слід знати, що, крім зазначених вище концепцій, проблема людини перебуває в центрі уваги *психоаналізу (неофрейдизму) і персоналізму*.

Засновником *психоаналізу, або фрейдизму*, був **З.Фрейд** (1859-1939). Головна проблема цього філософського напрямку несвідоме. Психічне (несвідоме) для психоаналітиків є основою для розуміння сутності людського буття в його різноманітних вимірах.

Персоналізм (лат. *persona* – особистість, личина, маска) виник наприкінці XIX – на початку XX ст. Представниками його були: *Б. Боун* (1847-1910), *В. Штерн* (1871-1938), *Э. Муньє* (1905-1950). З точки зору персоналістів, особистість є первинною реальністю (духовним першоелементом буття) і вищою духовною цінністю.

У другій половині XX ст. виник – *постмодерн*, найбільш яскравими представниками якого були: **Ж.-Ф. Ліотар** (1924-1998), **Ж. Бодріяр** (нар. 1929), **Ж. Делез** (1925-1995), **Ж. Дерріда** (нар.1930), **Річард (Дік) Рорті** (нар. 1931).

Вивчаючи *ідеї постмодернізму*, студенти повинні звернути увагу на те, що це вчення: а) є еkleктичним напрямком (у ньому змішані ніцшеанські, марксистські, фрейдистські та інші ідеї); б) відмовляється від філософії як світоглядної науки; в) надто багато уваги приділяє письмовим текстам; г) абсолютизує невизначеність, плюралізм, відносність істини.

Так, Ж.Дерріда вважає, що «ніщо не існує поза текстом», і пропонує метод деконструкції, мету якої вбачає у розгляді через призму знака всієї системи понять. По суті, буття розглядається

ним як знак, текст. Ж. Бодріяр так само бачить в історії суспільства тільки історію розвитку позначень.

У ХХ ст. посилюється вплив *релігійних напрямків* у філософії. До них відносяться: філософія католицької церкви – неотомізм, *філософія православ'я*, *філософія ісламу*, різні східні релігійні вчення – буддизм, даосизм, філософія йоги та ін. Головне, що залучає людину до моделі релігійного мислення – це проблема богопізнання. Її значення визначається тим, що це не тільки спроба філософського осягнення Бога, але й предмет індивідуальної повсякденної свідомості.

Найбільш впливовим напрямом релігійної філософської думки є *неотомізм* (лат. *neos* – новий + *Thomas* – Хома). Відроджуючи і пристосовуючи до сучасних умов вчення середньовічного схоласта *Хоми Аквінського*, неотомісти проповідують ідею «гармонії віри і розуму», вважаючи, що наука і релігія доповнюють одна одну, що метою науки є доказ існування Бога.

У повсякденній свідомості українців так само спостерігається процес формування теологічної моделі мислення. Це виражається в пошуках (насамперед, частиною молоді) *божественної реальності*, у спробах уявити її ставлення до світу і людини. Звідси інтерес не тільки до православ'я, католицизму, протестантизму, іудаїзму, але й до східних теорій: буддизму, йоги, конфуціанству.

Студенту слід мати на увазі, що сьогодні у суспільстві існує інтерес і до філософсько-релігійних концепцій В.Соловйова, Н. Бердяєва, С. Булгакова, Н. Федорова, П. Флоренського, Ф. Достоевського, Н.Лоського, тому що, в творах цих філософів і письменників звучать ідеї людського буття, пошуку людиною сенсу життя через Бога в добрі і пізнанні.

Завершуючи розгляд питань даної теми, слід відзначити, що все нове, що з'явилося в сучасній філософії, так чи інакше пов'язане з людиною, з визначенням місця особистості в суспільстві, аналізом можливостей та умов суспільного прогресу.

* * *

Довідкова література:

История философии. – М., 1999.

Історія філософії. – К., 2002.

Современная западная философия. Словарь – М., 1991. Ст.: «Неопозитивизм», «Неомарксизм», «Неотомизм» и др.

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Позитивизм», «Неопозитивизм», «Герменевтика», «Неомарксизм», «Психоанализ», «Постмодерн», «Философская антропология» и др.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Неопозитивізм», «Екзистенціалізм», «Неофройдизм», «Антропологічний напрям у філософії», «Персоналізм», «Томізм» та ін.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА.
Модуль І*

КОНТРОЛЬНА ЧАСТИНА:
Модуль І**

1.1. Матеріалізм – це визнання:

- первинності свідомості, вторинності матерії,
- матеріальних благ,
- первинності матерії і вторинності свідомості?

1.2. Філософський напрям, який вважає, що мислення, розум є первинною основою буття:

- монізм,
- матеріалізм,
- ідеалізм,
- пантеїзм?

1.3. Яке з наведених висловлювань правильне:

- матеріалізм – це визнання того, що світ складається з однакових елементів: атомів, протонів, електронів тощо;
- матеріалізм – це визнання матеріальних благ;
- матеріалізм – це визнання первинності матерії і вторинності свідомості,
- матеріалізм – це визнання первинності свідомості, вторинності матерії.

* Відповіді на практичну частину див.: у тексті теоретичної частини модуля, в рекомендованій літературі, а так само в доказовій частині даного модуля.

**У пропонуванних тестах зазначте правильну відповідь.

1.4. Ідеалізм – це:

- далекі від життя міркування;
- спроба забути «про прозу» життя, прагнення обґрунтувати значення ідеалів у житті людей;
- доказ того, що ідеї, думки існують реально;
- визнання первинності свідомості, вторинності матерії?

1.5. Світ непізнаваний – вважають:

- сенсуалісти;
- раціоналісти;
- агностики;
- дуалісти;
- матеріалісти?

1.6. Існує легенда, що першою людиною, яка назвала себе філософом, був:

- Арістотель,
- Геракліт,
- Демокріт,
- Піфагор,
- Платон?

1.7. У центрі уваги перших давньогрецьких філософів був:

- Бог,
- космос,
- людина,
- міф?

1.8. Першим філософом античності в стародавні віки вважали:

- Аристотеля,
- Геракліта,
- Платона,
- Фалеса,
- Демокріта?

1.9. Видатним енциклопедистом стародавності був:

- Сократ,
- Протагор,
- Анаксимен,
- Арістотель,
- Платон?

1.10. Давньогрецькі філософи, які, осмислюючи світ, вважали його першоосною воду, вогонь, повітря, землю називалися:

- реалістами,
- ідеалістами,
- матеріалістами,
- дуалістами?

1.11. Вчення про воду як першооснову буття розвивав:

- Фалес,
- Арістотель,
- Геракліт,
- Демокріт,
- Платон,
- Сократ?

1.12. Вчення про вогонь як першооснову буття розвивав:

- Арістотель,
- Демокріт,
- Геракліт,
- Сократ,
- Фалес?

1.13. У центрі уваги філософії середніх віків був:

- космос,
- людина,
- Бог,
- гуманізм,
- антропологізм,
- метод пізнання?

1.14. Напрямок середньовічної філософії, який стверджує, що загальні поняття (універсалії) реально існують і передують існуванню окремих речей, називається:

- раціоналізм,
- реалізм,
- сенсуалізм,
- номіналізм,
- дуалізм?

1.15. Положення про подвійність істини висунув:

- Ібн Рушд (Авероес),
- Августин Блаженний,
- Ібн-Сіна (Авіцена),
- Микола Кузанський?

1.16. Епоха Відродження відтворювала основні філософські ідеї:

- Стародавнього Китаю та Індії,
- античної Греції та Риму,
- Нового часу,
- середньовіччя?

1.17. В епоху Відродження в центрі уваги філософів були питання про:

- Бога,
- людину,
- природу,
- метод пізнання?

1.18. У філософії Нового часу на першому плані була проблема:

- Бога,
- природи,
- методу,
- людини,
- теософії,
- пантеїзму?

1.19. Першим філософом у Київській Русі був:

- митрополит Петро Могила,
- Юрій Дрогобич (Котермак),
- Григорій Сковорода,
- митрополит Іларіон,
- Тарас Шевченко?

1.20. У якому навчальному закладі України філософія вперше почала вивчатися окремо від теології:

- Острозькій академії,
- Львівському університеті,
- Києво-Могилянській академії,
- Харківській колегії?

1.21. Хто є засновником філософської думки в Україні епохи Просвітництва (XVIII ст.):

- Т. Шевченко,
- Г. Сковорода,
- М. Драгоманов,
- І. Франко,
- В.Вернадський?

1.22. Український мислитель, який вважав, що світ є макрокосмосом або Всесвітом, мікрокосмосом або людиною і символічною реальністю, ідеальним відображенням котрої є Біблія:

- митрополит Петро Могила,
- митрополит Іларіон,
- Юрій Дрогобич,
- Станіслав Ориховський,
- Григорій Сковорода,
- Леся Українка?

1.23. Яка із сучасних філософських концепцій, відкидаючи науку, оснований на філософському осмисленні буття людини:

- структуралізм,
- психоаналіз,
- неопозитивізм,
- екзистенціалізм,

- неотомізм?

1.24. Яка із сучасних філософських концепцій є офіційною філософською доктриною Ватикану, відроджуючи вчення одного із середньовічних схоластів:

- неопозитивізм,
- екзистенціалізм,
- неотомізм,
- постмодернізм?

1.25. Сучасна філософська концепція, яка стверджує, що всі філософські проблеми – це псевдопроблеми, що наука сама собі

філософія:

- екзистенціалізм,
- неотомізм,
- неофрейдизм,
- неопозитивізм,
- структуралізм?

1.26. Яке з філософських вчень сучасності стверджує, що його система не суперечить догмам віри, що одкровення і розум перебувають в повній злагоді, як дві половини єдиної істини:

- постмодернізм,
- неотомізм,
- неопозитивізм,
- екзистенціалізм,
- феноменологія?
-

* * *

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВА ЧАСТИНА: Модуль І.

1. Чи є відображенням точки зору матеріалізму положення, згідно з яким спочатку з'явилася матерія, а потім свідомість?

2. Як називається філософське вчення, в основі світоглядного підходу якого до світу є щось недоступне для розуму?

3. Прокоментуйте висловлення: «Спроба осмислити дійсність, що лежить по той бік свідомості, неминуче приречена на катастрофу, тому що моє мислення є ніщо інше, як процес свідомості. Усе, що я мислю, відноситься до свідомості, є її змістом».

4. З позицій якої філософської доктрини підходить Б. Рассел до осмислення життя: «Є серйозні підстави думати, – підкреслює він, – що усе в поведженні живої матерії можна теоретично пояснити в фізичних і хімічних термінах»?

5. Яке сучасне філософське вчення, що відкидає науку і звертається до філософії, вважає, що вона повинна допомогти людині вижити в цьому жорсткому світі?

6. Згадайте, представники якої сучасної філософської концепції вважають, що наукове знання має роль гіпотези, а його розвиток розглядають як зміну одних гіпотез іншими?

* * *

ДОКАЗОВА ЧАСТИНА: Відповіді на тести Модуля І

1.1. – первинності матерії, вторинності свідомості; 1.2. – ідеалізм; 1.3. – матеріалізм – це визнання первинності матерії і вторинності свідомості; 1.4. – визнання первинності свідомості, вторинності матерії; 1.5. – агностики; 1.6. – Піфагор; 1.7. – космос; 1.8. – Фалеса; 1.9. – Арістотель; 1.10. – матеріалістами; 1.11. – Фалес; 1.12. – Геракліт; 1.13. – Бог; 1.14. – реалізм; 1.15. – Ібн Рушд (Авероес); 1.16. – античної Греції і Риму; 1.17. – про людину; 1.18. – методу; 1.19. – митрополит Іларіон; 1.20. – Києво-Могилянської академії; 1.21. – Г. Сковорода; 1.22. – Григорій Сковорода; 1.23. – екзистенціалізм; 1.24. – неотомізм; 1.25. – неопозитивізм; 1.26. – неотомізм.

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА:

Модуль II. Загальнотеоретична філософія

Тема 5.

Філософське розуміння світу: буття, матерія

1. Філософське розуміння категорії «буття».
2. Матеріальна єдність світу.
3. Рух, простір і час – як атрибути матерії.

При розгляді першого питання «**Філософське розуміння категорії “буття”**» студенту необхідно звернути увагу на те, що проблема буття є фундаментальною світоглядною і методологічною проблемою.

Буття (лат. *esse* – бути, є, існувати) одне із центральних понять філософії, введене у філософію давньогрецьким філософом Парменідом (VI-V ст. до н.е.).

Загальною тенденцією в осмисленні проблеми буття було і залишається питання про існування світу «тут і тепер», про його вічність і нескінченність. І якщо констатація того, що світ є, існує «тут і зараз», тобто наявне в просторі і часі, спирається на очевидні передумови, факти людського життя, то ідея про неминущий, що не має кордонів, світ не впливає з безпосередніх спостережень, з конкретного досвіду людей. Звідси можна зробити висновок, що перший аспект проблеми буття пов'язаний з усвідомленням суперечливої *єдності неминущого і минущого* буття речей, станів природи, суспільства, людини.

Другий аспект проблеми буття пов'язаний з питанням про єдність світу. Існування світу як цілого є невіддільним від існування у світі усього того, що існує. Світ у своєму існуванні утворює нерозривну цілісність, деяку єдність.

Третій аспект проблеми буття зводиться до усвідомлення того, що світ є *об'єктивна реальність*. Ця реальність виступає як сукупною (нерозчленованою) цілісністю, єдиним буттям, що має власну логіку існування і розвитку. Частиною цієї реальності є життєдіяльність людей.

Слід зазначити, що не тільки природне, але й духовне, ідеальне варто розглядати як наявне, дане, таке що має характер особливої, *суб'єктивної реальності*.

Студентам слід знати, що філософія трактує буття як категорію, яка має загальний характер, поєднує все існуюче у світі. **Буття** – це існування чого-небудь взагалі. Воно містить у собі всі види матерії, з усіма видами ідей, поглядів, почуттів, установок. Отже, за способом існування буття є двома видами реальності: об'єктивною (матеріальною) реальністю і реальністю суб'єктивною (психічною), тобто світом свідомості

Буття як всеохоплююче поняття має певну структуру. Не вдаючись до її докладного аналізу, відзначимо основні форми буття.

1. **Буття речей, процесів і станів природи.** Воно підрозділяється на стани природи, що: а) виникли й існували до людини – на «першу природу»; б) на «другу природу» – речі зроблені людиною.

2. **Буття людини.** Яким би унікальним не було існування людини у світі речей і власне людське буття, воно має спільне з будь-якою річчю природи. Людина з'являється як річ серед речей. У той же час ідентифікація людини зі світом речей не зводить її сутність до фізіологічних процесів, що відбуваються у людському організмі. Власне, людське буття містить у собі природно-біологічний, психологічний і соціально-історичний компоненти.

3. **Буття духовне** містить у собі існування індивідуалізованого й об'єктивованого духовного. *Індивідуалізоване духовне* – це насамперед самосвідомість, специфіка яка полягає в тому, що вона є невіддільною від природно-біологічних процесів, але не зводиться до них, будучи за своєю суттю ідеальним (духовним). Духовне буття реалізується через форми суспільної свідомості, зокрема через філософію, мораль, політику. Окремі фрагменти духовного буття – ідеї, ідеали, норми, цінності, природні і штучні мови і т.ін. – здатні зберігатися, удосконалюватися і вільно переміщуватися в соціальному просторі і часі.

4. **Буття соціальне** містить у собі існування окремої людини в суспільстві й існування суспільства. Тут переплетені матеріальне й ідеальне, перша і друга природа.

5. *Віртуальне буття* пов'язане з існуванням віртуальної реальності, яка є штучним, синтетичним середовищем, що виникає в результаті взаємодії новітньої технології (комп'ютера) і відповідної інформації. Це можливий, створений людською творчістю світ, у якому люди здійснюють неймовірні перетворення, не турбуючись про наслідки своїх вчинків.

Розглядаючи питання «**Матеріальна єдність світу**», студенту варто виходити з того, що в категорії буття об'єднуються за ознакою існування різні явища, предмети і процеси.

Виділяючи головні сфери буття – природу, суспільство, свідомість, мислителі всіх часів гадали, що різноманіття явищ, подій, процесів, що входять до цих сфер, об'єднуються на деякій загальній основі. Ідея єдності всього різноманіття світу втілилася в понятті «*субстанція*» (лат. *substantia* – сутність, основа). *Субстанцією як загальною основою всього існуючого може бути і дух, і матерія.*

Історії філософії відомі два альтернативних тлумачення субстанції: матеріалістичне й ідеалістичне. Ідеалісти вважають, що в основі предметів і явищ лежить якась ідеальна субстанція у вигляді божественної волі, абсолютної ідеї, світового розуму (Платон, Гегель), комплексу відчуттів (Берклі, Фіхте), світової волі (Шопенгауер).

Давньокитайські, давньоіндійські та давньогрецькі філософи – матеріалісти під субстанцією розуміли матерію (лат. *materia* – речовина) у вигляді речовини, яка найбільш часто зустрічається в природі води, повітря, вогню, землі.

Матеріалісти XVIII ст. відзначали, що матерія – це все те, що, впливаючи на органи чуттів людини, викликає відчуття. Іншими словами, під матерією розуміли речовину.

У XIX – на початку XX ст. багато матеріалістів, у тому числі марксистів, трактували матерію як філософську категорію, яка використовується для позначення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, але існує незалежно від них. Фактично і в цьому визначенні матерія розглядається як речовина.

З огляду на, що матерія існує не тільки у вигляді речовини (часток і макросистем, що мають масу спокою), але й *полів* (гравітаційного, електромагнітного і т.д., що не володіють масою спокою), і що поля, як правило, не фіксуються людськими від-

чуттями, а реєструються за допомогою приладів, деякі дослідники намагаються уточнити поняття матерії (іноді говорять «про просторово-тимчасовий континуум»). В якості попереднього або операційного визначення матерії пропонується наступне. *Матерія – це об'єктивна реальність, що існує незалежно від свідомості і постає перед нами у вигляді речовини, поля та інших її об'єктивних станів.*

Матерія виступає як загальність, яка в ході власних взаємоперетворень залишається тотожною самій собі, тобто об'єктивною, незалежною реальністю. Основною ознакою матерії як об'єктивної реальності є здатність «існувати незалежно від свідомості». У цьому сенсі свідомість є вторинною, прохідною від матерії, є її особливою властивістю.

Матерія є невичерпною, існує в нескінченній кількості видів і властивостей. Разом з тим вона має складну системну організацію. Будь-який об'єкт матеріального світу може розглядатися як система. Стійкі зв'язки і відносини між елементами системи утворюють її структуру.

Останніми роками розробляють нову *генетичну модель єдності світу*, відповідно до якої світ є єдина цілісність, що еволюціонує за єдиними законами на основі загального вихідного субстрату (лат. *substratum* – основа) і у визначеному напрямку.

Розглядаючи питання **«Рух, простір і час – як атрибути матерії»**, студенту необхідно знати, що серед різних властивостей матерії є такі, без яких вона не може існувати. Ці властивості називають *атрибутами*. До них відносяться такі невід'ємні властивості матерії, як *рух, простір і час*.

Матерія у всіх видах і формах перебуває у русі. В загальному розумінні слово, *рух – це будь-яка зміна взагалі*. Він охоплює різні типи мінливості, що спостерігаються в об'єктивному світі, починаючи від переміщення об'єктів у просторі і закінчуючи процесами соціальної еволюції.

Рух є загальною властивістю матерії, способом її існування. Йому притаманні такі властивості, як *об'єктивність, загальність, абсолютність*. Його не можна знищити й створити.

Під об'єктивністю руху розуміється його існування незалежно від свідомості як внутрішня властивість матеріальних об'єктів.

Властивість загальності пов'язана з відсутністю у світі матеріальних об'єктів, що не зазнають жодних змін.

Розуміння абсолютності руху пов'язано з поняттям “спокій”. Рух і спокій розглядаються як протилежності, пов'язані між собою. *Спокій* є моментом будь-якого руху, характеризуючи матеріальний об'єкт з боку його стійкості. *Спокій* є *минуцим, тимчасовим, відносним, а рух – постійним, вічним, абсолютним*. Про спокій можна говорити тільки відносно певної системи відліку (якщо йдеться про механічну мінливість) або певної форми руху (якщо йдеться про інші типи змін). Спокій відносний, оскільки він завжди минуций в сукупному русі матерії.

Теза про *несотвореність* й *незнищеність* руху впливає із самого визначення руху як атрибута матерії. Про це свідчить і закон збереження та перетворення енергії рух не може зникнути, він здатний переходити з однієї форми в іншу, зберігаючи свої кількісні та якісні параметри.

Основним видам матерії, які відрізняються якісно, відповідають певні *форми руху*. Класифікація їх була розпочата Арістотелем, що виділив шість видів руху. Ф. Бекон виділяв 19 його видів. У XIX ст. Ф. Енгельс визначив п'ять форм руху, кожна з яких пов'язана з певним матеріальним носієм: *механічна* – матеріальний носій макротіла, *фізична* – молекули, *хімічна* – атоми, *біологічна* – білки, *соціальна* – людина, матеріальне виробництво. Сьогодні ця класифікація вже застаріла: механіка стала розділом фізики, був відкритий електрон, а разом з ним заявила про себе ядерна форма руху.

Сучасне уявлення про форми руху пов'язане з трьома видами або рівнями організації матерії: неорганічна природа, органічна природа, суспільство. Органічну природу характеризує, у першу чергу, *фізична і хімічна* форми руху, органічну – *біологічна*, а суспільство – *соціальна*. Крім того, виділяють *геологічну* форму руху (матеріальний носій – планета), *гравітаційну* (Сонячна система), *космічну* (Галактика) та ін.

Розглядаючи взаємозв'язок форм руху, варто виходити з того, що порядок розташування основних форм руху визначається ступенем зростання їх складності і генетичної обумовленості кожної наступної форми попередньою. Кожна вища форма руху є природним продуктом розвитку нижчих форм. Разом з тим кожна форма руху має свою якісну визначеність. Вона не зводиться ні до

вищих, ні до нижчих відносно неї форм. Наприклад, сутність людини не можна пізнати через вивчення біохімічних процесів, які відбуваються у живому організмі. В свою чергу, закономірностями соціального не можна пояснити біохімічні, фізичні й інші процеси, що відбуваються у природі.

Всі тіла і явища у світі перебувають не тільки в русі, але й мають певну довжину і тимчасову тривалість, тобто просторові і тимчасові форми свого існування.

Простір – це форма існування матерії, що характеризує довжину, структурність складових її матеріальних систем.

Час – це форма існування матерії, що відображає її тривалість, послідовність зміни станів у зміні і розвитку матеріальних систем.

До загальних властивостей, що характеризують простір і час як атрибутів матерії, відносяться, насамперед, *об'єктивність і загальність*.

До основних властивостей простору належать: *тривимірність* (довжина, ширина, висота), *дотяг*, *однорідність* та *ізотропність* (рівноправність усіх напрямків).

Час характеризується такими властивостями як: *одномірність*, *незворотність*. Воно тече від минулого через сьогодні до майбутнього.

Далі студенту варто зупинитися на особливостях просторово-часових відносин на різних рівнях організації матерії. Так, у неорганічній природі існує мега-, макро- і мікросвіт, де простір і час мають певну специфіку свого прояву. В органічній природі просторово-часові структури виявляються у формах лівизни і правизни, симетрії й асиметрії. У суспільстві простір і час має якісно своєрідну структуру, яка не зводиться до відносин між матеріальними речами, а включає їх відношення до людини, її соціальні зв'язки і ті змісти, що фіксуються в системі суспільно значимих ідей. По-різному відбувається перебіг часу у тварин і людини. Соціально-історичний час вимірюється поколіннями, століттями, що характеризують ті або інші події в пам'яті людства.

Нарешті слід зазначити, що уявлення про рух, простір і час постійно поглиблюються і розширюються.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Атрибут», «Бытие», «Субстанция», «Материя», «Движение», «Онтология», «Пространство и время», «Время социальное» «Пространство социальное»..

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Бытие», «Субстанция», «Материя», «Движение», «Пространство», «Время».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Буття», «Субстанція», «Матерія», «Рух», «Простір», «Час».

Тема 6. Філософське розуміння свідомості

1. Поняття і структура свідомості.
2. Походження і сутність свідомості.
3. Свідомість і мова. Проблема штучного інтелекту.

Пристаюючи до вивчення питання “**Поняття і структура свідомості**”, важливо зрозуміти, що свідомість людини – явище складне і багатогранне.

Через свою виняткову складність і багатогранність свідомість є предметом інтересу як багатьох наук, так і ненаукових форм пізнання. Філософія, використовуючи й узагальнюючи досягнення різних форм пізнання, зосереджує свою увагу на аналізі таких важливих питань, як сутність, походження і структура свідомості, можливості і шляхи її вивчення. Питання ці з давніх часів й до наших днів залишаються дискусійними.

Ідеалісти відстоюють думку про первинність свідомості щодо матерії, вважають її самостійною сутністю, що творить речі і сама є субстанцією усіх речей і процесів. **Дуалізм** (чи психофізіологічний паралелізм) розглядає свідомість і тіло як незалежні один від одного начала і не бачить взаємозв'язку психічних і фізіологічних процесів в організмі.

На відміну від ідеалізму і дуалізму, **матеріалізм** розглядає свідомість не як щось автономне, незалежне від матерії, а навпаки, як властивість, атрибут матерії. Властивість – це, на відміну від таких атрибутів матерії, як рух, простір та час, не є загальною. Вона притаманна особливому виду високоорганізованої матерії – людському мозку. Однак усвідомлює, мислить не мозок сам по собі, а людина, що має мозок, причому людина в єдності з системою – природною, соціальною, культурною, – в яку вона включається як активно діючий елемент.

Матеріалізм виходить з того, що матерія існує поза свідомістю і незалежно від неї, але свідомість не існує поза матерією. Свідомість є вторинною (але не другорядною), похідною від матерії. Вторинність свідомості розглядається в трьох аспектах: 1) історичному (свідомість як особлива властивість матерії виникає

на певному етапі її еволюції); 2) психофізіологічному (свідомість – функція головного мозку людини); 3) гносеологічному чи епістемологічному (свідомість є вищою формою відображення зовнішнього світу, це відображення відрізняється усвідомленістю і цілеспрямованістю).

Свідомість має складну внутрішню структуру, що включає різні елементи і рівні свого існування. До них належать: *відчуття, мислення, воля, пам'ять, емоції, інтуїція, увага*.

Відчуття дає людині безпосереднє відображення окремих зовнішніх сторін предметів і явищ. **Мислення** протиставляється чуттєвому пізнанню як опосередковане відображення внутрішньої, сутнісної сторони предметів.

Воля – це практичне виявлення свідомості. Це не тільки уміння бажати, але й здатність діяти, здійснювати те, що людина намітила.

Винятково важливе місце в структурі свідомості посідає **пам'ять** – здатність запам'ятовувати, зберігати і відтворювати інформацію. Тим самим пам'ять поєднує різні факти з життєвого досвіду людини у певному зв'язку і забезпечує стійкість цього зв'язку, що є необхідною передумовою формування особистості.

Емоції – це сфера особистісних, суб'єктивно-психологічних переживань (передчуття, радість, захват, гнів, страх, любов, ненависть, симпатія, антипатія).

Величезний пізнавальний потенціал виявляється у здатності свідомості людини до інтуїції. **Інтуїція** – це здатність безпосереднього осягнення істини шляхом прямого її бачення без відповідного доказу. Особливість інтуїтивного “бачення” (“осяння”, “спалаху”) свідомості виявляється в несподіваності вирішення проблеми, у неусвідомленості шляхів і засобів такого вирішення. Це сфера свідомості, в якій представлені духовні ідеали і здібності до творчості у вигляді фантазії, продуктивної уяви.

Важливим елементом свідомості є **увага**. Завдяки зосередженню уваги об'єкт, що нас цікавить, знаходиться у фокусі свідомості. Предмети, події, які впливають на людину, викликають не тільки пізнавальні думки, ідеї, але й певні емоції, що виявляються в хвилюванні, захопленні, любові, ненависті тощо. Окремі філософи, особливо психологи, ототожнюють свідомість з увагою.

Студенту необхідно знати, що єдність і всебічна активізація названих вище і багатьох інших психічних процесів, врахування умов становлення свідомості і характеру її функціонування дозволить глибше осмислити природу людини.

Розглядаючи друге питання “**Походження і сутність свідомості**”, необхідно осмислити, що свідомість як властивість матерії виникає на певному етапі її еволюції. Історія виникнення свідомості – одна зі складових загального процесу розвитку матерії, в ході якого виникає і розвивається життя, усе різноманіття живої природи, а потім – і мисляча людина.

Свідомість є вищою формою і результатом розвитку важливої властивості матерії – здатності до відображення. Відображення – це змінюваність одного предмета під впливом іншого, іншими словами, передача особливостей одного предмета іншому в процесі їх взаємодії.

Здатність до відображення і його характер залежать від рівня організації матерії. У формах, які є якісно різними, відображення проявляється в неорганічному світі, у світі рослин, тварин і, нарешті, у людини. У найпростішому випадку відображення в неорганічній природі – це механічні деформації, фізико-хімічні зміни.

З виникненням життя формуються якісно нові форми відображення. Найпростішою його формою в живій природі є **подразливість** – відповідна реакція організму на зовнішній чи внутрішній вплив середовища у вигляді збудження. Ця форма відображення, яка має пристосувальний характер, широко поширена в рослинному світі та у найпростіших тварин.

Вищою формою біологічного відображення, у порівняно з подразливістю, є *рефлекси і відчуття*. Рефлекси і відчуття з'являються у тварин, які мають нервову систему. Еволюція нервової системи привела до виникнення психічної форми відображення, що відрізняється вибірковістю й активністю. **Рефлекс** – це закономірна реакція організму на зовнішнє подразнення, здійснювана при участі центральної нервової системи.

З ускладненням морфологічної організації організму в процесі органічної еволюції поряд з безумовними (уродженими) рефлексами і на їх основі у тварин з'являються й умовні (чи набуті) рефлекси, виникає вища нервова діяльність.

Подальший розвиток здатності матерії до відображення відбувався у наших предків під впливом соціальних факторів. Точніше, процес виникнення свідомості проходив паралельно зі становленням суспільства. Вирішальна роль у цьому процесі переходу від біологічної форми руху матерії до соціальної належить трудовій діяльності. Вона сприяла формуванню абстрактного мислення і виникненню вищих, суто людських форм відображення.

Свідомість – це сукупність психічних процесів, які активно беруть участь в осмисленні людиною зовнішнього світу і свого власного буття. **Свідомість** – це специфічно людська, нерозривно пов'язана з мозком властивість високоорганізованої матерії відбивати матеріальний світ в ідеальних (суб'єктивних) образах.

Свідомість характеризується усвідомленням своєї мети. Перш ніж що-небудь зробити, людина робить це подумки, в ідеальній формі. **Ідеальне** – властивість свідомості, обумовлена соціальною природою людини. Вона є специфічним способом існування (буття) об'єкта, що відбивається в психіці суб'єкта у вигляді чуттєвих і розумових образів, проектів і схем діяльності, духовних цінностей та ідеалів.

Ідеальне є характеристикою свідомості як протилежності матерії. У цьому плані вона постає як *суб'єктивна реальність*, що протистоїть реальності об'єктивній. На відміну від матеріального, що характеризується властивостями речовинності, просторовості, тимчасовості, ідеальне позначає нематеріальність, змістовну подібність образу і відповідного йому предмета.

Іншими словами, свідомість має два полюси. З одного боку, вона спирається на матеріальне, має його як свою передумову й у цьому розумінні є вторинною. З іншого боку, вона спрямована на нове матеріальне, і об'єктивується в нових результатах людської діяльності. Втілюючись у предметах, свідомість виступає в цьому розумінні як первинна щодо матеріального предмета.

Свідомість має творчий, активний характер, а спрямована на перетворення світу і створення нового.

Багато філософів вважають, що свідомість – це найбільший дарунок людині, чудо з чудес світобудови, відзначаючи при цьому, що одночасно – це хрест, тягар для людини, тому що в ній зосереджений весь біль світу. Не випадково, щоб угамувати біль (душевний і фізичний) тимчасово відключають свідомість.

Вивчаючи питання “Свідомість і мова. Проблема штучного інтелекту”, необхідно розкрити сутність і значення мови як найважливішої характеристики свідомості.

Часто свідомість визначають як знання людини про навколишній світ і про саму себе, яке за допомогою слів, математичних символів, образів художніх творів може бути передане іншим людям, у тому числі – іншим поколінням у вигляді пам'яток культури. На думку лінгвістів, мовна форма є не тільки умовою передачі думки, а й її реалізації. Для людей думка постає вже оформленою мовними знаками. Поза мовою наявними є тільки неясні спонукання, вольові імпульси, котрі виливаються в жести і міміку. Свідоме – це подія, оброблена мовною системою мозку.

Мова людини якісно відрізняється від “мови” тварин (жестів, звуків), яка відображає їхній емоційний стан, бажання, потреби. “Мова” тварин – це замкнута система, суворо обмежена пристосовницьким ставленням до природи. Мова людини – відкрита система, здатна до саморозвитку, яка відбиває предметний світ, його властивості і відносини, а також стосунки між людьми. Вона дає можливість людині осмислити світ і власну діяльність у ньому.

Сутність мови виражається в основних її функціях: *номінативній* (здатність називати речі, явища); *пізнавальній* (участь у процесі пізнання); *інформативній* (здатність зберігати і передавати інформацію); *комунікативній* (здатність до спілкування на різних рівнях).

Мова є таким самим необхідним штучним посередником у ставленні людини до світу, як і знаряддя перетворення світу – техніка. Людина, доки не опанує знаряддями праці і мовою, не стає людиною в повному розумінні цього слова. Водночас свідомість не вичерпується змістом, який може бути відображений тільки у мові, раціонально засвоєній.

Нагадаємо, що комунікативне походження свідомості обумовлює здатність до уявного діалогу людини з самою собою, тобто веде до появи самосвідомості (рефлексії).

Самосвідомість – це особливий рівень свідомості, на якому здійснюється функція контролю за діяльністю свідомості і підтримується її цілісність. Вона передбачає усвідомлення людиною власної особистості і відмінності свого “Я” від усього, що її оточує. Це здатність людини подивитися на себе ніби збоку, усвідомити

мити свої дії, почуття, думки, мотиви поведінки, інтереси, своє становище у суспільстві. Вона виникає під впливом певних суспільних умов, що потребують від людини уміння оцінювати свої вчинки, слова і думки з точки зору певних соціальних норм.

Самосвідомість тісно пов'язана з феноменом рефлексії. *Рефлексія* – це міркування особистості про саму себе, коли вона проникає в таємні глибини свого внутрішнього духовного життя. Рівні рефлексії можуть бути різноманітними – від елементарної самосвідомості до глибоких роздумів над сенсом свого існування, його моральним змістом. Осмислюючи власні духовні процеси, людина нерідко критично оцінює негативні сторони свого внутрішнього світу, наприклад, намагається позбутися поганих звичок. Пізнаючи себе, вона ніколи не залишається незмінною.

Проблема свідомості і мови з появою комп'ютерних технологій виявилася тісно пов'язаною з проблемою *штучного інтелекту*. Термін “інтелект” у філософії трактується як вища пізнавальна здатність мислити, яка позначається творчим, активним характером, чим відрізняється від пасивно чуттєвих форм пізнання. Мислення тварин, їхня “мова” залишаються на рівні елементарного мислення. У тварин є пам'ять, їм властиві зародки аналізу, синтезу й інших розумових операцій, здійснюваних на рівні предметних образів, але не понять. У людини ж свідомість пов'язана з абстрактним понятійним мисленням.

На відміну від людини і тварин, машина, яка володіє так званним “штучним інтелектом”, оперує не образами, а знаками. Тут можливий процес “самонавчання” (ЕОМ, що самопрограмується, здатні до самонавчання). Однак це “навчання” особливого виду. Те, що ЕОМ, скажімо, здатна доводити математичні теореми, ще не означає її уміння грати в шахи чи вирішувати наукові проблеми, і навпаки. Звичайно, ЕОМ може виконувати, причому значно швидше за людину, багато розумових операцій. Але повністю замінити людину вона не може, бо працює за програмою, закладеною в неї людиною, і перебуває під її владою.

Студенту варто знати, що проблема штучного інтелекту має багатовікову історію. Раніше, при створенні обчислювальних пристроїв, як правило, йшли шляхом імітації предметних дій людини чи її мислення. Нині роботи, присвячені штучному інтелекту, ведуться за трьома основними напрямками:

- 1) відтворення творчих здібностей людини;
- 2) застосування діалогових форм “спілкування” людини з комп'ютером;
- 3) створення робототехніки, найважливішим елементом якої є штучний інтелект.

Людина з її свідомістю й ЕОМ рухаються назустріч одна одній. Техніка все активніше виступає партнером людини в її життєдіяльності. Природний інтелект, поєднаний з “штучним”, підсилює творчі можливості людини, ставить її перед необхідністю нової парадигми мислення, здатної забезпечити їхню єдність і цілісність в інтересах збереження і подальшого розвитку людства.

Підводячи підсумок, доцільно ще раз підкреслити, що свідомість є відкритою системою, у якій присутня не тільки сфера раціонального, розумового, але й чуттєвого, емоційного, вольового. Всі складові структури свідомості характеризують можливості людини як творчої істоти, здатної також до самотворчості.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Бессознательное», «Гилозоизм», “Сознание”, «Жизнь», «Виртуальное», «Виртуальная реальность», «Мышление», «Язык».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: “Сознание”, «Бессознательное», “Искусственный интеллект”.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: “Відображення”, “Ідеальне”, “Свідомість”, “Мова”, “Штучний інтелект”.

Тема 7. Суспільна свідомість та її структура

1. Взаємозв'язок суспільної й індивідуальної свідомості.
2. Структура суспільної свідомості. Ідеологія і суспільна психологія.
3. Форми суспільної свідомості.

При вивченні питання “**Взаємозв'язок суспільної й індивідуальної свідомості**” слід зрозуміти, що, по-перше, терміни “суспільна свідомість” і “соціально-культурна сфера” сьогодні нерідко вживають як синоніми, тобто тотожні чи близькі за значенням; по-друге, сутність суспільної свідомості можна розкрити, тільки вирішивши питання про співвідношення суспільного буття і свідомості.

Суспільне буття – це реальний процес життя людей, ті суспільні відносини, які складаються в суспільстві на основі даного способу виробництва і культури.

З погляду ідеалізму, свідомість визначає буття. Така точка зору, яка отримала своє концентроване вираження в концепції Гегеля та його послідовників, спирається на так званий “здоровий глузд”. Люди беруть участь у суспільних діях, керуючись певними поглядами, почуттями, спонуканнями, і дослідники роблять звідси висновок про визначальну роль свідомості. При цьому недооцінюється роль економіки, техніки і технології, ігнорується той факт, що людина, незважаючи на її свідомість, не спроможна в повному обсязі передбачати результати своєї діяльності (згадаємо фразу “Хотіли як краще, а вийшло як завжди”). Більше того, навіть у шлюбних контрактах йдеться не стільки про духовні, скільки матеріальні основи життя людей, які створюють сім'ю.

Для матеріалістів суспільна свідомість є похідною від буття, тобто буття визначає свідомість. З цієї точки зору, **суспільна свідомість** – це сукупність таких ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв, які відображають буття людей, умови їх існування.

Суспільна свідомість не функціонує поза свідомістю конкретних людей, але це не є доказом тотожності індивідуальної і суспільної свідомості. **Індивідуальна свідомість** – це внутрішній (духовний) світ особистості, її життєвий досвід, світовідчуван-

ня і світосприймання. Вона відображує через призму конкретних умов життя людини не всю реальність, а лише окремі її сторони і риси, фіксуючи багато окремого, неповторного, того, що є цінним для даної людини.

Виникнення, функціонування і розвиток індивідуальної свідомості є функціонуванням і становленням конкретної людини. Зі смертю людини індивідуальна свідомість завершує свій цикл, хоча ті чи інші результати її діяльності, свідомості в тій чи іншій формі передаються іншим людям, продовжують жити в їхній пам'яті чи в конкретних видах духовного буття: музичних творах, віршах, фразах, афоризмах.

На відміну від індивідуального, суспільна свідомість є колективною, всеосяжною пам'яттю, різнобічним духовним досвідом суспільства. Доки існуватиме людство, існуватиме й функціонуватиме суспільна свідомість. Відволікаючись від подробиць, властивих індивідуальній свідомості, вона є узагальнюючою картоною людського світобачення.

Студенту необхідно розібратися у взаємозв'язку суспільної й індивідуальної свідомості, зрозуміти, що суспільна свідомість за своїм походженням (генетично) формується з найважливіших досягнень індивідуальної свідомості. Ті чи інші ідеї, концепції, прогнози проходять через “сито” суспільної думки, дуже прискіпливо екзамінуються часом, епохами з їх цінностями, установками, підходами до розуміння досягнень людської думки, що постійно змінюється.

У свою чергу, індивідуальна свідомість є суспільною свідомістю, тому що кожна людина стає особистістю тільки в процесі соціалізації, засвоюючи те, що людство нагромадило в за попередній період.

При розгляді питання “**Структура суспільної свідомості. Ідеологія і суспільна психологія**” варто виходити з того, що суспільна свідомість є багатогранним, дуже складним явищем соціального життя. Вона має певну *структуру*, під якою розуміється розчленованість свідомості на складові елементи і характер взаємозв'язку між ними.

Існує безліч підходів до аналізу суспільної свідомості. Один з них її структуру розглядає у трьох основних **аспектах**:

1. Конкретно-історичний, виділяє *типи свідомості*: свідомість первісного суспільства, свідомість античності, середніх віків, Нового часу, сучасного суспільства.

2. Гносеологічний (епістемологічний), виділяє *види* (емпірична, теоретична, художньо-образна, масова, професійна) і *рівні свідомості* (повсякденна – пізнання явищ, і наукова – пізнання сутності).

3. Соціологічний, виділяє окремі *сфери* (ідеологію і суспільну психологію) і *форми свідомості* (політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну).

Далі студенту слід зосередити свою увагу на соціологічному аспекті і розібратися в першу чергу в тому, що таке ідеологія і суспільна психологія і як вони взаємодіють між собою.

Ідеологія – це цілісна система ідей і поглядів, що відбиває умови життя людей, їх суспільне буття з позиції певних соціальних сил, а також цілі (програми), спрямовані на зміцнення чи розвиток (зміну) існуючих у суспільстві відносин.

Ідеологія виникає завдяки діяльності теоретиків: учених, письменників, релігійних, суспільних і політичних діячів. Головна її особливість – лозунговість, директивність, спрямованість на масову свідомість, коли фактор віри переважає над фактором знання, орієнтованість на соціально-економічну реальність. Крім того, вона повинна пропонувати певний спосіб життя, без нього вона на може бути прийнята людьми, не може їх захопити.

Ідеологія знаходить своє відображення в Конституції держави, у програмних заявах політичних партій, у релігійних писаннях та інших документах і матеріалах.

Суспільна психологія є системою почуттів, емоцій, переконань, установок, в яких відбиваються, у першу чергу, найближчі умови буття людей.

Суспільна психологія, на відміну від ідеології, є продуктом життєдіяльності всього суспільства або конкретних груп людей. Вона не існує поза психологією індивідів і розвивається в тісному зв'язку з індивідуальною психологією. Однак якщо явища індивідуальної психології властиві тільки окремій особистості, то явища і процеси суспільної психології мають колективний характер і виявляються як психологія певних соціальних груп, партій, суспільства, націй.

Студенту необхідно усвідомити, що визначальним у становленні психології людей є суспільне буття, особливо стан економі-

ки, культури, освіти, традицій. Значний вплив на суспільну психологію має й ідеологія.

У свою чергу, суспільна психологія впливала і впливає на ідеологічні процеси і політичну практику. В умовах України та країн СНД це іноді проявляється у формі *популізму*, який апелює до свідомості широких народних мас, граючи на хвилинних настроях людей, обіцяючи простим шляхом вирішити всі проблеми, які завідомо важко вирішити.

Розгляд питання “**Форми суспільної свідомості**” доцільно почати з характеристики політичної свідомості.

З виникненням громадянського суспільства з'являється держава і зароджується новий вид людської діяльності – політика.

***Політика** – це діяльність соціальних груп, націй, партій, держави, ядром якої є проблема влади. Займатися політикою – значить відстоювати інтереси певних груп людей, керувати політичними процесами.*

Політика, як певні відносини і дії, знаходить своє відображення в політичній свідомості.

***Політична свідомість** є сукупністю ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв, що відбивають ставлення до влади різних соціальних груп, партій, суспільства.*

Вона містить у собі політичну ідеологію і психологію.

***Політична ідеологія** – це система поглядів, що обґрунтовують політику, яку проводить та чи інша партія, соціальна група чи держава. Вона знаходить своє теоретичне відображення в конституціях, програмних заявах, гаслах партій, соціальних угруповань.*

***Політична психологія** включає в себе, почуття, настрої, емоції, поведінкові установки тієї чи іншої соціальної групи або суспільства в цілому, які виявляються в процесі реалізації політичних цілей і завдань.*

Політична свідомість не є незмінною. Вона функціонує, розвивається і змінюється залежно від стану суспільного буття, від змін у соціальній практиці.

***Правосвідомість** – це сукупність переконань людей щодо правомірності чи неправомірності своїх обов'язків, прав і вчинків у суспільстві.*

Правосвідомість є специфічною. Кожна соціальна група, національне співтовариство й інші об'єднання мають свої правові погляди

на соціальні процеси, власну правосвідомість. Незважаючи на це, усі змушені рахуватися з існуючими в суспільстві законами, правом.

Право – це система обов'язкових норм, правил поведінки людей, виражена в юридичних законах.

Право є продуктом конкретного економічного, соціального, політичного, екологічного, культурного стану суспільства, історичних традицій, характеру і розміщення політичних сил у суспільстві. Воно охороняється державою.

Право, як і політична та правова свідомість, з'являється з виникненням громадянського суспільства і держави.

На відміну від них, *моральна свідомість (моральність)* є найбільш давньою формою свідомості і соціальною формою регуляції діяльності людини. **Мораль** – це сукупність поглядів, уявлень, норм і оцінок поведінки людей у суспільстві з точки зору добра, зла, справедливості, несправедливості, честі і безчестя.

Студенту слід мати чітке уявлення про механізми дії правових норм і моралі. Якщо порушується право, то держава за допомогою апарата насильства може змусити людину підкоритися вимогам закону. За мораллю, де найбільш чітко прослідковуються елементи суспільної психології, стоїть сила переконання, прикладу, традицій, суспільної думки, культури. Вимоги права і моралі не в усьому збігаються. У праві на першому плані – покарання, у моралі – виховання.

Так само, як і право, мораль є історичною, конкретною. У ній існує низка загальнолюдських елементів на кшталт “Не укради!”, “Не убий!”. Однак поряд з ними існує чимало елементів, які у різних соціальних сил в різні історичні епохи мали різні ціннісні оцінки.

Однією з найдавніших форм свідомості, поряд з мораллю, є естетична свідомість. **Естетична свідомість** – це система поглядів і почуттів, що відбивають дійсність з точки зору прекрасного і потворного, комічного і трагічного.

Вищою формою естетичної свідомості є *мистецтво* – форма відображення дійсності в художніх образах.

Мистецтво виконує такі функції:

- *пізнавальну* (наприклад, про Другу світову війну люди знають більше з творів мистецтва, ніж з історичних документів);
- естетичну (твори мистецтва змушують людей радіти і захоплюватися, ненавидіти й обурюватися, сприймати прекрасне і визначатися стосовно нищого і потворного);

- *виховну* (спілкування зі світом прекрасного учить людей відрізняти шляхетне від вульгарного, величне від незначного);

- *соціальну, ідеологічну* (твори мистецтва специфічно виражають певні інтереси, емоційний настрій, почуття, світовідчуття і світосприймання певних соціальних груп, їхній політичний, правовий, моральний тощо погляди, ідеї, концепції).

Релігійна свідомість – одна з найдавніших форм усвідомлення світу і регуляції людської діяльності. У її основі лежить віра в надприродні сили і поклоніння їм.

Історія людства знала безліч різних типів і варіантів релігій – від язичества, з вірою у велику кількість богів, до релігій, що визнають єдиного Бога. Однак кожна релігія містить у собі *три обов'язкові елементи: міфологічний* – віру в реальне існування тих чи інших надприродних, чудодійних сил; *емоційний* – релігійні почуття, що виникають під впливом віри; *нормативний* – вимоги по дотриманню релігійних приписань.

Сутність релігії полягає в тому, що віруючі здійснюють певні дії з метою повернути до себе надприродні сили і з їх допомогою відвернути від себе й інших людей нещастя чи одержати якусь користь.

За останні роки в Україні відбулися глибокі зміни в поглядах на роль релігії в соціальному житті. Слово “релігія”, яке ще недавно, тлумачили як “віру в існування надприродних сил”, “предмет культу”, “набожність”, сьогодні нерідко трактують і як “ретельне обмірковування”, “перечитування”, “об'єднання”, сюди ж додають “совісність”, “благочестя”, “сумлінність”, “набожність”.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Идеология», «Гносеология», «Мораль», «Право», «Религия». «Этика».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2002. Ст.: «Массовое сознание», «Мораль», «Политика», «Право», «Эстетика», «Этика», «Религия».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Суспільне буття і суспільна свідомість», «Суспільне життя», «Ідеологія», «Політика», «Право», «Мораль», «Естетика», «Релігія».

Тема 8. Пізнання і його основні форми

1. Пізнання як ставлення людини до світу. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
2. Почуттєве і раціональне пізнання та їх форми.
3. Проблема істини у філософії та науці.

При вивченні питання “**Пізнання як ставлення людини до світу. Суб'єкт і об'єкт пізнання**” належить зрозуміти, що вивчення сутності пізнання є одним із основних завдань філософії. Теорія пізнання (гносеологія або епістемологія) є найважливішою частиною багатьох філософських систем, а часом – основним їх компонентом.

Пізнання – це сукупність процесів, завдяки яким людина отримує, переробляє і використовує інформацію про світ і про саму себе.

Пізнавальна активність, у кінцевому підсумку, спрямована на задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів людей, що виникають у ході історичного розвитку, і в цьому сенсі нерозривно пов'язана з доцільною *практичною діяльністю*. Остання є історичною передумовою, основою і найважливішою метою пізнання.

Конкретні речі, явища, процеси, на які безпосередньо спрямована пізнавальна активність людей, прийнято називати *об'єктом пізнання*. Той, хто здійснює пізнавальну діяльність, є *суб'єктом пізнання*.

Суб'єктом може бути окремий індивід, соціальна група (наприклад, співтовариство учених) чи суспільство в цілому. Отже, *пізнання* – це специфічна взаємодія між суб'єктом і об'єктом, основна мета якої полягає в забезпеченні відповідно до потреб суб'єкта. моделей і програм, які керують освоєнням об'єкта.

Таким чином, *гносеологія* вивчає особливий тип відносин між суб'єктом і об'єктом – пізнавальний. “Відносини пізнання” містять у собі три компоненти – суб'єкт, об'єкт і зміст пізнання (знання). Для з'ясування сутності пізнання слід проаналізувати відносини між: а) суб'єктом, що отримує знання, і джерелом

знання (об'єктом); б) між суб'єктом і знанням; в) між знанням і об'єктом.

У першому випадку мета полягає в тому, щоб пояснити, як стає можливим перехід від джерела до “споживача”. Для цього необхідно теоретично пояснити, яким чином зміст пізнаваних речей і явищ переноситься до свідомості і перетворюється у ній зміст знання.

При розгляді другого типу пізнавальних відносин, виникає комплекс питань, пов'язаних, з одного боку, з освоєнням людиною вже готових, наявних у культурі масивів знань (у книгах, таблицях, касетах, ЕОМ тощо), з іншого – з оцінкою суб'єктом тих чи інших знань, їхньої глибини, адекватності, міри засвоєння, повноти, достатності для вирішення тих чи інших завдань.

Щодо відносин між знанням і об'єктом, то вони підводять до проблеми вірогідності знання, істини та її критеріїв.

При вирішенні гносеологічних проблем слід враховувати наступне:

- *об'єкт пізнання* (речі, природні і соціальні явища, знакові структури) *існує поза і незалежно від суб'єкта і самого процесу пізнання*. Звідси методологічна вимога – речі і явища слід пізнавати об'єктивно, тобто такими, якими вони є самі по собі. В результаті, одержані у процесі пізнання, людина не повинна вносити нічого від себе;

- *реальність треба пізнати такою, якою вона є*. Це положення є висновком зі всієї історії пізнання і практики людства. Людина здатна адекватно, з необхідною в кожному конкретному випадку повнотою пізнавати природне і суспільне буття. Не існує жодних принципів обмежень на шляху нескінченного руху суб'єкта до більш адекватного і вичерпного осягнення реальності;

- *суб'єкт у процесі пізнання є активним*. Духовно-теоретичне і духовно-практичне освоєння світу людиною містить у собі діяльність, пов'язану з одержанням інформації про світ і саму себе, а також різноманітні форми творчості, конструювання нових предметних реалій “світу культури”.

У гносеології *суб'єкт* є не тільки системою, яка отримує, зберігає і опрацьовує інформацію (подібно до будь-якої живої системи). Суб'єкт – це насамперед суспільно-історичний феномен, наділений свідомістю, здатний до цілеспрямованої, предметної,

творчої діяльності. З цієї точки зору, суб'єкт пізнання – це не тільки окрема людина, але й соціальна група, прошарок, суспільство тієї чи іншої історичної епохи.

Якісно по-новому підходить сучасна теорія пізнання і до розгляду природи об'єкта. Для суб'єкта не байдуже, є щось актуальне об'єктом пізнання чи ні. З гносеологічної точки зору ця різниця становить спеціальний інтерес.

Все викладене вище дозволяє сформулювати загальну закономірність пізнання, яка свідчить про те, що *ступінь предметного освоєння реальності в практиці людей виокремлює ту сукупність вимірів об'єкта, яка є в кожному дану епоху основою його відображення у свідомості людей*. Людина вступає в контакт з об'єктами (речами, явищами, процесами) природного і суспільного буття у всій їх нескінченній складності. Спонукувана до діяльності своїми матеріальними і духовними потребами, ставлячи ті чи інші цілі, людина завжди бере їх як деякий “частковий об'єкт” або “предмет”.

Суб'єкт і об'єкт, як протилежні сторони, мають суперечливі відносини. Суб'єкт не може впливати на об'єкт інакше як предметно. Це значить, що у своєму розпорядженні він повинен мати матеріальних посередників свого впливу на об'єкт, що пізнається: руки, знаряддя праці, вимірювальні інструменти, хімічні реактиви тощо. Прогрес пізнання неможливий без постійного розширення й ускладнення цього “світу посередників”. Так само механізм впливу об'єкта на суб'єкт передбачає свою систему посередників: безпосередню сенсорну інформацію, різні знакові системи і, передусім, людську мову.

Основним пізнавальним відношенням є відношення “образ – предмет”. У широкому розумінні, *образом* можна назвати такий стан свідомості, який так чи інакше пов'язаний з об'єктом. Стосовно об'єкта можна виділити три типи образів: 1) образи-знання, що відбивають об'єктивну реальність; 2) образи-проекти, які є уявними, конструкціями, що повинні чи можуть бути втілені на практиці; 3) образи-цінності, які відображають потреби й ідеали суб'єкта.

Розглядаючи питання “**Почуттєве і раціональне пізнання та їх форми**”, слід виходити з того, що **почуттєве пізнання** містить у собі образи, які дають органи чуттів людини.

Основні форми почуттєвого рівня пізнання – відчуття, сприйняття та уявлення. У відчуттях кожний з органів почуттів людини специфічним для неї способом відбиває окремі властивості речей (колір, звук, запах, твердість). *Сприйняття* – цілісне відображення властивостей і ознак предмета. *Уявлення* – начиний цілісний образ речі, що виникає на основі уяви і минулого почуттєвого досвіду, що зберігається і відтворюється у пам'яті.

Почуттєві образи людини, на відміну від образів, що дають органи почуттів у тварин, опосередковані соціальним досвідом і мають внутрішню активність. Базовою формою почуттєвого пізнання є відчуття, які забезпечують безпосередній зв'язок свідомості з об'єктивною реальністю і виступають як єдиний зовнішній канал, за допомогою якого можна отримати інформацію про світ.

Раціональне пізнання. Людина дістає інформацію за допомогою природних сигналів, що йдуть від об'єктів, і штучних сигналів, переданих від суб'єкта до суб'єкта та функціонуючих у системі людської мови. Розвиток і удосконалення мови тісно пов'язані з розвитком раціонального рівня пізнання. Мова – найважливіший інформаційний посередник між суб'єктом і суспільством. Без неї неможливо оперувати готовими знаннями. Раціональне мислення – це функціонування існуючих у мові знань, пов'язаних з реальністю через посередництво почуттєвих образів, здатних відбивати недосяжне для органів почуттів.

Елементарні форми раціонального (логічного) мислення – *поняття, судження й умовиводи*, які виділяють і фіксують в знаках мови предметні ознаки речей.

Поняття відбиває істотні ознаки речей, тобто ті, що є необхідними і достатніми для їхньої відмінності у певному відношенні. У поняттях ніби концентруються, підсумовуються наші знання. *Судження*, фіксуючи будь-які ознаки предмета, *затверджує чи заперечує яку-небудь інформацію про об'єкт пізнання*: “троянда червона”, “метафізика заперечує протиріччя як джерело розвитку”, “атом є невичерпним”.

Умовивід – це пов'язування суджень (оперування ними), результатом чого є нове знання без звернення до свідчень, що їх надають органи почуттів. Наприклад, ще в давні часи був зроблений висновок (судження) про те, що Земля має форму кулі. Цей

висновок одержали в такий спосіб. Відомо, що кулясті тіла відкидають тінь у формі диска. Земля під час місячних затьмарень відкидає тінь у формі диска. Значить, вона кругла.

Людське пізнання є єдністю почуттєвого і раціонального.

Люди ставлять завдання перед пізнанням і тлумачать його результати на рівні раціонального мислення, а необхідну інформацію дістають за допомогою органів почуттів. Учений не просто дивиться в мікроскоп, він перевіряє якість припущення (гіпотезу), виконує логічно обґрунтовану програму дослідження, витлумачує побачене у світлі певних понять і теорій.

При вивченні питання **“Проблема істини у філософії та науці”** варто виходити з того, що основними характеристиками відносин між пізнавальним образом, людськими знаннями і об'єктом є істина і помилка.

Істинним є образ, адекватний об'єкту, що відображається. Образ, що не відповідає своєму об'єкту, розглядається як *помилка*. Ці, на перший погляд, прості визначення породжують складні проблеми, як тільки постає питання про те, чим є така відповідність і який механізм її встановлення.

Відповідність означає збіг ознак образу й об'єкта. Якщо з кожною з ознак поняття співвідносяться ознаки об'єкта і навпаки, то поняття відповідає об'єкту. Будь-який об'єкт має багато якостей, є багатовимірним, багатоякісним, невичерпним у своїх властивостях, зв'язках і відносинах. Знання ж про нього містить кінцеву кількість інформації. Виходячи зі сказаного, можна визначити основну проблему теорії істини: як можна встановити відповідність кінцевого за своїм змістом знання об'єкта, що є нескінченним? Для її вирішення необхідно розглянути основні характеристики істини: *об'єктивність, конкретність і перевірка практикою*.

Під *об'єктивністю істини* розуміється такий зміст наших знань, який, відбиваючи дійсний стан речей, не залежить від суб'єкта пізнання, тобто не залежить ні від людини, ні від людства.

Та найважливіша обставина, що характеристика будь-якого образу як істинного чи помилкового, може бути дана не взагалі, а тільки стосовно певних умов пізнання, того чи іншого зрізу об'єкта. Маючи на увазі цю обставину, в філософії говорять про *кон-*

кретність істини, про те, що не існує абстрактної істини, вона завжди конкретна.

Відповідність образу предмету встановлюється за допомогою практичної діяльності. **Практика** – *об'єктивний критерій істини*. Існує безпосередня й опосередкована практична перевірка істини. Якщо досліджуваний предмет на практиці виявляє себе саме так, як передбачалося, це значить, що наші уявлення про нього є істинними.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Объект», «Отношение», «Отражение», «Познание», «Понятие», «Практика», «Рациональное», «Рефлексия», «Субъект», «Суждение», «Умозаключение».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Истина», «Теория информации», «Рационализм», «Сенсуализм», «Теория познания», «Объект», «Субъект».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Істина», «Раціоналізм», «Теорія пізнання», «Суб'єкт», «Об'єкт».

Тема 9. Наукове пізнання

1. Специфіка наукового пізнання.
2. Співвідношення емпіричного і теоретичного знання.
3. Форми і методи наукового пізнання.

При вивченні питання «**Специфіка наукового пізнання**» необхідно усвідомити сутність і значення науки як феномена духовної культури.

Наука, є специфічною сферою людської діяльності, спрямованою на виробництво, систематизацію і перевірку об'єктивно-значимих знань. У цьому аспекті наука – це розвинута система знань. Вона є також – соціальним інститутом і безпосередньою продуктивною силою.

Науку характеризує відносна самостійність і внутрішня логіка розвитку, способи (методи) пізнання і реалізації ідей, етичні внутрішньонаукові норми, а також соціально-психологічні особливості об'єктивно-сутнісного сприйняття дійсності, тобто *стиль наукового мислення*.

Найчастіше науку визначають через її власну підставу, а саме: 1) наукову картину світу, 2) ідеали і норми науки, 3) філософські принципи і методи.

Під *науковою картиною світу* розуміють систему теоретичних уявлень про реальність, що виробляється шляхом узагальнення найважливіших знань, накопичених науковим співтовариством на певному етапі розвитку науки.

До *ідеалів і норм* науки відносять інваріанти (фр. *invariant* – що не змінюється), які впливають на розвиток наукового знання, задають орієнтири наукового пошуку. Такими в науці є самоцінність істини і цінність новизни, вимоги неприпустимості фальсифікації та плагіату.

Безпосередніми цілями науки є дослідження, опис, пояснення, прогнозування процесів і явищ дійсності, що складають предмет її вивчення.

До світоглядних джерел науки прийнято відносити міф і релігію (зокрема, християнство). Її *світоглядною основою* є певна

філософська концепція – матеріалізм, ідеалізм, натуралізм, сенсуалізм, раціоналізм, агностицизм.

Наукова проблематика продиктована як найближчими, так і майбутніми потребами суспільства, політичним процесом, інтересами соціальних груп, економічною кон'юнктурою, демографічними коливаннями, рівнем духовних запитів народу, культурними традиціями.

Специфіка наукового пізнання характеризується такими складовими: об'єктивність; системність; обґрунтованість; емпірична доведеність; певна соціальна спрямованість; тісний зв'язок з практикою.

Від усіх способів освоєння світу наука відрізняється наявністю спеціальної мови для опису об'єктів дослідження і процедурою доведенням істинності результатів наукового пошуку.

Наукове пізнання є різновидом суб'єктно-об'єктних відносин, головна сутнісна риса яких – наукова раціональність. Раціональність суб'єкта, що пізнає, знаходить своє вираження в апеляції до доводів розуму і досвіду, у логіко-методологічній упорядкованості процесу мислення, у впливі на наукову творчість існуючих ідеалів і норм науки.

Як складова частина духовного виробництва, наука пов'язана з цілевизначенням. Вона здатна перетворитися в безпосередню продуктивну силу у формі знань і нових технологій, принципів організації праці, нових матеріалів, устаткування.

Нарешті студенту варто звернути увагу ще на одну особливість наукового пізнання. Воно виступає як міра розвиненості здібностей людини до творчості, конструктивно-теоретичного перетворення дійсності і самої себе. Іншими словами, наукова діяльність продукує не тільки нові технології, створює матеріали, устаткування й інструменти, але, будучи частиною духовного виробництва, дозволяє людям творчо самореалізуватися, об'єктивувати ідеї та гіпотези збагачуючи, тим самим, культуру.

Розглядаючи питання **«Співвідношення емпіричного і теоретичного знання»**, слід пам'ятати, що знання в будь-якій галузі науки мають два тісно взаємозалежних рівні – емпіричний і теоретичний. Єдність двох рівнів (шарів) наукового знання впливає з пізнавальних здібностей суб'єкта. Разом з тим, вона визначається дворівневим характером функціонування об'єкта (явище – сутність). Ці рі-

вні відрізняються один від одного, відмінність ця задається способом відображення об'єкта суб'єктом наукового пізнання. Без експериментальних даних теоретичні знання не можуть бути конкретними і достовірними, так само як і емпіричні дослідження не можуть не враховувати шляхи, що прокладаються теорією.

Емпіричний рівень пізнання – це рівень нагромадження знань і фактів про досліджувані об'єкти. На цьому рівні пізнання об'єкт відбивається зв'язками і відносинами, що є доступними для споглядання і спостереження.

На теоретичному рівні досягається синтез наукового знання у вигляді наукової теорії. Теоретичний, концептуальний у своїй основі, рівень наукового знання покликаний систематизувати, пояснити і передбачити факти, встановлені в ході емпіричного дослідження.

Факт є зафіксованим емпіричним знанням. Він – синонім понять «подія», «результат». Факти в науці виконують не тільки роль інформаційного джерела та емпіричної основи теоретичних міркувань, а й служать критерієм їхньої вірогідності, істинності. У свою чергу, теорія формує концептуальну основу факту: виділяє досліджуваний аспект дійсності, задає мову, якою описуються факти, детермінує засоби і методи експериментального дослідження.

Наукове знання розвертається за схемою: *проблема – гіпотеза – теорія*, кожний елемент якої відбиває ступінь проникнення суб'єкта, що пізнає, у сутність об'єктів науки.

Пізнання починається з усвідомлення або постановки проблеми.

Проблема – це те, що невідоме, яке необхідно пізнати, це питання дослідника до об'єкта. Вона являє собою: 1) труднощі, перешкоди у вирішенні пізнавального завдання; 2) суперечливі умови питання; 3) задачу, усвідомленого формулювання вихідної пізнавальної ситуації; 4) концептуальний (ідеалізований) об'єкт наукової теорії; 5) питання, які виникають у ході пізнання питання, практичний або теоретичний інтерес, що мотивує науковий пошук.

Гіпотеза – це наукове допущення або припущення щодо сутності об'єкта, сформульоване на основі ряду відомих фактів. Вона проходить дві стадії: висування і перевірки. У міру того, як гіпотеза перевіряється й обґрунтовується, вона може бути відкинута як неспроможна, але може бути і «відшліфована» до істинної теорії.

Теорія – це форма наукового знання, що дає цілісне відображення істотних зв'язків досліджуваного об'єкта. Теорія як

цілісна система знань, що розвивається, має *таку* структуру: а) аксіоми, принципи, закони, фундаментальні поняття; б) ідеалізований об'єкт у вигляді абстрактної моделі зв'язків і властивостей об'єкта; в) логічні прийоми і методи; г) закономірності і положення, виведені з основних тез теорії.

Теорія виконує такі *функції*: *описову, пояснювальну, прогностичну (передбачувальну), синтетичну, методологічну і практичну.*

Опис є первісне, приблизне фіксування, вицленювання й упорядкування ознак, рис і властивостей досліджуваного об'єкта. До опису того чи іншого явища вдаються у тих випадках, коли неможливо дати чітке наукове визначення поняття. Опис відіграє важливу роль у процесі становлення теорії, особливо на початкових її етапах.

Пояснення здійснюється у формі висновку або системи висновків з використанням тих положень, що вже містяться в теорії. Цим відрізняється теоретичне пояснення від повсякденного, яке базується на буденному досвіді.

Прогноз, передбачення. Наукова теорія дозволяє простежити тенденції подальшого розвитку об'єкта, передбачати, що буде з ним у майбутньому. Найбільшими прогностичними можливостями володіють теорії, які відрізняються широтою охоплення тієї чи іншої області дійсності, глибиною проблем і парадигмальністю (тобто комплексом нових принципів і наукових методів) їх вирішення.

Синтезуюча функція. Наукова теорія упорядковує великий емпіричний матеріал, узагальнює його, є синтезом цього матеріалу на основі певного єдиного принципу. Синтезуюча функція теорії виявляється також і в тому, що усуває роздробленість, роз'єднаність, фрагментарність окремих компонентів теорії, дає можливість знайти принципово нові зв'язки і системні якості між структурними компонентами теоретичної системи.

Методологічна функція. Наукова теорія поповнює методологічний арсенал науки, виступаючи у вигляді певного методу пізнання. Саме сукупність принципів формування і практичного застосування методів пізнання і перетворення дійсності і є методологією освоєння людиною світу.

Практична функція. Створення теорії не є самоціллю для наукового пізнання. Наукова теорія не мала б такого значення, якби не була потужним засобом для подальшого удосконалення

наукового пізнання. У цьому сенсі теорія, з одного боку, виникає і формується в процесі практичної діяльності людей, а з іншого сама практична діяльність здійснюється на основі теорії, висвітлюється і направляється теорією.

Переходячи до вивчення питання «**Форми і методи наукового пізнання**», слід усвідомити, що наукове пізнання не може обійтися без методології.

Метод – це система принципів, прийомів і вимог, якими керуються в процесі наукового пізнання, спосіб відтворення в мисленні досліджуваного об'єкта, що досліджується.

Методи наукового пізнання поділяються на спеціальні (ті, що використовуються тільки окремими науками), загальнонаукові й універсальні (філософські). Залежно від ролі і місця в науковому пізнанні існують методи формальні і змістовні, емпіричні і теоретичні, дослідження і викладу. У науці має місце поділ на методи природних і гуманітарних наук. Специфіка перших (методи фізики, хімії, біології) визначається необхідністю пояснення причинно-наслідкових зв'язків між явищами і процесами природи, других (методи феноменології, герменевтики, структуралізму) – розумінням сутності людини та її світу.

До методів і прийомів наукового пізнання належать:

спостереження – систематичне, цілеспрямоване сприйняття предметів і явищ, з метою ознайомлення з об'єктом. Воно може містити в собі процедуру **виміру** кількісних відносин досліджуваного об'єкта;

експеримент – прийом дослідження, при якому об'єкт ставиться в умови, які точно враховуються, або штучно відтворюється з метою з'ясування тих чи інших властивостей;

аналогія – встановлення подібності деяких ознак, властивостей і відносин об'єктів, і на цій підставі припущення про подібність у них інших ознак;

моделювання – метод дослідження, при якому об'єкт дослідження замінюється іншим об'єктом (моделлю), подібним до першого. Модель піддається експерименту з метою одержання нових знань, що, у свою чергу, оцінюються і додаються до досліджуваного об'єкта. Велике значення в науці набуло комп'ютерне моделювання, що дозволяє моделювати будь-які процеси і явища;

формалізація – дослідження об'єкта з боку форми з метою більш глибокого пізнання змісту, що дозволяє оперувати знаками, формулами, схемами, діаграмами;

ідеалізація – граничний відхід від реальних властивостей предмета, коли суб'єкт подумки конструє об'єкт, прообраз якого існує в реальному світі («абсолютно тверде тіло», «ідеальна рідина»);

аналіз – розчленування досліджуваного об'єкта на складові частини, сторони, тенденції з метою розглянути зв'язки і відносини окремих елементів;

синтез – прийом дослідження, який поєднує розчленовані аналізом елементи з метою виявлення закономірних, істотних зв'язків і відносин об'єкта;

індукція – рух думки від часткового до загального, від одиничних випадків до загальних висновків;

дедукція – рух думки від загального до часткового, від загальних положень до окремих випадків.

Викладені вище методи наукового пізнання широко використовуються на емпіричному і теоретичному рівнях пізнання. На відміну від них, метод *сходження від абстрактного до конкретного*, а також *історичний* і *логічний* методи застосовуються в першу чергу на теоретичному рівні пізнання.

Метод сходження від абстрактного до конкретного – це метод теоретичного дослідження і викладу, суттю якого є рух наукової думки від вихідної абстракції (“початок” – однобічне, неповне знання) до відтворення в теорії цілісного образу досліджуваного процесу чи явища. Цей метод застосовують також ті наукові дисципліни, в яких йдуть від окремих понять (абстрактного) до багатобічного знання (конкретного).

Історичний метод вимагає вивчення предмета у його розвитку і зміні з усіма дрібними деталями і другорядними ознаками, відслідковування всієї історії розвитку даного явища (від його минулого стану до теперішнього) у всій повноті і різноманітності його аспектів.

Логічний метод є відображенням історичного, але він не повторює історію у всіх деталях, а бере найістотніше від неї, відтворюючи розвиток об'єкта на рівні сутності, тобто без історичної форми.

Серед наукових методів дослідження особливе місце посідає **системний підхід**, який є сукупністю загальнонаукових вимог (принципів), за допомогою яких будь-які об'єкти можуть розглядатися як системи. Системний аналіз має на увазі: а) виявлення залежності кожного елемента від його функцій і місця в системі з урахуванням того, що властивості цілого не зводяться до суми властивостей його елементів; б) аналіз поведінки системи з точки зору обумовленості її включеними в неї елементами, а також властивостями її структури; в) вивчення механізму взаємодії системи і середовища, в яке вона «вписана»; г) дослідження системи як динамічної цілісності.

Системний підхід має велику евристичну цінність, оскільки може бути застосований для аналізу як природно-наукових, так і соціологічно-гуманітарних і технічних об'єктів.

* * *

Довідкова література:

Лебедев С.А. Философия науки. Словарь основных терминов. – М., 2004. Ст.: «Метод», «Методология», «Наука», «Научная картина мира», «Наблюдение», «Научная проблема», «Научная теория», «Теоретическое и эмпирическое».

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Вне-научное знание», «Дедукция», «Гипотеза», «Гносеология», «Знание», «Знание и незнание», «Методология», «Наука», «Теория».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Метод», «Наука», «Интуиция», «Эмпирическое и теоретическое», «Познание» и др.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Методологія науки», «Наука», «Інтуїція», «Емпіричне і теоретичне» та ін.

Тема 10. Діалектика, її закони та категорії

1. Діалектика та її альтернативи.
2. Основні закони діалектики.
3. Найважливіші категорії діалектики.

При розгляді питання “Діалектика та її альтернативи” слід почати із з'ясування сутності *діалектики*.

Спочатку під діалектикою розумілося мистецтво вести дискусію, однак згодом в античній філософії визріло розуміння світу як вічного потоку, вічного процесу зміни, рушійною силою якого є боротьба протилежностей (Геракліт, Сократ, Платон).

Багато рис діалектики знайшли відображення у філософії Середньовіччя, епохи Відродження і Нового часу. Справжній же тріумф очікував ідею розвитку з кінця XVIII ст. (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель).

Студенту слід знати, що **діалектика** – це вчення про *універсальні зв'язки і загальні закони розвитку природи, суспільства і пізнання*. Діалектика вивчає зв'язок і розвиток не в повному обсязі (інакше спеціальним наукам не залишилося б об'єкта для дослідження), а виявляє їхні загальні риси. Її завдання полягає в тому, щоб відтворити ідеальну модель **розвитку** в його загальних характеристиках.

Діалектика є не тільки теорією, а й методом мислення (пізнання). Вихідними принципами (лат. *prīncipiūm* – початок, основа) діалектики як методу пізнання є такі: *загальний зв'язок, розвиток, об'єктивність, всебічність, конкретність, історичність та ін.* Ці принципи знаходять своє відображення в основних поняттях (категоріях) і законах.

Діалектика має ряд альтернатив. **Альтернатива** (фр. *alternative* – чергування) – наявність взаємовиключних можливостей і необхідність вибору між ними. Альтернативами, або антиподами, діалектики є *метафізика* і “*негативна діалектика*”, *еклектика* і *софістика*, *догматизм* і *релятивізм*. Розглянемо деякі з цих альтернатив.

Аналізуючи співвідношення діалектики і метафізики, студенту варто пам'ятати про те, що діалектика розглядає універсально всеосяжні зв'язки, у той час як *метафізика* зливає, спрощує їх, зводить усе різноманіття їх до найбільш простих зв'язків одного типу, як правило, до механічного.

Софістика – свідоме використання неправильних доводів і вивертів, що зовні виглядають як правильні, тобто відбувається виривання окремих несуттєвих зв'язків із загального взаємозв'язку і взаємозалежностей об'єктивної реальності і здійснюється спроба представити їх як істотні, визначальні. Можна сказати, що софістика починається там, де діалектика як метод аналізу понять, що відбивають дійсність, поступається місцем мистецтву мовного конструювання.

Еклектика безпринципно, механічно поєднує несумісні між собою ідеї, зв'язки і відносини, претендуючи при цьому на об'єктивність і всебічність аналізу процесів і явищ. Нині еклектика поширена в роботах багатьох філософів і вчених різних напрямів. Поліваріантність, “клаптевість” мислення є досить типовими для постмодернізму, в якому навіть існує спеціальний термін – *пастіш* (“вільний політ”, “клаптева ковдра”, “усяка всячина”, колаж, що складається з протилежних і несумісних ідей та поглядів). Техніка пастіша не визнає послідовності, логіки чи симетрії, ґрунтуючись на парадоксах і плутанині.

Переходячи до вивчення питання “**Основні закони діалектики**”, слід знати, що основними законами діалектики є: *закон єдності і боротьби протилежностей*, *закон переходу кількісних змін у якісні*, *закон заперечення заперечення*. Ці закони були сформульовані Гегелем.

При розгляді *закону єдності і боротьби протилежностей* (закону діалектичного протиріччя) слід особливу увагу звернути на те, що процес розвитку здійснюється за допомогою вирішення протиріч, внутрішньо властивим усім предметам і явищам.

Будь-який розвиток проходить через три стадії: стадію *тотожності* (первісний збіг об'єктів за певними ознаками), *розходження* (наростаючої розбіжності об'єктів за деякими ознаками) і *протилежності* (незбіжні ознаки об'єкта, що виключають одна одну). Для протилежностей типовим є те, що вони одночасно: а) нерозривно пов'язані, б) взаємовиключають одна одну, при цьому

не тільки в різних, а й у тому самому значенні, в) є взаємопроникними і, за певних умов, здатні до взаємопереходу. Взаємодія протилежностей породжує **протиріччя** (взаємне виключення ознак об'єкта, що передбачають одна одну).

Розвиток протиріччя йде шляхом роздвоєння єдиного (“тотожності”) на протилежності і взаємодію їх між собою. Виникнення гранично різких протиріч називається **конфліктом**. На стадії конфлікту протиріччя усуваються (знімаються), виникає нова тотожність, і процес повторюється.

Таким чином, **закон єдності і боротьби протилежностей вчить, що розвиток є процесом виникнення, зростання, загострення і вирішення численних протиріч. Внутрішня суперечливість, боротьба протилежностей дає поштовх до розвитку, наростання протиріч, зникнення старого і виникненню нового.**

Студенту слід мати на увазі, що закон єдності і боротьби протилежностей, власне, як і інші закони діалектики, має загальний характер і виявляється в різноманітті протиріч, властивих природі, суспільству і людському мисленню.

При вивченні **закону переходу кількісних змін у якісні** студенту необхідно усвідомити, що цей закон показує, яким способом здійснюється розвиток, розкриває його механізм. Зміст його пізнається через категорії “якість”, “кількість”, “міра”, “стрибок”.

Якість є стійкою сукупністю властивостей, що вказують на те, чим дана річ є та у чому її специфіка. **Кількість** – це сукупність властивостей предметів і явищ дійсності, що вказує на величину, розміри, обсяг, інакше кажучи, – на просторово-часове положення цих предметів.

Якості не існує без кількості (як і кількості без якості). Їх єдність є **мірою**, що являє собою ті кількісні межі, в рамках яких існує дана якість.

При досягненні меж міри відбувається перехід від однієї якості до іншої у формі стрибка. (Наприклад, нагрівання води до певних меж перетворює її в пару). **Стрибок** – це момент переходу від однієї якості до іншої, це переривання поступовості, безперервності.

З усього різноманіття стрибків, як правило, виділяють стрибки у вигляді вибуху, коли якість переходить в іншу якість миттєво, і повільні, коли елементи нової якості з'являються поступово.

Отже, *закон переходу кількісних змін у якісні* показує, що кількісні зміни, поступово накопичуючись, при досягненні кордонів міри приводять до якісних змін, що відбуваються у вигляді стрибка.

При вивченні закону *заперечення заперечення* слід усвідомити, що цей закон описує спрямованість, циклічність і поступальність розвитку.

Найважливішою категорією цього закону є категорія “*заперечення*”. У діалектиці *заперечення* характеризується двома моментами: знищенням і збереженням. Діалектичне заперечення – це не знищення предмета будь-яким способом, а знищення, що є разом з тим і збереженням (єдність знищення і збереження). Воно передбачає зв'язок, наступність між старим і новим. Якби заперечення було повним, абсолютним, то не було б розвитку як єдиного процесу.

Категорія “заперечення” відбиває один із моментів процесу розвитку, сам же розвиток, реалізуючись себе у вигляді спіралі, є нескінченним ланцюгом заперечень, що слідує один за одним. Діалектика, як теорія розвитку і метод пізнання, встановлює певний порядок, повторюваність і закономірність у проходженні заперечень (наприклад, зерно – паросток – зерно), що знаходить своє відображення в законі *заперечення заперечення*.

Закон заперечення заперечення, виражаючи складний, спіралеподібний характер розвитку, показує, що на певному етапі розвитку повторюються, але на якісно новій основі, деякі особливості пройдених етапів.

Закони діалектики дають можливість зрозуміти: 1) чому відбувається розвиток, його джерело і зміст (закон єдності і боротьби протилежностей); 2) як відбувається розвиток, його механізм (закон переходу кількісних змін у якісні); в) в якому напрямі відбувається розвиток, у чому полягає зв'язок нового зі старим (закон заперечення заперечення).

Нарешті слід зрозуміти, що значення діалектики полягає не тільки і не стільки в тому, що вона дає відповідь на питання “що є?” чи “як проходять процеси?”, а в тому, що вона спрямовує мислення і діяльність людини, будучи методологічною базою для подальшого пізнання і практичного перетворення дійсності.

Вивчаючи питання “**Найважливіші категорії діалектики**”, треба звернути увагу на те, що категоріями називаються най-

більш загальні поняття, що відбивають істотні закономірні зв'язки між процесами і явищами реальної дійсності та пізнання.

Усе різноманіття об'єктивного світу (предмети, явища, процеси, зв'язки, відносини) перебувають у постійній взаємодії, зв'язані один з одним, залежать одне від одного. Філософські категорії, відбиваючи різноманіття реальної дійсності, також є взаємозалежними, взаємодіють між собою. Це знаходить своє відображення, зокрема, у їхній “парності”.

До найважливіших парних категорій (їх називають також, “малими” законами діалектики) відносяться: *одиничне і загальне, причина і наслідок, необхідність і випадковість, зміст і форма, сутність і явище, можливість і дійсність*.

Коротко зупинимося на їх змісті і взаємодії.

Одиничне і загальне. **Одиничне** – це індивідуальне, неповторне в предметах і явищах. **Загальне** – притаманне всім предметам і явищам дійсності.

Одиничне і загальне перебувають у діалектичній єдності. Одиничне містить у собі загальне. У свою чергу, загальне існує лише в одиничному.

Студент може простежити діалектику одиничного і загального на простому прикладі. Так, кожний індивідуальний організм пов'язаний із загальним – видом (родом). У свою чергу, не існує виду (роду) організмів без його окремих представників.

Причина і наслідок. **Причина** – явище, що передує іншому явищу і викликає його. **Наслідок** – явище, викликане дією причини.

Студенту при вивченні причинно-наслідкових зв'язків варто засвоїти, по-перше, що, причина існує і раніше наслідку, і одночасно з ним; по-друге, взаємодія явищ дійсності, відбувається таким чином, що причину і наслідок можна визначити, лише “вирвавши” їх з природного зв'язку; по-третє, одна й та сама причина залежно від умов може породити різні наслідки; по-четверте, однаковий наслідок може бути викликаний різними причинами.

Студент повинен навчитися відрізняти причину від приводу. **Привід** – це подія, що сама по собі не є причиною, але дає поштовх до дії причини. Це своєрідний пусковий механізм, що “включає” причину. Так, убивство ерцгерцога Фердинанда стало приводом до Першої світової війни. Причиною були протиріччя між світовими державами.

Необхідність і випадковість. **Необхідність** – це явище, яке має причину в самому собі і, за наявності певних умов, обов'язково відбувається. **Випадковість** – явище, причина виникнення якого у зовнішніх обставинах. Вона може відбутися, а може і не відбутися, може відбутися так або інакше.

У світі не існує “чистої” необхідності або “чистої” випадковості: будь-яке явище завжди є єдністю необхідності і випадковості. Випадкове в одному відношенні є необхідним в іншому. Визначальною стороною є необхідність. Щодо випадковості, то вона або сповільнює, або прискорює хід дії. Випадковість є формою прояву і доповнення необхідності, тобто необхідність “пробиває” собі дорогу через масу випадків (наприклад, радіоактивність, відкрита Беккерелем).

Необхідність і випадковість переходять одна в одну. Прикладом є випадкові відкриття вченими корисних копалин, що потім поклали початок виникненню нових виробництв, необхідних суспільству. У такий спосіб випадкове переходить у необхідне. Сам процес пізнання є рухом від випадковості до необхідності, а потім від необхідності до випадковості.

Зміст і форма. **Зміст** – це сукупність елементів і процесів, що складають дане явище чи предмет. **Форма** – структура змісту, внутрішньо властива йому.

Зміст і форма перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності, які полягають у тому, що: а) зміст не існує без форми, а форма без змісту. Зміст завжди оформлений, а форма – змістовна; б) зміст є активним, форма статичною, вона змінюється залежно від зміни змісту. Форма породжується змістом, але у той же час вона активно впливає на зміст, сприяючи чи сповільнюючи його розвиток; в) форма має відносну стійкість і самостійність. Ліквідація старої форми і утвердження нової часом потребує значних зусиль (прикладом є будь-які сторони життя нашого суспільства. Правда, тут слід чітко визначитися, що є новим, а що – старим); г) єдність змісту і форми не виключає, а припускає наявність протиріч між ними.

Студенту слід звернути особливу увагу на те, що зміст завжди є **цілим**, що включає в себе певні частини. **Частина** – це відносно самостійний елемент цілого. Взаємодія цілого і частини утворює **структуру**, яка є способом сполучення, принцип зв'язку елементів цілого. **Елемент** – це відносно неподільна частина цілого.

Слід зазначити, що частина виявляє свій зміст, як правило, у співвідношенні з цілим, а елемент – у співвідношенні зі структурою і системою. Система – це сукупність тісно пов'язаних між собою елементів, які є відносно навколишнього світу єдиним цілим.

Нарешті можна відзначити, що поняття *частина* і *ціле, система, структура, елемент* широко використовуються в різних областях знання, в тому числі у філософських дослідженнях.

Сутність і явище. **Сутність** – це головна, внутрішня, відносно стійка сторона предмета чи процесу. Сутність збігається з буттям речі. Вона визначає природу предмета, характеризує його ознаки. За своїм змістом сутність є об'єктивною. Її не можна змінити чи знищити (хоча сама вона природним шляхом може змінюватися). Її знищення означало б знищення предмета, процесу. **Явище** – це більш мінлива, рухлива, зовнішня сторона предметів, форма, в якій виявляється сутність.

Сутність і явище є єдиними і взаємозалежними, і тому їх зв'язок позначається такими рисами:

- сутність і явище перебувають в органічному зв'язку між собою, немає сутності без явища, як і явища без сутності;
- сутність і явище безпосередньо не збігаються, але між ними є деяка відповідність;
- сутність є первинною, вона визначає явище, явище є вторинним, похідним;
- сутність більш стійка (явище більш мінливе, рухливе); коли вона змінюється, це відразу ж відбивається у явищах. Явище не вичерпується сутністю, а сутність набагато глибша за явища.

Студенту необхідно звернути увагу на те, що пізнання рухається від явища до сутності і від сутності до явища. Однак пізнання є не тільки єдністю цих двох сторін, але й рухом думки від сутності першого порядку до сутності другого порядку, – і так без кінця. Пізнання (як і світ) є нескінченним.

Від сутності слід відрізнити **видимість** (особливо це важливо для розуміння громадського життя). Здається, що Сонце обертається навколо Землі, що ложка, опущена у воду, є переломленою.

Можливість і дійсність. **Можливість** – це те, чого ще не існує (явище, процес, предмет), але що може з'явитися через об'єктивні тенденції розвитку даного явища. **Дійсність** – це те, що вже

виникло, реально існує і діє. Інакше кажучи, дійсність є здійсненою можливістю.

Виділяють абстрактну або формальну можливість і реальну або конкретну. *Абстрактна можливість* – це така можливість, як в принципі є здійсненою, але в даних конкретних умовах не може відбутися. Абстрактною можливістю є все те, що не суперечить законам природи і суспільства. *Реальна можливість* – це така можливість, для якої в даний момент є всі умови перетворення її в дійсність.

Можливість і дійсність є взаємозалежними.. Але перетворення їх у природі істотно відрізняється від їх перетворення в суспільстві. Причина в тому що, по-перше, у суспільстві завжди (через його складність) є багато різних можливостей і слід вибирати найбільш реальну; по-друге, можливість у суспільстві перетворюється в дійсність при обов'язковій активній участі суб'єктивних факторів (одних об'єктивних передумов для такого перетворення недостатньо); по-третє, у суспільному житті для перетворення бажаної можливості в дійсність необхідно створювати умови, відмовлятися від одних і підтримувати, зміцнювати інші.

Від можливості слід відрізнити *неможливість* як таку, що суперечить законам природи і суспільства і не може здійснитися ніде і ніколи.

Сучасна наука не може обходитися без категорій діалектики. Без них неможливо теоретичне відтворення дійсності і творче її перетворення.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Детерминизм», «Диалектика», «Единичное и общее» «Причина и следствие», «Развитие», «Система», «Содержание и форма», «Сущность и явление», «Часть и целое»,

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Диалектика», «Единство и борьба противоположностей», «Качество», «Отрицание отрицания», «Категории», «Причина и следствие», «Необходимость и случайность», «Сущность и явление», «Возможность и действительность».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Діалектика», «Єдність і боротьба протилежностей», «Перехід кількісних змін у якісні», «Категорії діалектики», «Причинність», «Сутність та існування», «Можливість і дійсність».

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА. Модуль II

КОНТРОЛЬНА ЧАСТИНА: Модуль II

2.1. Буття це:

- існування тільки предметів матеріального світу;
- все існуюче, тобто всі види матерії і всі види ідей з ними пов'язані;
- вірогідність, очевидність того, що існує;
- існування явищ ілюзорної свідомості?

2.2. Античний філософ, який вважав, що буття вічно мінливе, і знаходиться в постійному русі:

- Фалес,
- Геракліт,
- Платон,
- Демокріт,
- Анаксимандр,
- Ксенофан?

2.3. З позиції якого напрямку в філософії вважається вірним твердження «Матерія є постійна можливість відчуттів»?

- матеріалізму,
- ідеалізму,
- дуалізму,
- реалізму?

2.4. Поняття «матерія» являє собою:

- безглузду логічну конструкцію,
- тотожне з поняттям речовини,
- існування в можливості,
- об'єктивну реальність,
- конструкцію, що легко замінити поняттям буття?

2.5. Давньогрецький філософ, який визнав матерію першоос-
новою всього існуючого, але вважав її інертним початком, якому
протистоїть активний початок (форма):

- Геракліт,
- Сократ,
- Демокріт,
- Протагор,
- Арістотель?

2.6. Хто з античних філософів заперечував рух, переконував
у нерухомості світу, представляючи його у вигляді суцільно за-
повненої кулі:

- Фалес,
- Арістотель,
- Платон,
- Парменід?

2.7. Головним у визначенні поняття руху є:

- протиставлення небуттю,
- зміна взагалі,
- зміна форм мислення.

2.8. Виберіть правильне твердження:

- рух може існувати без матерії як енергія;
- рух може існувати поза часом;
- рух може відбуватися поза простором;
- рух є способом буття матерії, який здійснюється тільки у просторі і часі;
- матерія, рух, простір і час незалежні одне від одного явища.

2.9. Наукове уявлення про простір і час змінюється. Чи озна-
чає це, що простір і час не є об'єктивними, тобто незалежними від
свідомості, формами існування матерії:

- так,
- ні?

2.10. Чи властиві мікросвітові просторо-часові форми:

- так,
- ні?

2.11. Філософське вчення, за яким вся природа одушевлена:

- гілозоїзм;
- сенсуалізм;
- скептицизм;
- герменевтика?

2.12. Який філософський напрям відстоює положення про те, що свідомість є відображенням (усвідомленням) буття:

- реалізм;
- матеріалізм;
- ідеалізм;
- інтуїтивізм;
- дуалізм?

2.13. Яке із положень про походження людини та її свідомості є найбільш логічно обґрунтованим і підтверджується практичною:

- людина стала людиною в процесі потреби відтворення виду;
- у результаті праці;
- у ході образотворчої діяльності, під час якої вона усвідомлювала одновимірний (лінійний), двовимірний (живопис) і тривимірний (скульптура) простір;
- внаслідок втручання надприродних сил?

2.14. Виберіть правильне твердження:

- спочатку з'явилася свідомість, а потім виникло суспільство;
- спочатку виникло суспільство, а потім з'явилася свідомість;
- свідомість і суспільство незалежні одне від одного явища;
- виникнення свідомості і суспільства було єдиним, нерозривним процесом.

2.15. Який взаємозв'язок свідомості і мови:

- свідомість існує без мови;
- свідомість і мова – тотожні поняття;

- свідомість існує в нерозривному зв'язку з мовою;
- свідомість і мова не мають нічого спільного?

2.16. Система норм і оцінок поведінки людей у суспільстві з позицій добра і зла, честі і безчестя це:

- право;
- мораль;
- релігія?

2.17. Мистецтво, функціонуючи в суспільстві, задовольняє певні соціальні потреби. Чи існує відмінність законів мистецтва та суспільства?

- так;
- ні.

2.18. Монтеск'є писав, що релігія потрібна суспільству, тому що під страхом пекельних мук учить людей доброчесності. Чи є релігія і мораль тотожними?

- так;
- ні.

2.19. Який філософський напрям вважає, що головна роль у пізнанні належить розуму:

- реалізм;
- номіналізм;
- раціоналізм;
- сенсуалізм;
- інтуїтивізм?

2.20. Який філософський напрям цілком або частково відкидає можливість пізнання світу:

- раціоналізм;
- номіналізм;
- реалізм;
- сенсуалізм;
- агностицизм?

2.21. Відчуття визнаються єдиним джерелом пізнання:

- раціоналізмом;

- номіналізмом;
- реалізмом;
- сенсуалізмом;
- інтуїтивізмом?

2.22. Виберіть правильне твердження, відчуття це:

- символи;
- ієрогліфи;
- суб'єктивний образ об'єктивного світу;
- явище, незалежне від «речі в собі»?

2.23. Вчення, відповідно до якого знання може бути почерпнуто тільки із самого розуму або з понять, властивих розуму, називають:

- дуалізм;
- реалізм;
- раціоналізм;
- номіналізм;
- сенсуалізм?

2.24. З позицій матеріалізму істина – це:

- теоретична конструкція, плід угоди вчених;
- інструмент для досягнення конкретних цілей;
- вірне відображення дійсності;
- те, що відповідає думці більшості?

2.25. Критерієм істини вважається те, що погодиться:

- з думкою більшості;
- з практикою;
- з логікою розумної діяльності;
- з тим, що веде до успіху?

2.26. Німецький інженер В. Сіменс вважав неможливим вживання в авіації апаратів важеліше повітря, Г. Гельмгольц за допомогою математики довів цю неспроможність. Розвиток авіації цілком спростував їх докази. Що ж є критерієм істинності теорії:

- логічна обґрунтованість висновків;
- думка більшості;

- те, що веде до успіху;
- перевірка практикою?

2.27. Наукові знання змінюються від одного етапу їхнього розвитку до іншого. Чи правильно визначати науку як систему суб'єктивного знання?

- так,
- ні.

2.28. Починаючи з XVII ст. проблеми методу в пізнанні стали в центрі уваги філософів. Які причини цього явища:

- відмовлення від релігії;
- розвиток науки;
- розвиток гуманізму;
- екологічна криза?

2.29. Рівень наукового пізнання, основними методами якого є спостереження й експеримент, називається:

- теоретичний;
- повсякденний;
- емпіричний;
- інтуїтивний?

2.30. Наука, претендуючи на вірне відображення дійсності, не відмовляється від методу ідеалізації (точковий електричний заряд, ідеальний газ, абсолютно тверде тіло), тому що ідеалізовані об'єкти дозволяють:

- використовувати метод дедукції;
- моделювати неіснуючі об'єкти, з метою більш глибокого вивчення реального об'єкта;

- використовувати метод спостереження?

2.31. Хто перший з античних філософів почав вживати поняття „діалектика“:

- Арістотель;
- Геракліт;
- Демокріт;
- Платон;
- Сократ?

2.32. Фейербах, як відзначають дослідники, серйозно відносився до гегелівської діалектики, тому тільки він «по-справжньому» переборював стару філософію. Що було ним зроблено у філософії? Він, використовуючи свій таланти і бачення світу:

- розвив гегелівську діалектику;
- використовував деякі її елементи;
- відкинув її як теологічну побудову;
- обґрунтував новий напрям у діалектиці?

2.33. Механічне об'єднання в єдине ціле різних, найчастіше протилежних точок зору, філософських поглядів, політичних оцінок прийнято називати:

- монізм;
- діалектикою;
- дуалізмом;
- еkleктикою;
- плюралізмом?

2.34. Спосіб мислення, при якому те або інше вчення сприймається як вічна істина:

- догматизм,
- діалектика,
- еkleктика,
- софістика?

2.35. До якого філософського напрямку слід віднести висловлення: «Протиріччя є категорією, що відноситься тільки до комбінацій думки. У речах немає протиріччя»:

- матеріалізму;
- дуалізму;
- ідеалізму;
- номіналізму?

2.36. Геракліт у свій час дорікав Гомеру за те, що той помилявся, коли молив, щоб боротьба зникла з лику Землі, бо, якби молитва сповнилася, все загинуло б. Який підхід до світу розвивав Геракліт:

- еkleктику,
- софістику,
- метафізику,
- діалектику?

2.37. Що чому передує:

- якісні зміни кількісним;
- кількісні зміни якісним;
- одночасна зміна кількості і якості?

2.38. Один мислитель-початківець дивувався: «Чому у світі існують старі? Адже якщо людина сьогодні ще не стара, то і завтра вона не може бути старою». Який закон діалектики не враховується при цьому:

- єдності і боротьби протилежностей;
- перехід кількісних змін у якісні;
- заперечення заперечення?

2.39. Діалектичне заперечення це:

- перехід від одного стану до іншого;
- знищення колишнього стану об'єкта зовнішніми факторами;
- зв'язок, наступність між старим і новим?

2.40. Чому закон заперечення заперечення не називають просто законом заперечення, що підкреслюється в реальному процесі розвитку введенням другого заперечення?

- руйнування старої якості,
- зв'язок, наступність між старим і новим,
- повторення пройденого на новій основі?

2.41. Елементи якого закону діалектики найбільш зримо виявляються в наступному висловленні Марка Твена: «Коли мені було 15 років, я вважав, що мій батько знає все, а я – нічого, у 25 років я гадав, що знаю все, а батько мій – нічого, а коли мені стало 35 років, я побачив, що мій батько знає дещо»?

- єдності і боротьби протилежностей;
- переходу кількісних змін у якісні;
- заперечення заперечення?

2.42. Яке з наступних положень правильне:

- усе відбувається по необхідності, бо людьми вигаданий ідол випадковості, щоб прикрити ним свою нерозсудливість;
- все у світі відбувається випадково, необхідності не існує;
- те чи інше явище або необхідне, або випадкове, але не може бути тим і іншим одночасно;
- необхідність виявляється через масу випадків, випадковість є формою прояву необхідності?

2.43. Чи може випадковість стати необхідністю, а необхідність випадковістю?

- так,
- ні.

2.44. Яку можливість мав на увазі Гегель, говорячи про те, що можливо сьогодні ввечері Місяць упаде на Землю, тому що вона, як тіло віддалене від Землі, може упасти вниз; можливо, що турецький султан зробиться Папою Римським, тому що як людина він може прийняти християнство і стати священиком?

- реальну,
- абстрактну (формальну),
- неможливе?

* * *

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВА ЧАСТИНА: Модуль II

1. Обґрунтуйте: з позиції якого напрямку у філософії вважається вірним твердження: «Матерія є постійна можливість відчуттів»?

2. Прокоментуйте наступне положення Б. Рассела: «Існують серйозні підстави думати, що все в поведженні живої матерії може теоретично бути обґрунтоване в термінах фізики і хімії».

3. Проаналізуйте наступне положення Монтеस्क'є: «Релігія потрібна суспільству, тому що під страхом пекельних мук учить людей доброчесності».

4. Прокоментуйте висловлення: «Протиріччя є категорією, що відноситься тільки до комбінацій думки. У речах немає протиріччя».

5. Проаналізуйте наступне положення: «Чим глибше ми досліджуємо індивідуальну свідомість, тим ширше і глибше пізнаємо суспільне буття».

6. Дайте відповідь: яке філософське вчення твердить, що «об'єкт і суб'єкт», «річ і відчуття» не існують один без одного. Об'єкт і відчуття – це одне і те саме?

7. Як ви розумієте положення «абстрактної істини неіснує, істина завжди конкретна»?

8. Чи є правильним положення «Практика абсолютна і відносна як критерій істини»?

9. Прокоментуйте наступне положення Р.Карнапа: «За днем завжди настає ніч; пори року повторюються в тому ж порядку; вогонь відчувається як гарячий; предмети падають, коли ми їх випускаємо з рук і т.д. Закони науки є не що інше, як твердження, що відображають ці регулярності так, наскільки це можливо».

10. Проаналізуйте наступне положення: «Сутність – явище істотне».

11. Про який вид заперечення йдеться в наступному виразі: «В ім'я нашого Майбутнього – спалимо Рафаеля, зруйнуємо музеї, розтопчимо мистецтва квіти»?

* * *

ДОКАЗОВА ЧАСТИНА: Відповіді на тести модуля II

2.1. – все існуюче, тобто всі види матерії і всі види ідей з ними пов'язані; 2.2. – Геракліт; 2.3. – ідеалізму; 2.4. – об'єктивну реальність; 2.5. – Арістотель; 2.6. – Парменід; 2.7. – зміна взагалі; 2.8. – рух є спосіб існування матерії, здійснюваний тільки в просторі і часі; 2.9. – ні; 2.10. – так; 2.11. – гілозоїзм; 2.12. – матеріалізм; 2.13. – у результаті праці; 2.14. – виникнення свідомості і суспільства було єдиним, нерозривним процесом; 2.15. – свідомість існує в нерозривному зв'язку з мовою; 2.16. – мораль; 2.17. – так; 2.18. – ні; 2.19. – раціоналізм; 2.20. – агностицизм; 2.21. – сенсуалізм; 2.22. – суб'єктивний образ об'єктивного світу; 2.23. – раціоналізм; 2.24. – вірне відображення дійсності; 2.25. – з практикою; 2.26. – перевірка практикою; 2.27. – ні; 2.28. – розвиток науки; 2.29. – емпіричний; 2.30. – моделювати неіснуючі об'єкти з метою більш глибокого вивчення реального об'єкта; 2.31. – Сократ; 2.32. – відкинув її як теологічну побудову; 2.33. – еkleктикою; 2.34. – догматизм; 2.35. – ідеалізму; 2.36. – діалектику; 2.37. – одночасна зміна кількості і якості; 2.38. – переходу кількісних змін у якісні; 2.39. – зв'язок, наступність між старим і новим; 2.40. – повторення пройденого на новій основі; 2.41. – переходу кількісних змін у якісні; 2.42. – необхідність виявляється через масу випадків, випадковість є форма прояву необхідності; 2.43. – так; 2.44. – абстрактну (формальну).

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

Модуль III. Соціальна філософія

Тема 11.

Природа як предмет філософського дослідження

1. Поняття природи і суспільства.
2. Проблема взаємозв'язку природи і суспільства.
3. Екологічна криза і шляхи виходу з неї.

При розгляді питання “**Поняття природи і суспільства**” слід виходити з того, що проблеми взаємозв'язку природи і суспільства стали сьогодні глобальними, такими, що пов'язують воедино увесь світ.

Природа у широкому розумінні – це об'єктивна дійсність в усьому різноманітті її форм, тобто весь матеріальний світ, що оточує людину.

Не всі структурні частини цього світу – Земля, сонячна система, Галактика і Всесвіт у цілому, є однаково актуальними для людини. Вони по-різному впливають на життя людей. Тому у вузькому значенні, *під природою* розуміють сукупність природних умов існування і розвитку людини і суспільства (географічне середовище).

Останнім часом, говорячи про природу, використовується поняття навколишнього середовища (довкілля). *Навколишнє середовище* – це географічне середовище у поєднанні з середовищем “штучним”, тобто створеним людиною.

Роль природного середовища в житті суспільства важко переоцінити. Природа є джерелом енергетичних, промислових і сільськогосподарських ресурсів, впливає на розміщення підприємств видобувної промисловості і специфіку сільськогосподарського виробництва, а через це – багато в чому визначає процес розселення людства. Крім того, природа через властиву їй циклічність (зміна дня і ночі, зими – літом тощо) змушує людей підкорятися цій циклічності.

Природа, для якої характерні такі процеси, як землетруси, тайфуни, бурі, урагани, може бути, руйнівною силою, що знищує плоди людської праці.

Досить важливим, нарешті, є те, що природа є основою всіх людських знань про світ.

Залежність людини від природи є об'єктивним чинником, що діє протягом усієї людської історії. Без природного середовища людина не може існувати.

Суспільство є специфічною частиною об'єктивної дійсності, що відокремилася від природи. Крім біологічних передумов, для суспільства необхідні матеріальні елементи, такі як спосіб виробництва, і духовні елементи у вигляді моральних, правових, наукових, релігійних, філософських та інших поглядів. У цьому розумінні *суспільство* – це соціальна система, що включає в себе сукупність усіх соціальних, економічних і духовних відносин людей, що складаються на основі даного способу виробництва, способу життя і соціокультурної сфери (науки, культури, політичних, правових, етичних, релігійних та інших поглядів).

Природа і суспільство постійно взаємодіють. Основною формою взаємозв'язку між ними є людська праця, коли людина регулює обмін речовиною між суспільством і природою.

При розгляді питання **“Проблема взаємозв'язку природи і суспільства”** доцільно знати, що з глибокої давнини мислителі намагалися визначити місце людини в системі природи. Частина з них вважала, що людина, будучи продуктом природи, є її невід'ємною частиною. Інші протиставляли людину природі, вважали, що вона повинна панувати над природою (у 20 – 30-х роках ХХ ст. в СРСР існувало навіть гасло: “Свободу отримаємо, природу навчимо”).

Якщо додати до цього, що людині взагалі властиве уявлення про те, що природа є невичерпним резервуаром благ, то стає зрозумілим, чому екологічні (*екологія* – вчення про взаємозв'язок живих організмів з навколишнім середовищем) погляди і ставлення людини до природи довгий час залишалися на примітивному, архаїчному рівні.

Одночасно протягом всієї історії залежність людини від природи, як правило, сприймалася як прояв могутніх, надприродних сил.

Вирішуючи питання про взаємодію природи і суспільства, окремі соціологи, представники так званого *географічного детермінізму*, абсолютизували роль природного оточення, вважали основою розвитку суспільства географічне середовище. Вони (Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, Л.І. Мечников) вважали, що географічне середовище визначає свідомість людей, їхній державний устрій і вдачу. Вони не враховували того, що природа, по-перше, змінюється більш повільними темпами, ніж суспільство; по-друге, людина є діяльною істотою, яка активно впливає на природу.

Географічний детермінізм в сучасних умовах проявляється в геополітиці й особливо в астрології.

Демографічний детермінізм при поясненні громадського життя абсолютизує роль народонаселення. Зокрема, послідовники священика й економіста XVIII ст. Мальтуса, так звані новомальтузіанці, намагаються довести, що наявність “надлишкового” населення (а не стан економіки і форми керування суспільством) є причиною убогості і соціальної незахищеності людей.

Студенту слід зрозуміти, що географічне середовище і народонаселення відіграють важливу роль у житті людства. Однак основні джерела розвитку суспільства слід шукати не у цих факторах, а в закономірностях функціонування і розвитку самого суспільства, в економіці, політиці, культурі.

При розгляді питання **“Екологічна криза і шляхи виходу з неї”** слід враховувати, що, розвиваючи продуктивні сили, людина залучає до процесу виробництва все нові й нові різновиди речовини природи, використовуючи природні ресурси з наростаючою інтенсивністю.

Науково-технічна міць людської цивілізації з особливою гостротою ставить завдання відповідальності людини перед природою. За своїми наслідками вплив людини на навколишнє середовище перевищує силу впливу на природу потужних геологічних і космічних процесів. При цьому розширюються просторові межі освоєння природи людиною, поширюючись вшир і вглиб. Відбувається інтенсивне використання природних ресурсів, що, в свою чергу, призводить до забруднення природного середовища. Природа вже не в змозі утилізувати відходи. У результаті людська активність усе більше перетворюється на силу, що загрожує знищити людство.

Небачений раніше масштаб змін у природному середовищі приводить до того, що людина усе більше відчуває на собі негативну реакцію з боку природи. Матір-природа виявляється злою мачухою, як, наприклад, у зоні аварії Чорнобильської АЕС. Там, як і до аварії, на деревах щебечуть птахи, бродять тварини, у лісах повно грибів і ягід, але життя людини під загрозою, а дари природи стали для неї смертельно небезпечними.

В сучасних умовах людському життю загрожує екологічне лихо не тільки в таких регіонах, як зона навколо Чорнобиля. Для людства усе більш зримою стає *екологічна криза* – криза середовища, в якому живе людина.

В умовах, коли негативний вплив на природу стає все загрозливішим, людство поступове починає усвідомлювати, якою невеликою є наша планета і як все на ній взаємопов'язано. Вона ніби космічний корабель, але корабель з істотним недоліком – у нього немає відсіку для видалення відходів. За забруднення навколишнього середовища розплачуватися тим, хто живе зараз, і наступним поколінням людей.

Усвідомлення цього актуалізує значення боротьби із забрудненням природного середовища і порушенням у ньому екологічної рівноваги. Неодноразово ці проблеми обговорювалися на засіданнях ООН. У червні людство відзначає Міжнародний день захисту біосфери, а в квітні – День навколишнього середовища (довкілля).

На жаль, наука і сьогодні не може вказати шляхи виходу з екологічної кризи. Нерідко вчені стверджують, що вихід – у впровадженні безвідходних технологій. Але сучасне виробництво, запровадивши такі технології (цю схему людині підказала природа, у якій відходи одного процесу є основою для іншого), зможе сповільнити, але не відвернути екологічну кризу, адже промисловість нерідко використовує ресурси, які не поновлюються – вугілля, нафту, сланці. Значить, безвідходне виробництво, незважаючи на всю його привабливість, не є панацеєю від екологічного лиха.

Слід пам'ятати, що *екологічні проблеми* – це проблеми глобальні. Для їх вирішення необхідне поєднання зусиль усього людства і мирне співіснування, а також подальший розвиток науки, техніки і нових енерго- та ресурсозберігаючих технологій.

Деякі дослідники перед загрозою екологічної кризи, що очікує людство, проповідують тезу: “Назад до природи”. Цю позицію прийнято називати руссоїстською, або неоруссоїстською, тому що вона проголошена видатним просвітителем XVIII ст. Ж.-Ж.Руссо.

Але за будь-яких часів теза “Назад до природи” була утопічною, нерідко реакційною, а в сучасних умовах ще й антигуманістичною. Справа в тому, що людина не може обійтися без застосування техніки, розвитку виробничих сил. Без цього вона приречена на загибель. Ті, хто виступає за обмеження прогресу, посиляючись на необхідність збереження природи, фактично висловлюють недовіру до людини, до її творчих сил і розуму. Їх поклоніння природі виходить за розумні межі.

Людина є в цьому світі творцем, а не сторожем. Вона не може перетворити природу на заповідник. Її завдання полягає в іншому. У давнину за ідеал, гідний мудреця, вважалося жити в злагоді з природою. Так що більш правильною була б теза “Уперед до природи”.

Природу не треба завойовувати, але не слід перетворювати її за своїм (на кожному історичному етапі досить обмеженим) розумінням цього перетворення, а *необхідно навчитися жити і діяти в гармонії з природою, необхідні нові підходи до розуміння ролі природи в житті людства.*

Сучасна людина, через умови свого буття, все більше відгороджується від “першої” і живе у перетвореній нею “другій” природі. Однак ця природа не повинна входити в конфлікт з “першою”. А для цього належить створити здорове для людини середовище, яке забезпечить максимальні можливості для її розвитку.

Екологічні проблеми в XXI ст., що тільки почалося, будуть загострюватися. Нерідко їх вирішення потребує скорочення соціальних програм або відсуне їх на другий план. Отже, людина повинна навчитися жити (мислити і діяти) у гармонії з природою, не порушуючи рівноваги в природному середовищі. Від цього залежить її майбутнє. Тільки гармонійні взаємовідносини з природним середовищем уможливають подальше існування людства на планеті.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Законы общественные», «Природа», «Ноосфера», «Общество», «Социальное».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Природа», «Экология социальная».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Природа», «Екологія», «Екологічна політика», «Філософія екології».

Тема 12.

Суспільство: основи філософського аналізу

1. Суспільство як підсистема об'єктивної реальності.
2. Проблема побудови теоретичної моделі суспільства.
3. Соціальне пізнання і його специфіка.

При вивченні питання **“Суспільство як підсистема об'єктивної реальності”** особливу увагу слід звернути на те, що суспільство виникло в результаті процесу становлення людини, виділення її з природи і може розглядатися як підсистема об'єктивної реальності, але такої, що має певну специфіку.

Ця специфіка полягає в тому, що суспільство, на відміну від природних об'єктів, потребує для свого існування виробництва, що постійно поновлюється. Для виробництва необхідні фізіологічні і біологічні передумови. Однак не вони визначають сутність матеріального виробництва. Промислові комплекси, які є головним інструментом впливу людини на природні об'єкти, створені людиною, а не природою. У процесі матеріального виробництва людина є перетворювачем природи.

Тварини так само змінюють природу, але змінюють через свою присутність. Так, мавпи за допомогою тонких листів вивуджують із гнізд термітів, а використовуючи пережоване листя виготовляють щось подібне до гумки для добування води. Однак тварини не тільки не удосконалюють від покоління до покоління знаряддя праці, а й не змінюють свого тваринного способу життя, пристосувального відносно природи.

Для людини та або інша форма постійного контакту з природою є разом з тим і певним способом життя. Змінюючи знаряддя праці, за допомогою яких людина впливає на довкілля, вона змінює свій спосіб життя. Крім того, у знаряддях праці і продуктах діяльності вона **“матеріалізує”**, фіксує свою психологію, свій світогляд.

Для суспільства, як специфічної підсистеми об'єктивної реальності, характерна наявність раціональних, духовних елементів у вигляді філософських, релігійних, естетичних, екологічних ідей та відповідних їм відносин й інститутів (установ).

Будь-яка підсистема, у тому числі і суспільство, може розглядатися як система, що є нерозривною єдністю її складових елементів. Особливості системи не зводяться до простої суми елементів, що її складають. Відносно зовнішнього світу, у даному випадку – відносно ставлення суспільства до природи, система виступає як щось ціле.

Таким чином, суспільство, з одного боку, є нерозривною складовою частиною єдиного цілого – природи. З іншого боку, вийшовши внаслідок тривалої еволюції з надр природи, суспільство, у свою чергу, є певною системою елементів.

Існування будь-якої системи завжди засноване на взаємозв'язку елементів, що її складають. Момент зв'язку і взаємодії елементів системи прийнято називати *відносинами*. Виходячи з цього, можна сказати, що суспільство, як цілісний соціальний організм, є соціальною системою, що включає в себе безліч соціальних відносин і взаємозв'язків, носіями яких є людина, і соціальні прошарки і групи, що утворюються людьми. Суспільство формується і функціонує на основі певного способу виробництва, соціокультурної сфери і способу життя.

Через те, що виробництво матеріальних благ і функціонування суспільства як соціальної системи не може здійснюватися без людського (суб'єктивного) фактора, то саме життєдіяльність людини є специфічним способом існування суспільного (соціального) як матеріального носія соціальної форми руху.

Переходячи до питання **“Проблема побудови теоретичної моделі суспільства”**, слід пам'ятати, що суспільство – не тільки специфічна, а й надзвичайно складна система. Пізнання цієї системи має певні особливості.

Теоретичний, науковий аналіз суспільства як певної системи відбувається на базі конкретної ідеальної моделі. Кожна галузь науки фактично створює свою модель, або теоретичний об'єкт. Іншими словами, розглядається не весь об'єкт – соціальний організм, а тільки якась конкретна його частина. Так, для істориків реальний історичний процес постає не сам по собі, а через окремі фрагменти дійсності: архівні матеріали, документи, пам'ятники культури. Для економістів економіка має вигляд цифрових викладень, статистичних матеріалів.

Дослідники не ставили і не ставлять за мету охопити весь об'єкт. Розглядаючи його під певним кутом зору, як ідеальну модель, дослідники вони мають аналізувати явища “у чистому вигляді”.

Ідеальна або теоретична модель того чи іншого фрагмента суспільства і реальне суспільство відрізняються. Однак аналіз моделі дозволяє виявити істотне, закономірне в об'єкті, не заблукати в складному лабіринті соціальних явищ, фактів і подій.

Студенту слід знати, що світоглядною основою побудови і наступного вивчення теоретичної (ідеальної) моделі суспільства є *натуралізм, ідеалізм і матеріалізм*.

Натуралізм закономірності функціонування і розвитку суспільства намагається пояснити законами природи. Він виходить з того, що природа і суспільство єдині, а отже, немає розходжень у функціонуванні природного і соціального.

Ідеалізм вважає свідомість (абсолютну ідею або комплекс відчуттів) кінцевою визначальною причиною соціального розвитку.

Матеріалізм приймає за основу суспільне буття, реальний процес життя людей, який ґрунтується на певному способі виробництва, рівень розвитку культури, спосіб життя, що склався, і відповідний йому менталітет, тобто склад розуму, характер почуттів і мислення.

Кожний з розглянутих вище світоглядних підходів має свої раціональні моменти, завдяки яким були дані пояснення соціальних процесів, зроблені реальні кроки в пізнанні суспільства.

Студенту необхідно критично ставитися до цих підходів і вміти аргументовано обґрунтовувати сильні сторони і недоліки кожного з них.

При вивченні питання **“Соціальне пізнання і його специфіка”** слід пам'ятати, що пізнання закономірностей суспільства має конкретну специфіку порівняно з пізнанням явищ природи.

У суспільстві діють люди, наділені свідомістю і волею, тут неможливо повне повторення подій. На результати пізнання впливає діяльність політичних партій, всіляких економічних, політичних та військових блоків і союзів. Соціальні експерименти мають колосальні наслідки для людей, співтовариств і держав, а за певних умов – і для всього людства.

Однією з особливостей соціального розвитку є його *багатова-ріантність*. На перебіг соціальних процесів впливають різні природні, а особливо соціальні фактори, свідомо діяльність людей.

Дуже коротко специфіка соціального пізнання може бути визначена так:

1. У соціальному пізнанні неприпустима абсолютизація природного або соціального, зведення соціального до природного, і навпаки. У той же час слід пам'ятати, що суспільство – така ж об'єктивна реальність, як і природа, тож не можна їх протиставляти.

2. Соціальне пізнання, маючи справу не з речами, а з відносинами, нерозривно пов'язане з цінностями, установками, інтересами і потребами людей.

3. Соціальний розвиток має альтернативи, різні варіанти свого розгортання. Одночасно існує безліч світоглядних підходів до їх аналізу.

4. У соціальному пізнанні значну роль відіграють методи і прийоми дослідження соціальних процесів і явищ. Характерною їх особливістю є високий рівень абстракції.

Основна мета соціального пізнання – виявлення закономірностей суспільного розвитку і на їх основі – прогнозування шляхів подальшого розвитку суспільства. Суспільні закони, що діють в соціальному житті, власне, як і в природі, є повторюваним зв'язком явищ і процесів об'єктивної реальності.

Відмінність законів суспільства від законів природи полягає в тому, що соціальні закони не мають жорсткої спрямованості. Вони, визначаючи основну лінію розвитку суспільства (соціальних процесів), виявляються як тенденції. Суспільні закони є переконливою ілюстрацією того, як необхідність виявляє себе через масу випадків.

Студенту варто усвідомити, що пізнання законів суспільного розвитку відкриває широкі можливості для їх використання в соціальній практиці. Соціальні закони як об'єктивні феномени діють і впливають на долі людей. Чим глибше і повніше вони будуть пізнані, тим більш вільною буде діяльність людей, тим значнішою можливість їх використання в управлінні соціальними процесами в інтересах усього людства.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Законы общественные», «Натурализм», «Общество», «Отношение», «Онтология социальная», «Связи социальные»..

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Общество», «Идеальный объект», «Закономерность историческая», «Субъект социальный».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Суспільство», «Суспільне буття і суспільна свідомість».

Тема 13.

Суспільство як система, що розвивається

1. Поняття суспільного виробництва. Спосіб виробництва і його структура.
2. Основа буття людського суспільства.
3. Політична система суспільства, її структура.

При вивченні питання **“Поняття суспільного виробництва. Спосіб виробництва і його структура”** належить звернути увагу на з'ясування положення, що існування суспільства неможливе без виробництва матеріальних і духовних благ.

Суспільне виробництво – це свідома, цілеспрямована діяльність суспільства з виробництва речей, ідей, відносин між людьми з метою функціонування і подальшого розвитку індивідуального і суспільного буття. Воно містить у собі два види людської діяльності: **матеріальне виробництво**, у процесі якого людина самотверджується практично, і **духовне виробництво**, яке є теоретичним буттям людини.

Пріоритетне положення в структурі суспільного виробництва посідає матеріальне виробництво. Матеріально-практична діяльність людей є цілеспрямованим, соціально-організованим процесом, за допомогою якого люди, застосовуючи знаряддя праці, перетворюють предмети природи з метою задоволення своїх потреб.

Основою матеріального виробництва є конкретний **спосіб виробництва**, який характеризує специфіку перетворення людиною речовини природи в суспільний продукт.

Спосіб виробництва є єдністю двох соціальних феноменів – *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Визначальною стороною цієї єдності є **продуктивні сили**. *Продуктивні сили відображають ставлення людей до предметів і сил природи*. Їх елементами є люди (з їх знаннями, досвідом і виробничими навичками), засоби виробництва (знаряддя, предмети праці й інфраструктура виробництва) і наука (яка сприяє скороченню потреб в сировині, робочій силі, часі).

Виробничі відносини – це відносини між людьми в процесі виробництва. Їх структурними елементами є відносини: а) технологічні (виробничо-технічні); б) економічні (суспільно-виробничі), засновані на ставленні до власності на засоби виробництва; в) відносини обміну і розподілу (товарні, товарно-грошові). Головними при характеристиці економічних і товарно-грошових відносин є відносини власності.

Продуктивні сили і виробничі відносини перебувають у взаємодії. Основна функція продуктивних сил полягає в тому, що вони створюють предмети, які задовольняють різноманітні людські потреби. Їх зростання потребує постійного зростання матеріального виробництва, рухає продуктивні сили, приводить до їх кількісного і якісного росту.

Виробничі відносини – це та суспільна форма, в якій відбувається організація і функціонування продуктивних сил. Продуктивні сили, будучи більш рухливим і активним елементом, відіграють визначальну роль у зміні виробничих відносин. Останні, маючи відносну самостійність, впливають на продуктивні сили, прискорюючи або сповільнюючи їхній розвиток. Ця взаємодія виражає загальносоціологічний **закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил**. Зміст закону визначається так: *певні продуктивні сили потребують суворо визначених, відповідних їх рівню розвитку виробничих відносин*. Протиріччя, що виникають між ними, приводять до зміни способу виробництва.

Механізм дії зазначеного закону є різним для різних етапів розвитку суспільства. Соціальна практика переконливо показала, що він, власне, як і всі соціальні закони, виявляється у вигляді тенденції, тобто визначає основну лінію розвитку, не охоплюючи і не визначаючи безліч відхилень і випадків. Дія цього закону реалізується не автоматично, а через діяльність людей. На сторожі певних виробничих відносин (певної форми власності) стоїть ціла система соціальних інститутів. Приведення виробничих відносин у відповідність з рівнем і характером розвитку продуктивних сил реалізується через боротьбу різних соціальних сил.

При розгляді питання **“Основа буття людського суспільства”** належить знати, що, пояснюючи процес розвитку суспільства

ва, мислителі так чи інакше повинні були відповісти на запитання: що є основою (базисом) суспільства?

Натуралізм основою розвитку суспільства вважає різні природні фактори: географічне середовище, кліматичні умови, біологічні особливості людей і т.ін. Природа для них є універсальним фактором (що виключає будь-яке втручання “надприродних” або соціальних сил), який пояснює розвиток усіх соціальних процесів і явищ.

Для ідеалізму таким базисом є свідомість. Гегель визначальним фактором розвитку суспільства вважав абсолютну ідею. Відомий англійський соціолог А. Тойнбі переконував, що базисом є релігія. Сучасний гегельянець американський філософ Ф. Фукуяма стверджує, що “економічна поведінка” обумовлена свідомістю і культурою.

Матеріалісти, зокрема Л.Фейербах, вважають, що природа, матерія є базисом духу, тому вона повинна бути базисом філософії. Стосовно соціології, матеріалізм *вважає, що суспільне буття визначає свідомість*. Для нього базис – це сукупність суспільних відносин, що складають економічну структуру суспільства. А точніше, сукупність виробничих відносин становлять **економічний базис**, виробничі сили – **техніко-технологічний базис** суспільства.

Базис з необхідністю породжує відповідну йому *надбудову*. *Надбудова – це сукупність політичних, правових, моральних, художніх, релігійних та інших ідей, державних і суспільних установ, організацій і відповідних відносин*.

Між базисом і надбудовою існує тісний взаємозв'язок. Функціонування базису завжди пов'язано з надбудовою. Базис породжує надбудову. Надбудова, будучи відносно самостійною, активно впливає на базис, зміцнює, удосконалює і захищає його. Вона може виконувати активну роль у створенні нового базису, нового способу виробництва. Цим пояснюється те, чому різні політичні сили намагаються контролювати систему інститутів надбудови, а не тільки затвердити конкретну форму економічних відносин.

Різні елементи надбудови по різному пов'язані з базисом. Ближче до нього знаходяться політичні і правові ідеї й установи. Такі елементи надбудови, як філософія, мистецтво і релігія, перебувають в опосередкованому зв'язку з ним.

Зміни в економічному базисі спричиняють певні зміни й у змісті надбудови, але остаточно сформуватися новий тип надбу-

дови може лише тоді, коли буде ліквідований старий базис, коли нові виробничі відносини стануть пануючими.

Надбудова не є копією змін в економічних відносинах, у ній можуть зберігатися надбудовні елементи з минулих епох чи з'являтися погляди, соціальні інститути, які значно випереджають свій час і остаточно утвердяться лише в майбутньому.

Не всі структурні елементи суспільства змінюються зі зміною базису. У суспільстві є ряд **соціальних феноменів, що змінюються дуже повільно**. До них належать *наука, культура, мова, побут, сім'я, форми спільності людей* (рід, плем'я, народність, нація).

Базис і надбудова впливають на ці соціальні явища, а ті у свою чергу, впливають на базисні і надбудовні елементи.

Спосіб виробництва, базис і надбудова і ряд інших соціальних феноменів, а також тих суспільних явищ, що повільно змінюються, дозволяють представити суспільство як реальну цілісність, що поєднує свої структурні підрозділи певними зв'язками і відносинами, як систему, що розвивається на власній основі.

Багато елементів цієї системи були проаналізовані. У питанні **“Політична система суспільства”** розглянемо найважливішу частину надбудови суспільства – ідеологічні установи (інститути). Тут слід зрозуміти, що являє собою ця система.

Політична система суспільства – це сукупність державних і громадських організацій, за допомогою яких здійснюється влада в суспільстві, а також політичних і правових відносин та відповідних їм норм.

До структури політичної системи суспільства входять: *державна, політичні партії і політичні молодіжні організації, тісно з ними пов'язані, підприємницькі союзи, певним чином – громадські організації* (при вирішенні ними політичних проблем), *профспілки, релігійні організації (церква)*.

Головним інститутом (установою) політичної системи суспільства є **державна** в єдності трьох форм влади – законодавчої, виконавчої і судової.

Щодо походження держави існує кілька версій. За однією з них, держава є результатом “суспільного договору”, за іншою – божественною установою. Згідно з третьою версією, держава виникає тоді, коли з'являється приватна власність, що поділяє суспільство на суспільні сили з протилежними соціальними інте-

ресами. Щоб розбіжність цих інтересів не зруйнувала суспільство, знадобилася держава – матеріальна сила, яка за допомогою армії, поліції, судочинства та інших інституцій) оберігає і захищає певний тип розподілу власності. Але найбільш достовірною є концепція, згідно з якою держава є продуктом певного етапу розвитку суспільства, коли воно заплуталося в соціальних протиріччях, для рятування від яких знадобилася сила, що стоїть над суспільством. Такою силою і стала *держава*. Володіючи спеціальним апаратом, вона перетворилася на орган керування суспільством, охорони його економічного і соціального життя.

Важливу роль у житті суспільства відіграють *політичні партії*. Будучи активною частиною тієї чи іншої соціальної групи і керуючись певною ідеологією, вони ведуть боротьбу або за завоювання політичної влади, або за удосконалення існуючого ладу в інтересах конкретних прошарків суспільства.

Багато партій перетворилися в досить стійкі організації і своєю боротьбою стимулюють політичну активність громадян, додають суспільству необхідної життєздатності і динамічності.

Сила партії залежить від її масовості, тому політичні партії намагаються завжди мати свій резерв, насамперед за рахунок *молодіжного руху*.

Союзи підприємців об'єднують ті соціальні групи, які панують в економіці, тих, кому належить більша частина суспільного багатства. Вони, як правило, є нечисленними, “елітними”. Володіючи значними матеріальними ресурсами, ці групи підтримують певні партії, впливаючи таким чином на політичне життя соціуму.

Профспілки – це організації, покликані сприяти соціально-економічному розвитку суспільства, захищати інтереси трудящих. Політична система постійно змінюється, розвивається. Це сприяє становленню нових соціальних інститутів, що забезпечують соціальну стабільність і певний прогрес у розвитку різноманітних форм соціального життя.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Власть», Государство», «Социальный институт», «Структура».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Производство общественное», «Производительные силы и производственные отношения», «Философия политики».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Праця», «Базис і надбудова», «Виробництво суспільне», «Відносини виробничі».

Тема 14.

Буття людини як проблема філософії

1. Людина як проблема філософії.
2. Природа, сутність і буття людини.
3. Сенс життя як функція людського буття.

При розгляді питання “**Людина як проблема філософії**” студенту необхідно знати: до чого б не зверталася філософія, які б не розглядала проблеми, вона ніколи не забуває про головне – про людину та сенс її існування.

Філософи античності розглядали людину як образ Космосу, “малий світ”, мікрокосм. Соціальне і природне часто ототожнювалося ними. Платон розумів людину як комбінацію душі і тіла, вважав, що душа належить до світу ідей. Арістотель наполягав на єдності душі і тіла.

У середньовічній філософії народжується уявлення про людину створену по образу і подобі Божій, істоту, яка має волю у виборі добра і зла, про людину як особистість.

Філософія епохи Відродження (Ренесансу) аналізує людину як автономну істоту, живу цілісність. Єдність душі і тіла – це перевага людини перед іншими творіннями. Ідеал людини пов'язаний з утвердженням її самобутньої індивідуальності й одночасно універсальності. В цю епоху виникають гуманізм і антропоцентризм, що прославляють людину як вищу цінність.

Філософія Нового часу акцентує увагу на духовній сутності людини. Людина – істота розумна і моральна, здатна до безмежного творчого розвитку, пізнання таємниць і законів природи й активного використання цих знань у практично-перетворюючій діяльності.

Гегель розвиває ідею історичності людини. Для нього людина – носій загальнозначущого духу, суб'єкт пізнавальної й історичної діяльності, що створює світ культури.

Л. Фейєрбах і М. Г. Чернишевський розглядають людину як чуттєво-тілесну істоту.

Марксизм пов'язує розуміння сутності людини із суспільно-історичними умовами її розвитку. Суспільне буття визначає свідомість людини. Суспільство детермінує властивості особистості.

“Філософія життя” (Ніцше, Бергсон) на перший план висуває волю, інтуїцію. Свідомості часто протиставляється несвідоме.

Фрейд підносить несвідоме над свідомістю. Джерела релігії, культури, усього людського він бачить у несвідомому.

Феноменологія (Гуссерль) прагне перебороти замкнутість особистості, вважає, що переживання споконвічно спрямовані на зовнішній світ.

Значні зрушення у вивченні проблем людини припадає на початок ХХ ст. М. Шелера, Х. Плеснера, А. Гелена. Під впливом їх ідей філософська антропологія стає спеціальною дисципліною.

Екзистенціалісти (Сартр, Камю) намагаються “врятувати людину”, ізолюючи її від життя, від реальних зв'язків зі світом природи і суспільства. Страх, туга і розпач відштовхує її від буття, людина замикається в собі, у своїй самотності.

В українській і російській філософській традиції антропологічні мотиви завжди були провідними, визначали специфіку і характер усього духовного життя (Г. Сковорода, В. Соловйов, Ф. Достоевський, Л. Толстой, М. Бердяєв та ін.). Сучасні українські філософи (В. Шинкарук, М. Попович, В. Табачковський) зберігають і розвивають антропологічний напрямок, досліджуючи актуальні проблеми людини.

Студенту треба знати, що людина настільки багатогранна істота, що пізнання її природи не може бути однозначним, одномірним. Абсолютизація того або іншого виміру людської сутності не дає можливості зрозуміти людину у всій повноті її буття. Окремі “образи людини” не виключають, а доповнюють один одного. Такий підхід дозволяє знайти все те цінне, що існує в різних філософсько-антропологічних версіях з античності до наших днів.

При вивченні питання **“Природа, сутність і буття людини”** слід враховувати, що філософський аналіз цієї проблеми передбачає різносторонній аналіз сутності людини.

Знайомлячись з тією чи іншою філософською концепцією, необхідно враховувати, що, по-перше, людина не може розглядатися тільки з позицій детермінованості кінцевими природними і соціальними факторами; по-друге, природне і соціальне не слід

протиставляти або абсолютизувати; по-третє, соціальне не зводиться до біологічного; по-четверте, духовний світ людини належить розглядати не як просте відображення дійсності, а як самостійну реальність.

Філософський підхід до пізнання людини вимагає аналізу її як цілісної єдності, у якої всі сторони виступають як необхідні моменти. Ані людина відносно світу, ані світ відносно людини не є тільки засобом або тільки ціллю: як людина, так і світ є самоцінними і служать один одному.

Студенту слід пам'ятати, що буття людини, яке є системою відносин з навколишньою дійсністю, досить різноманітне. Насамперед, людина є біологічною істотою й у цьому сенсі є частиною природи, її породженням, продуктом. У той же час існування людини – це специфічно людська діяльність, визначальною рисою якої є матеріальна трудова діяльність, а не існування взагалі.

Поряд з фізичними силами і здібностями до творчої діяльності людини долучаються її психічні сили і здібності. Істотним моментом людської діяльності є пізнання об'єктивної реальності.

Аналізуючи сутність буття людини, можна виділити такі характерні моменти:

- життєдіяльність людини є процесом свідомої, доцільної діяльності, спрямованої на пізнання і перетворення світу;

- життєдіяльність людини є безперервним процесом задоволення, відтворення і народження нових потреб, здійснюваних на основі матеріального виробництва;

- життєдіяльність людини є процесом вільної, творчої діяльності відносно світу і самої людини, процесом, у якому необхідність свободи стає умовою самої життєдіяльності.

З урахуванням викладеного вище можна дати таке визначення людини як унікальної істоти: **людина** – це біосоціальна істота, відмітною рисою якої є володіння мовою і свідомістю. Вона генетично пов'язана з іншими формами життя, але виділилася з них завдяки трудовій діяльності.

Існує два способи буття людини – “ззовні” і “зсередини”. У першому випадку воно є продуктом дії космічних сил і історичних соціальних обставин, у другому – носієм індивідуального начала і можливістю існування.

Сутність людини не є чимось раз і назавжди даним. У певний момент часу людина перебуває в конкретних умовах, що диктують їй цілі, засоби, впливають на вибір життєвих цінностей. Свобода вибору свого життєвого світу – фундаментальна риса людського буття.

При розгляді питання **“Сенс життя як функція людського буття”** слід пам'ятати, що при аналізі буття людини не можна залишити без уваги питання про сенс людського існування.

Сенс життя є осмисленням людиною свого призначення, “самовиправдання” своєї життєдіяльності. Він містить у собі цілі, ідеали, установки, умонастрої і лінію поведінки людини.

Сенс життя не заданий людині споконвічно. Людина змінюється із зміною суспільних відносин, особистого життя, форм життєдіяльності. Разом з цими змінами відбувається зміна і сенсу життя. До того ж, людина існує в багатьох формах буття, тому зміст її життя є багатомірним.

В історії духовних шукань людства можна виділити три головних підходи до рішення проблеми сенсу життя.

Згідно з першою точкою зору, сенс життя перебуває за межами життя – в об'єктивних порядках вищого буття, у надособистісних цінностях, у божественному началі. З цієї точки зору, єдине, що робить усвідомленим життя і додає йому абсолютного значення, – дієва співучасть у житті, що направляється надприродними силами.

Друга точка зору полягає в тому, що сенс життя вважається споконвічно властивим життю в його глибинних основах, іншими словами, цінність і сенс життя – у самому житті. Згідно з цим підходом, людина здатна перевлаштувати світ на засадах добра і справедливості. Ця прогресивна мета і надає змісту людському існуванню.

Згідно з третьою точкою зору, сенс життя задається самою людиною, завдяки її зусиллям по самореалізації. Згідно з цим підходом, життя саме по собі не має раз і назавжди заданого сенсу. Людина завдяки своїй діяльності свідомо або несвідомо, навмисно або стихійно надає йому змісту і тим самим обирає і творить свою людську сутність.

Студенту необхідно знати, що кожен індивід може проектувати свій спосіб буття і його стиль, але при цьому він завжди ви-

ходити з деяких допущень про дійсність певних цінностей, наявних у самому житті, виходить з певного розуміння сенсу життя і цілей життєдіяльності. Крім того, питання про вибір людиною сенсу життя детерміноване соціальними умовами, тим або іншим рівнем культури, релігійними догмами, так само як макро- і мікросередовищем, у якому здійснюється людська життєдіяльність.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Гуманизм», «Духовность», «Индивид», «Индивидуальность», «Природа человека», «Смысл жизни человека».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Человек», «Индивидуальность», «Жизнь», «Образ жизни», «Общение», «Смерть»,.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Людина», «Індивід», «Життя», «Спілкування», «Смерть», «Безсмертя», «Доля».

Тема 15. Особистість і суспільство

1. Особистість, її основні ознаки і взаємозв'язок із суспільством.
2. Співвідношення необхідності, свободи і відповідальності в діяльності особистості.
3. Соціальні ролі особистості. Роль особистості в історичному процесі.

Вивчення питання “**Особистість, її основні ознаки і взаємозв'язок із суспільством**” варто починати із з'ясування змісту поняття “*особистість*”.

Існує безліч визначень цього поняття, але всі вони розглядають проблему особистості у зв'язку з поняттями “людина”, “індивід”, “індивідуальність”.

Людина – це найбільш загальне поняття, яке характеризує живу істоту (homo sapiens), що виявляє той або інший ступінь розумності.

У суспільному житті людина є як індивідом. Під поняттям “індивід” розуміється одиничний представник людського роду без урахування його біологічних особливостей, специфіки реального життя і діяльності, тобто як знеособлена істота. *Індивідуальність* – це неповторна своєрідність людини.

Кожна людина, живучи в суспільстві, характеризується як представник статі, фахівець у якій-небудь професії, як громадянин, член сім'ї тощо. Тим самим вона, на основі досвіду життя і процесу навчання, реалізує певне соціальне начало, виявляє себе як *особистість*.

Поняття “людина” і “особистість” нерідко ототожнюються, вживаються як синоніми. Однак між ними є різниця. По-перше, людина є цілісністю, а особистість – частиною, компонентом людини. По-друге, людина є істотою біосоціальною, тоді як *поняття “особистість” характеризує суспільну сутність людини*, що піднялася до певного рівня соціалізації.

Особистість – це окрема людина з певними рисами характеру, індивідуальними здібностями і схильностями. Це поняття використовується тільки стосовно окремої людини, до того ж починаючи тільки з певного етапу її розвитку. Не можна говорити

про особистість новонародженої або маленької дитини. Особистістю в специфічному значенні цього слова є людина, яка має світогляд, позиції і яскраво виражене ставлення до життя.

Невід'ємними ознаками особистості є розумність, володіння мовою, здатність до трудової діяльності, самостійність, прагнення до волі, сила волі, оригінальність почуттів, відповідальність. Ці ознаки особистості детермінуються всією системою суспільних відносин, укладом соціального життя.

Основним видом діяльності особистості є праця. У праці виявляються соціальні якості людини, що роблять її особистістю. У цьому сенсі можна стверджувати, що суспільство формує особистість шляхом її соціалізації, впливу на неї соціального середовища.

Особистість не тільки формується соціумом, соціальним середовищем, а й сама впливає на них залежно від освіти, професії, суспільного становища й активності. Визначальна роль у цьому процесі належить соціуму, який створює відповідні умови для діяльності особистості.

Разом з тим слід враховувати, що взаємозв'язок між особистістю і суспільством залежить також від індивідуальної життєдіяльності особистості, так само як від потреб і можливостей суспільства, від того, які умови створені в ньому для спілкування і виокремлення особистості, для її самотворчості.

Необхідно також враховувати можливість загострення взаємин між особистістю і суспільством, особливо під час кризових явищ у соціальній системі, в умовах ослаблення керованості соціальними процесами чи їх неефективності. Ці процеси нині властиві нашому суспільству і відображаються, в першу чергу, в ціннісній і практичній переорієнтації в області економіки, політики і духовної сфери.

Зміна ціннісних орієнтирів, порушення балансу інтересів викликають в особистості відчуття соціальної незахищеності і, як наслідок, орієнтацію на індивідуальне виживання ("кожний за себе, один Бог за всіх"), посилення групового егоїзму, тобто спроб захистити індивідуальні інтереси, спираючись на інтереси групі, причому будь-якими засобами. І нарешті, відбувається посилення стихійного процесу порівняння майнового стану різних груп у суспільстві, внаслідок чого виникають особливо агресивні типи поведінки.

Аналіз питання “Співвідношення необхідності, свободи і відповідальності в діяльності особистості” доцільно почати із з'ясування змісту категорій “свобода”, “необхідність”, “відповідальність”.

Поняття свободи є багатогранним. Її можна розуміти як зміст і ціль людського існування і як ересь, найтяжчий злочин; як порожню фікцію і як шлях до божественного блага, порятунок душі, як засіб відновлення людської гідності і як шлях до соціальної рівності. Діапазон цього поняття включає так само спектр негативних проявів (свобода “від”) і різноманіття позитивного (свобода “для”).

Свобода характеризує сутність людини і її існування, що полягають у можливості мислити і діяти у відповідності зі своїми уявленнями і бажаннями. У той же час слід враховувати, що в розвитку природи і суспільства панує необхідність. Вона є первинною. У природі і суспільстві необхідність існує у формі об'єктивних законів. Закони, не пізнані людиною, виявляють себе як “сліпа” необхідність. Людина, якій не відома об'єктивна суть законів розвитку дійсності, залишається не є вільною. Чим глибше і повніше вона пізнає їх, тим вільною і свідомішою стає її діяльність.

У цьому сенсі, **свобода є пізнанням необхідності і дією відповідно до цих знань**.

Що стосується особистості, яка живе і діє в суспільстві, свобода є її правом робити все, що дозволено законами, які виражають пізнану необхідність. Якщо людина пізнала необхідність і знає, як робити, щоб досягти поставленої мети, то вона втрачає залежність від неї. Необхідність стає внутрішнім змістом її знань і вмій. Людина ніби звільняється від зовнішнього прояву необхідності й отримує можливість діяти вільно. Прояв волі відповідно до необхідності обумовлює досягнення бажаної свободи, тому що людина робить так, як диктує її воля, а не за примусом.

Про свободу можна говорити тільки тоді, коли в людини є вибір не лише цілей діяльності, а й засобів, необхідних для її здійснення. Об'єктивною умовою свободи вибору є існування спектра можливостей. У такому разі міра можливості прямо пропорційна мірі необхідності: можливим є те, що не суперечить об'єктивним законам і для реалізації чого є відповідні умови. Крім того, людина повинна впливати на створення відповідних умов,

за яких вона може реалізувати бажану можливість. Кожний вибір пов'язаний з перевагою однієї з альтернативних можливостей і відмовою від інших.

З'ясування загального розуміння свободи дозволяє виділити її конкретні аспекти. На першому плані з них: *економічна свобода*, що передбачає свободу прийняття економічних рішень і дій; *політична свобода*, що складається, з набору цивільних прав, які гарантують людині участь в управлінні суспільними справами; *духовна свобода* – вільний вибір світогляду, ідеології, системи моральних цінностей, свобода совісті тощо.

Свобода особи завжди передбачає і її *відповідальності*. Якщо свобода означає для особистості можливість вибору тієї чи іншої форми дії в конкретній ситуації на основі пізнаної необхідності, то **відповідальність** – це здатність особистості приймати рішення, що відповідають обставинам, передбачати наслідки своїх дій і, *нареши*, особистість повинна нести відповідальність перед кимось – перед суспільством, судом, начальником, Богом або своєю власною совістю. Відповідати (звідси термін “відповідальність”) доводиться за вчинене, за наслідки дій, що ставлять людину в положення обвинувачуваної. Етика відповідальності – це етика вчинку; якщо вчинок не відбувся, немає і відповідальності.

Залежність між волею і відповідальністю особистості є прямо пропорційною: чим більше свободи людині надає суспільство, тим більшою є її відповідальність за використання цієї свободи. Страх відповідальності, відхилення від неї – одна з негативних якостей особистості. Усвідомлення відповідальності, готовність прийняти її на себе – риса, що лежить в основі довіри до особистості.

Соціальна відповідальність особистості проявляється в різних формах: політичній, правовій, моральній, адміністративній. Існують ще індивідуальна, колективна і різні види професійної відповідальності. Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства неможливо. У суспільстві не може бути особистості, вільної від відповідальності в якій-небудь формі.

При вивченні питання **“Соціальні ролі особистості. Роль особистості в історичному процесі”** необхідно визначити соціальний статус особистості, її здатність бути активним суб'єктом історичного процесу.

Соціальна визначеність особистості знаходить своє виявлення в категоріях *соціального статусу і соціальних ролей*. Ці поняття, визначають місце індивіда в соціальній системі, конкретизують його спосіб життя і соціальні функції.

Поняття соціального статусу і соціальних ролей пов'язані між собою як можливість і дійсність, як потенційне й актуальне буття. Їх взаємний зв'язок означає, що будь-який статус може бути реалізований через ту або іншу сукупність ролей, обумовлених як цим статусом, так і індивідуальними особливостями особистості.

Співвідношення соціального статусу і соціальних ролей є одним з аспектів свободи. Той суспільний лад є більш вільним, який, усуваючи чітку фіксованість статусу особистості, разом з тим допускає більше кількості рольових проявів особистості в межах кожного статусу.

Межі рольової поведінки особистості у суспільстві чітко визначені, оскільки зсув різних функцій або неадекватне їх виконання може призвести до порушення рівноваги всієї соціальної системи. Для забезпечення меж рольової поведінки використовується ціла система соціального контролю.

Багатоплановість життя суспільства визначає і розмаїтість соціальних ролей особистості. Студент повинен осмислити *вихідну, базисну роль особистості*, що полягає, *по-перше*, у тому, що особистість є трудівником. *По-друге*, особистість завжди прагне виступати в ролі власника, використовуючи для цього результати своєї фізичної або інтелектуальної праці. *По-третє*, особистість завжди є споживачем вироблених суспільством цінностей. *По-четверте*, особистість виконує роль сім'янина, що полягає в господарсько-побутовій діяльності і вихованні дітей. *По-п'яте*, особистість виконує роль громадянина відповідно до наданих йому прав та обов'язків. *І нарешті*, особистість відіграє вирішальну роль у захисті своєї країни від будь-яких форм зовнішньої агресії.

Всі перераховані соціальні ролі є взаємозалежними і виконуються особистістю залежно від соціальної зрілості і професійної підготовленості. Ступінь цієї зрілості і рівень активності визначають роль індивіда в суспільстві, а отже, і його роль в історичному процесі.

У зв'язку з цим належить знати, які існують уявлення *про роль особистості в історії*.

Волюнтаризм заперечує об'єктивний характер законів суспільного розвитку і стверджує, що розвиток суспільства залежить від волі “героїв”, що ведуть за собою “юрбу”. Тут проголошується ідея визначальної ролі особистості в історичному процесі.

Фаталізм, навпаки, заперечуючи роль особистості, вважає, що в людській історії все визначається долею, людина не здатна впливати на хід подій.

Сучасна соціально-філософська наука у розумінні ролі особистості в історії виходить з того, що розвиток суспільства є закономірним процесом, який здійснюється завдяки діяльності людей. Якщо вся історія складається з діяльності народних мас і особистостей, то кожна людина вкладає свій внесок у громадське життя. Цей внесок залежить як від соціальних умов, так і від індивідуальних якостей особистості. А звідси висновок: найбільш видатні з них здатні до більш глибокого і масштабного впливу на хід історичних подій.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Волюнтаризм», «Индивид», «Индивидуальность», «Личность», «Свобода», «Фатализм».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Личность», «Народ», «Свобода воли», «Ответственность», «Свобода».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Особистість», «Свобода», «Свобода волі», «Відповідальність».

Тема 16. Культура і цивілізація

1. Поняття культури і цивілізації.
2. Закономірності культурно-історичного процесу.
3. Науково-технічний прогрес і розвиток культури.

При вивченні питання “**Поняття культури і цивілізації**” варто звернути увагу на те, що поняття “культура” має багатовікову історію. Воно походить від латинського “*cultura*” – догляд, обробка, оброблення, виховання, розвиток.

Уперше поняття «культура» ми зустрічаємо у давньоримського оратора Цицерона (106-43 рр. до н.е.). Під культурою він розумів добродійний вплив, що має філософія на розум людини.

У середні віки культура асоціювалася з особистою досконалістю людини. Відродження (Ренесанс) культурною істотою вважає універсально розвинену, діяльну людину. В епоху Просвітництва (XVIII ст.) культуру розуміли як втілення розумного, того, що можна виміряти досягненнями наук і ремесел.

Починаючи з епохи Відродження поняття культури стає широко вживаним. При цьому культура осмислювалася як щось протилежне “натурі”, тобто природі. Гердеру, який розглядав культуру як розвиток здібностей розуму людини, належить визначення культури як другої природи. Культура – це сукупність цінностей, створених людиною. Культура, як відзначив О. Флоренський, є мовою, що поєднує людство, середовище, у якому виростає особистість.

Коли говорять про культуру, мають на увазі щось цінне для людини не як фізичної, а як духовної істоти – цінності етичні, естетичні, релігійні. Їх називають духовними цінностями, а сфери їх функціонування – *духовною культурою*. Вони проникають також до сфери виробництва і побуту (наприклад, дизайн), тому існує також поняття “*матеріальна культура*”. Матеріальну і духовну культуру поєднує те, що вони не тільки створені людиною, але й існують для людини, тобто культура втілює в собі не тільки працю, але й людську духовність.

Людина, як суб'єкт і наслідок культурного процесу, живе і розвивається в суспільстві, тому **культура** – це специфічно суспільний спосіб життєдіяльності і саморозвитку людини. Це не тільки сукупність результатів людської діяльності, але й сам її процес, а також істинні відносини між людьми.

Багатомірність і сутність культури виявляється в її основних функціях: соціальній (гуманістичній), пізнавальній, аксіологічній, семіотичній, нормативній.

Соціальна, чи гуманістична, функція виявляється в тому, що культура сприяє перетворенню, удосконаленню, гуманізації людини і відносин між людьми, а отже, – гуманізації суспільства. **Пізнавальна функція** реалізується так: через культуру людина отримує знання про світ, про саму себе і про інших людей. Крім того, самоусвідомлення будь-якої культури неможливе без інтересу до іншої культури і без спроби її зрозуміти, без діалогу культур. **Аксіологічна функція** виражається в тому, що культура визначає систему ціннісних орієнтирів у житті людини і суспільства. **Семіотична функція** (семіотика – вчення про знаки і знакові системи) полягає в тому, що культура закріплює через систему прийнятих у ній знаків і символів зміст її духовних і моральних цінностей. **Нормативна функція** знаходить своє відображення в тому, що всередині культури формується регламент спілкування між людьми, норми і характеристики їхньої поведінки.

Сучасна культура формується як структура, що складається зі способів життя, чи стилів життя. Існує загальний тип культури, який трансформується в різних шарах суспільства, часом доходючи в цих трансформаціях до протилежності. Тому будь-яка культура породжує свою **антикультуру**, яка є реальністю, в якій пануючі в суспільстві принципи не відкидаються, а виступають в іншій формі вираження, наприклад, патологічний стиль життя, соціокультура злидарства.

Поряд з поняттям культури у філософії, починаючи з XVIII ст., став широко вживатися відомий вже з античності термін “**цивілізація**” (від лат. *civilis* – цивільний, державний). Кожна цивілізація виникає на енергетичному полі культури. Цивілізації в історії могли так чи інакше наближатися чи віддалятися від культури, але ніколи не існували окремо від неї.

У філософії і соціології розрізняють чотири підходи до розуміння цивілізації: 1. Ототожнення цивілізації і культури, коли ці поняття вважаються синонімами. 2. Цивілізація тлумачиться як ідеал прогресивного розвитку людства. 3. Цивілізація є певною стадією в розвитку локальних культур. 4. Цивілізації розглядаються як якісно різні етнічні (тобто пов'язані з приналежністю до певного народу) соціальні утворення, що характеризують рівень суспільно-матеріального розвитку різних регіонів планети.

***Цивілізація** – це певний тип соціальної організації суспільства, спрямований на відтворення, збільшення суспільного багатства і регламентацію громадського життя.*

Коли говорять про цивілізацію, її початок пов'язують з якісно новим етапом у розвитку матеріальної культури – з використанням техніки. У науці відомий поділ ранньої історії людства на дикість, варварство і цивілізацію. Початок останньої пов'язують з умінням застосовувати метали у виробництві.

Поняття культури і цивілізації, як відзначалося вище, часто вживають як синоніми, але іноді їх протиставляють, заявляючи про ворожість цивілізації культурі. Уперше про це заговорив у XVIII ст. Руссо, критикуючи цивілізацію за те, що людина живе в ній не природними, а нав'язаними їй цінностями, підкоряючись зовнішнім, а не внутрішнім факторам буття. У XIX ст. подібну думку висловлював Ніцше: прогрес народжує маленьку людину; чим далі просувається прогрес, тим дрібнішою стає особистість. Мислителі XX ст. вже не мали сумніву в тому, що, зробивши життя людини зручнішим, прогрес не зробив її щасливішою, але призвів до бездуховності культури.

Збереження культури – це збереження людства, тому що тими технічними засобами, що створило людство, воно здатне знищити себе. А отже, у людини немає альтернативи: майбутнє людства – це розвиток культури. Культура проявляється через розвиток людини як свідомої, творчої і самодіяльної істоти. Прогрес культури є одним із законів історії суспільства. Кожна культура передусім, цивілізує суспільство і людину.

Будь-який народ має свою власну самобутню культуру, тому кожна культура має стійку, консервативну сторону – у вигляді традицій, і новаторську – у формі творчості.

Розглядаючи другого питання “**Закономірності культурно-історичного процесу**”, важливо зрозуміти, що зіткнення культури і цивілізації приводить до необхідності зрозуміти закономірності розвитку культурно-історичного процесу, їх співвідношення з закономірностями соціального розвитку в цілому.

Ідея розвитку в суспільстві, як правило, розглядається у зв'язку з суспільним прогресом. Якщо виходити з того, що визначальним у є прогрес у продуктивних силах, то ідея прогресу виступає як універсальна закономірність розвитку суспільства від простих форм до форм більш складних і досконаліх. Однак якщо визначення рівня цивілізації за ступенями розвитку її технічного потенціалу сумнівів не викликає, то з культурною справа дещо інша. Часто культурна цінність того чи іншого явища визначається саме його старовинністю. Іншими словами, справжні цінності культури визначаються часом.

Спроби виявити закономірності культурного процесу зводяться до необхідності відповісти на наступні запитання: що лежить в основі культури, що визначає стадії її розвитку, які взаємини між її елементами, характер ставлення до інших культур.

Починаючи з епохи Просвітництва (XVIII ст.), на основі виділення об'єктивно притаманних культурі тих чи інших закономірностей, у науці склалися такі основні концепції культурного процесу: еволюційна, дифузійна, теорія культурних циклів.

Еволюційна теорія вважає, що культури еволюціонують, на шаровуються одна на одну і можуть існувати лише шар за шаром. Еволюція в культурі і природі має спільні закономірності, але культура володіє власним енергетичним потенціалом, тому належність до культури, дає людині позитивний чи негативний заряд. Еволюціонізм наполягає на єдності культур. Різні культури є рівноцінними і рівноправними, їх можна зрозуміти тільки як частину такої єдності.

Дифузійнізм як культурологічна течія виходить з того, що культура не еволюціонує, а розливається, культури здатні взаємно проникати одна в одну, утворювати культурні кола чи культурні автономії. Тому етнокультурна карта світу не збігається з політичною. Основою культурної автономії є елементи, що роблять культурний тип стійким: мова, побутові звички, житлові будівлі, кераміка, одяг.

Теорія культурних циклів (культурно-історичної типології, локальних цивілізацій) стверджує з того, що культура представлена різними типами культур, що змінюють одна одну. Кожний тип має певну усталеність, проживає свій шлях і зникає. Елементи, що роблять культурно-історичний тип стійким: мова, політична незалежність, культурна самобутність; багатство культури, що досягається через різноманіття її національних рис; збереження реліктових культур, відсутність запозичень у ранньому періоді культури.

Отже, багатоманітність теорій культурного розвитку є свідченням складності в осмисленні закономірностей розвитку культури, а спроби їхнього виявлення часто пов'язані з конкретними кризовими ситуаціями, пережитими культурою.

Розглядаючи питання **"Науково-технічний прогрес і розвиток культури"** варто звернути увагу на те, що одним з питань, що відображає проблему взаємовідносин культури і цивілізації, є з'ясування ролі і місця науково-технічного прогресу в бутті людини та розвитку культури.

Наука є якщо не рупором ідеї прогресу, то відображенням рівня його досягнень. Зв'язок науки і цивілізації, особливо сучасної, техногенної, не викликає сумнівів. Однак її роль у цивілізаційному прогресі стала розгортатися як ворожа відносно культури.

Підсумком науково-технічного прогресу стали не тільки досягнення, а й підміна культури, а точніше – заміна культури технократичною цивілізацією, з приматом засобів над метою, мети над смислом, смислу над буттям, техніки над людиною.

Цивілізація, спрямована на володіння речовими цінностями, зводить самих людей до рівня речей, а саму свідомість – до рівня речової свідомості. Тут на першому місці стоїть не турбота про розвиток духу, творчості, гармонії, а розважальна індустрія, на базі якої виникла і поширюється так звана **"масова культура"**, яка не стільки піднімає людський дух, скільки розбещує його через поширення і нищих емоцій, почуттів і пристрастей.

Причина кризи світу техногенної цивілізації є не матеріальною, а духовною. Вона полягає в розбіжності культури і цивілізації, у приниженні культури, пануванні речової цивілізації. Цю кризу можна перебороти тільки духовним відновленням, зростанням культури.

Точкою творчого підйому у вирішенні цієї проблеми може стати не нове політичне мислення, не нова релігія, не міфологія, а та область науки, що знаменує собою початок процесу формування нової наукової свідомості і наукового мислення.

Разом з тим студенту варто пам'ятати, що заняття наукою і науково-технічною творчістю саме по собі не забезпечує зростання рівня духовності. Для науки (особливо для техніки) досить таланту. Вона на певному етапі може забути про загальнолюдські цінності, “відгородитися” від культури.

Однак не можна забувати, що культура набагато давніша і ширша за науку. Не може бути науки поза культурою. Коли культурні цінності втрачають своє значення, у суспільстві починає панувати бездуховність.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Культура», «Маргинальность», «Постиндустриальное общество», «Цивилизация».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Культура», «Массовая культура», «Философия культуры», «Цивилизация».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Культура», «Масова культура», «Маргінальна культура», «Філософія культури», «Цивілізація».

Тема 17.

Соціальне прогнозування. Глобальні проблеми сучасності.

1. Поняття соціального прогнозування. Типи прогнозів.
2. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення.
3. Перспективи соціального розвитку.

Розглядаючи питання “**Поняття соціального прогнозування. Типи прогнозів**” варто звернути увагу на те, що проблема прогнозування пов'язана з вивченням законів матеріального світу і застосуванням цих знань на практиці.

Можливість одержання соціальних прогнозів у різних сферах суспільства є дуже важливою. Для розуміння їх сутності необхідно з'ясувати зміст таких понять, як “*передбачення*”, “*пророкування*”, “*прогнозування*”. У них зафіксована здатність людини бачити істотне в процесах і явищах до того, як це виявлено на досвіді, на практиці, здатність суб'єкта, що пізнає, до випереджального відображення дійсності (у соціальному передбаченні – пізнання майбутнього). **Прогноз** означає пророкування, передбачення, прогностичну модель, що є науково обґрунтованим судженням про можливі стани об'єкта в майбутньому та альтернативні шляхи й терміни їх досягнення.

Історично склалися такі типи світоглядних підходів до проблеми майбутнього: *релігійний, утопічний і філософський*.

Релігійний підхід заснований на вірі в те, що майбутнє визначається надприродними силами, його можна пізнати шляхом гадання або божественного одкровення, що на майбутнє можна впливати, звертаючись до надприродних сил.

Утопічний підхід заперечує сьогодення, абсолютизує майбутнє. Несправедливому і “нерозумному” теперішньому устрою суспільства утопісти протиставляють детально розписані, створені силою їхньої уяви порядки справедливого майбутнього.

Філософський підхід заснований на передбаченні майбутнього як наступної стадії розвитку природи і суспільства в рамках пізнання загальних закономірностей цього розвитку.

У прогнозуванні використовуються такі основні джерела інформації про майбутнє: оцінка перспектив розвитку досліджуваного об'єкта на основі досвіду вже вивчених подібних об'єктів; умовне продовження на майбутнє тенденцій розвитку об'єкта; створення моделі майбутнього стану досліджуваного об'єкта відповідно до бажаної зміни умов розвитку.

Соціальні прогнози є розробкою, паралельною плануванню, програмуванню, проектуванню, керуванню соціальними процесами. Їх мета полягає в підвищенні ефективності планів, програм, проектів, рішень.

Прогнозування, як вірогідне науково обґрунтоване вірогідне судження про стан об'єкта в майбутньому, поділяється на такі види:

1) **пошуковий прогноз** – визначення можливих станів об'єкта в майбутньому на основі тенденцій, властивих йому в минулому і сьогоденні;

2) **нормативний прогноз** визначає шляхи і терміни досягнення можливих, бажаних станів об'єкта на основі певних соціальних норм, ідеалів, стимулів, потреб, цілей;

3) **комплексний прогноз** містить елементи пошукового і нормативного прогнозування;

4) **системний прогноз** – системне уявлення про об'єкт прогнозування.

У сфері управління знаходять застосування і такі форми (підтипи) пошукових і нормативних прогнозів, як: а) *цільовий прогноз* – визначальний, бажаний стан об'єкта; б) *плановий* – визначає напрями планування для досягнення бажаних цілей; в) *програмаційний прогноз* – визначає міру й умови бажаного стану об'єкта.

Існують й інші види прогнозів, наприклад, *короткостроковий* (найближчий), *оперативний*, *середньостроковий*, *довгостроковий*, *загальнодержавний*, *глобальний*.

Звертаючись до сутності соціального прогнозування, варто приділити увагу його методам.

Метод анкетування дозволяє виявити необхідну інформацію і використати її у виробленні прогнозу. **Метод екстраполяції** заснований на поширенні висновків, отриманих через спостереження над однією частиною явища, на інші його частини. **Моделювання** дозволяє за допомогою моделі зробити прогноз майбутнього стану об'єкта.

Студенту слід ознайомитися з типовою методикою прогнозування. Вона містить у собі такі етапи:

- орієнтація перед безпосереднім прогнозуванням (визначення об'єкта, предмета, проблеми, цілей, завдань, робочих гіпотез, методів, структури й організації дослідження);
- побудова вихідної моделі прогнозованого об'єкта;
- збір даних, суттєвих для рішення завдання прогнозу;
- побудова ряду показників методом екстраполяції;
- побудова пошукових моделей прогнозованого об'єкта;
- оцінка прогнозу;
- вироблення рекомендацій для прийняття рішень;
- експертиза прогнозу.

Вивчаючи питання “**Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх рішення**”, слід звернути увагу на те, що ці проблеми мають загальнолюдський масштаб.

Глобальні проблеми – це проблеми, що охоплюють увесь світ і є загрозою для існування цивілізації. Вирішити їх силами однієї держави або навіть групи держав неможливо. Тут необхідне світове співробітництво на основі повної рівноправності, поваги, суверенітету кожного учасника, виконання прийнятих зобов'язань, норм міжнародного права.

Учені згрупували глобальні проблеми в три основні групи. *До першої групи* відносяться проблеми миру, війни, роззброєння, виживання. *Друга група* – це проблеми використання досягнень науково-технічного прогресу, демографічні, розвитку освіти, охорони здоров'я, культури. *Третя група* – це проблеми, пов'язані з природними ресурсами, енергією, продовольством, екологією.

Система глобальних проблем має конкретно-історичний характер. Їх загострення може викликати кризу цивілізації. Сьогодні як ніколи існує загроза тотального (загального) знищення цивілізації, необоротного порушення механізмів біосферних процесів Землі і навколоземного простору. Людство не може більше покладатися на стихійність в еволюції світовлаштування. Сучасному світу потрібна стабільність, демократія, цивілізованість, позбавлення від насильства, що створює умови для виживання людини.

Розглядаючи питання “**Перспективи соціального розвитку**”, треба виходити з того, що вирішення глобальних проблем

вимагає нового підходу до розуміння взаємодії держав і суспільних рухів.

Соціальний прогрес – це *безперервний поступальний розвиток суспільства, в якому досягаються нові, більші високі рубежі, рівні і кращі якісні його стани.*

Важливою особливістю соціального прогресу є його *необоротний характер*. Наукове передбачення дозволяє на основі знань певних закономірностей і тенденцій історичного розвитку знаходити практичні засоби для вирішення соціальних проблем. Другою особливістю соціального прогресу є *зростання його темпів, динаміки, стрімкості поступального розвитку*. Для нього характерні також насиченість змінами й інтенсивність наукових відкриттів, технічних винаходів, міжнародного обміну в сфері науки і культури.

Посилаючись на обмеженість природних ресурсів, дослідники говорять сьогодні про межі соціального прогресу. Однак історія свідчить, що наявність “певних” меж зростання соціального прогресу скоріше може бути стимулом суспільного розвитку, ніж гальмом, тому що майбутні покоління, як це було й у минулому, знайдуть вихід із складої ситуації.

Інтелектуальний прогрес людства допоможе розумно розпорядитися знаннями і знайти вихід з кризи. Людина підсилить свою міць, як у минулому писемністю і друкарством, комп'ютерами, у майбутньому – новими винаходами і нововведеннями. Соціальному прогресу не загрожує вичерпання інтелектуальних здібностей людини.

Практика підтверджує, що, провідними тенденціями соціального прогресу є зростання свободи людини, зріст гуманістичних цінностей, узгодження особистих і суспільних інтересів, консолідація демократичних сил у боротьбі за мир, інтернаціоналізація суспільних відносин, прагнення до справедливості, рівності, гармонії у відносинах людини з природою.

Соціальний прогрес не застрахований від зигзагів і назадних рухів, однак наукове передбачення і свідома діяльність людей допомагають виправити викривлення на його шляху.

На шляху соціального прогресу сьогодні постали глобальні проблеми. Світ стоїть перед вибором – загинути або вижити. Ніколи в минулому історичний вибір не був таким ясным і однозначним.

чним. Нинішні покоління повинні знайти вихід не в трагічному епілозі, а надихаючому пролозі загальнолюдської гуманітаризації, гуманізації та солідарності.

Гуманістична місія соціального прогресу полягає в тому, щоб забезпечити реальний поступальний процес розвитку людства відповідно до об'єктивних закономірностей і тенденцій.

* * *

Довідкова література

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Будущее», «Глобальность», «Постмодерн», «Утопия», «Футурология».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Глобалистика», «Глобализм», «Прогноз», «Прогресс».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Прогнозування», «Прогрес / регрес», «Філософія глобальних проблем».

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА. Модуль III

КОНТРОЛЬНА ЧАСТИНА: Модуль III

3.1. Б.Рассел, підкреслюючи, що людина є частиною природи, вважав, що людські «думки і рухи відповідають тим же законам, що і рух зірок і атомів». Яку точку зору відстоював Рассел?

- матеріалізм;
- натуралізм;
- ідеалізм;
- реалізм?

3.2. Представником якого напрямку в соціології був Монтеск'є, який вважав, що клімат визначає соціальні закони, звичаї і свідомість людей?

- географічного детермінізму;
- демографічного детермінізму;
- технологічного детермінізму?

3.3. Політична доктрина, яка виправдовує захоплення чужих територій географічною аргументацією, називається:

- фашизм;
- расизм;
- геополітика;
- монархізм?

3.4. Ідеалізм основою буття (базисом) суспільства вважає:

- матеріальну культуру;
- економіку;
- право;
- свідомість?

3.5. Соціальна доктрина, яка пояснює соціальні явища біологічними (расовими) особливостями людей:

- геополітика;
- реалізм;

- натуралізм;
- реформізм?

3.6. Який напрям у соціології вважає, що суспільна свідомість визначає буття людей:

- ідеалізм;
- расизм;
- матеріалізм;
- натуралізм?

3.7. Матеріалізм під основою буття (базисом) суспільства розуміє:

- свідомість;
- право;
- мораль;
- економіку;
- релігію?

3.8. Який напрям у соціології вважає, що розвиток суспільства є реальним процесом буття людей, в основі якого лежить певний спосіб виробництва?

- реалізм;
- матеріалізм;
- натуралізм;
- ідеалізм?

3.9. Основний інститут політичної системи суспільства, що здійснює управління суспільством, охорону його економічного і соціального життя:

- церква;
- держава;
- парламент;
- профспілка?

3.10. Держава в першу чергу є:

- апаратом управління;
- апаратом експлуатації;
- органом таємного спостереження за поведінкою людей?

- засобом для вирішення зовнішньополітичних цілей?

3.11. Політичний устрій суспільства, заснований на принципах рівності і свободи:

- тоталітаризм;
- олігархія;
- демократія;
- монархія?

3.12. Тоталітаризм як політичний режим передбачає:

- верховенство закону і демократії;
- правовий державний устрій;
- диктатуру номенклатури і геноцид проти свого народу;
- диктатуру криміналу і тіньової економіки?

3.13. Людина є єдністю біологічного і соціального. Як це співвідноситься:

- біологічне визначає соціальне;
- соціальне має зверхність над біологічним;
- у різні періоди їх сполучення різне, але переважає біологічне;
- у різних ситуаціях по-різному, але пріоритет за соціальним?

3.14. Чи справляє науково-технічний прогрес вплив на біологічну (природну) основу людини?

- так;
- ні?

3.15. Чи існує розходження понять «людина» і «особистість»:

- ці поняття тотожні;
- між цими поняттями немає нічого спільного;
- «людина» характеризує біосоціальну сторону людей, «особистість» – соціальну?

3.16. Людина вільна тоді, коли діє:

- за необхідності;
- як їй забажається;
- пізнавши необхідність і діючи відповідно до неї?

3.17. За яких умов можливий тип поведінки, описаний О. Некрасовим: «Кого хочу – помилую, кого хочу – страчу!»

- тоталітаризму;
- демократії;
- правової державі?

3.18. Особистість – це людина:

- яка досягла значних результатів;
- здатна багато чого запозичити із суспільної свідомості;
- багато віддає суспільству;
- з певними рисами характеру, здібностями і схильностями?

3.19. Індивідуальність це:

- духовність людини;
- індивід, що став особистістю;
- неповторне в людині?

3.20. Громадянська позиція, змістом якої є любов до Вітчизни:

- інтернаціоналізм;
- патріотизм;
- расизм;
- космополітизм?

3.21. Яка роль народних мас в історичному процесі? Вони:

- інертні;
- є вирішальною силою соціального розвитку;
- можуть бути тільки руйнівною силою;
- подібні колесу, але не мотору історії?

3.22. Історично видатна особистість:

- обіймає високу керівну посаду;
- уособлює корінні прогресивні перетворення епохи;
- користується всенародним визнанням;
- якісно перетворила соціально-політичну й економічну ситуацію в державі?

3.23. Гайдеггер вважає, що людина, будучи більш-менш важливим атомом у русі світової історії, є «іграшкою обставин і подій». Яка світоглядна установка відповідає подібним поглядам?

- расизм;
- фаталізм;
- волонтаризм?

3.24. Як співвідносяться між собою необхідність і свобода:

- необхідність і воля не мають нічого спільного;
- у світі немає волі, все відбувається по необхідності;
- вільна людина не підвлада необхідності;
- воля є пізнання необхідності і дія відповідно до неї?

3.25. Як співвідносяться між собою цивілізація і культура?

- цивілізація старша за культуру;
- культура виникла раніше цивілізації;
- цивілізація і культура виникли одночасно;
- цивілізація і культура не мають нічого спільного?

3.26. Філософське вчення про цінності:

- епістемологія;
- гносеологія;
- культурологія;
- онтологія;
- аксіологія?

3.27. Чи існували глобальні проблеми людства в минулі століття:

- так;
- ні?

3.28. Поступовий рух суспільства від менш розвинутого до більш розвинутого:

- деградація;
- регрес;
- перебудова;
- криза;
- трансформація;
- прогрес?

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВА ЧАСТИНА:

Модуль III

1. Прокоментуйте наступне положення Герцена: «Ми звикли людський світ відокремлювати кам'яною стіною від світу природи. Це несправедливо. У дійсності немає жодних суворо проведених ліній і граней між ними».

2. Проаналізуйте твердження: «Всі основні факти історії пояснюються географічними умовами тієї місцевості, де вони відбувалися»?

3. З позицій якої світоглядної установки правомірним є положення: «У структурі нуклеїнової кислоти ми маємо справу із самим життям і єдиним підходом для поліпшення долі людини на Землі» ?

4. Проаналізуйте положення Мальтуса: «Головна і безперервна причина бідності мало або зовсім не залежить від способу правління або від нерівномірного розподілу майна»..., тому бідні, по суті, не мають права вимагати від них (тобто багатих) роботи і їжі»?

5. Прокоментуйте положення С. Соловйова, яке стверджує, що, незважаючи на всі зигзаги прогресу, «рівнодіюча історії йде від людоджерства до людинолюбства, від безправ'я до справедливості, від ворожої роз'єднаності окремих груп до загальної солідарності».

6. Проаналізуйте положення, до якого прийшов З. Фрейд у процесі своєї медичної практики: «Сама природа встановила нерівність, обдарувавши кожну людину певними можливостями і духовними талантами надзвичайно нерівномірно, і цьому нічим не можна зарадити».

7. Прокоментуйте положення: «Хід історії визначається стійкою речовиною спадковості, яка утворюється в хромосомах, однакова у людей різних соціальних кіл і груп, чим і пояснюється їх різне положення в суспільстві»

8. Прокоментуйте висловлення З. Фрейда: «Не можна обійтися без панування меншості над масою тому, що маси відсталі і недальновидні... індивідуальні представники маси заохочують один одного до вседозволеності і розбещеності?».

9. Обґрунтуйте: чи незаперечним є твердження: «Ідеї про мету життя існують остільки, оскільки існує релігійний світогляд»?

10. Прокоментуйте положення: «Усі люди один на одного схожі як тілом, так і душею. Досить одного екземпляра, щоб судити про всіх інших».

* * *

ДОКАЗОВА ЧАСТИНА: **Відповіді на тести модуля III**

3.1. – натуралізм; 3.2. – географічного детермінізму; 3.3. – геополітика; 3.4. – свідомість; 3.5. – натуралізм; 3.6. – ідеалізм; 3.7. – економіку; 3.8. – матеріалізм; 3.9. – держава; 3.10. – апарат управління; 3.11. – демократія; 3.12. – диктатуру номенклатури і геноцид проти свого народу; 3.13. – у різних ситуаціях по-різному, але пріоритет за соціальним; 3.14. – так; 3.15. – «людина» характеризує біосоціальну сторону людей, «особистість» – соціальну; 3.16. – пізнавши необхідність і діючи відповідно до неї; 3.17. – тоталітаризму; 3.18. – з певними рисами характеру, здібностями і схильностями; 3.19. – неповторне в людині; 3.20. – патріотизм; 3.21. – є вирішальною силою суспільного розвитку; 3.22. – уособлює корінні прогресивні перетворення епохи; 3.23 – фаталізм; 3.24. – воля є пізнання необхідності і дія у відповідності з нею; 3.25. – цивілізація і культура виникли одночасно; 3.26. – аксіологія; 3.27. – так; 3.28. – прогресом.

**Модуль IV. Спецкурс:
Світоглядні і соціальні проблеми
духовного буття людства**

Розділ I. Філософське вчення про мораль

Тема 18. Предмет етики

1. Поняття «етика», «мораль», «моральність».
2. Етика – практична філософія, її суспільна значимість.
3. Мораль як предмет вивчення етики.

Розглядаючи питання «Поняття «етика», «мораль», «моральність», необхідно усвідомити становлення цих понять, їх сучасний зміст і взаємозв'язок.

Термін «етика» походить від давньогрецького «*ethos*» («етос»). Спочатку під етосом розуміли звичне місце спільного проживання, будинок, людське житло. У подальшому воно стало означати стійку природу якого-небудь явища, вдачу, характер. Відштовхуючись від слова «етос», давньогрецький філософ Арістотель у IV ст. до н.е. утворив прикметник «етичний», щоб позначити особливий клас людських якостей, названих ним етичними чеснотами. Етичні чесноти є властивостями характеру, темпераменту людини, їх також прийнято називати щиросердними якостями.

Для точного перекладу аристотелівського поняття «етичний» з грецької мови на латинську Ціцерон сконструював термін «*moralis*» (моральний). Він утворив його від слова «*mos*» (*mores* – множинне число – латинський аналог грецького «етос»). Ціцерон, зокрема, говорив про *моральну філософію*, розуміючи під нею ту область знання, яку Арістотель називав етикою. У IV ст. н.е. у латинській мові з'являється термін «*moralitas*» (мораль), я є прямим аналогом терміна «етика».

Ці два слова ввійшли до новоевропейських мов. Поряд з ними у деяких мовах з'являються власні слова, що позначають ту ж саму реальність, яка узагальнюється в термінах «етика» і «мо-

раль». У російській мові виникає поняття «моральність». Від слова «вдача» утворюється іменник «моральність».

У первісному значенні слова «етика», «мораль», «моральність» мали один зміст. Згодом ситуація змінилася. У процесі розвитку культури за різними словами закріплювався різний зміст: під етикою розуміється відповідна галузь знання, а під мораллю (моральністю) – досліджуваний нею предмет.

Етика – область філософського знання, яка досліджує універсальні передумови і форми моральних відносин між людьми у системі їх духовно-практичної діяльності.

Предметом етики є мораль. **Мораль** – це сукупність історично визначених норм, уявлень, правил поведінки людей, що реалізуються в їхніх моральних діях і вчинках.

Всі етичні вчення минулого і сьогодення мають на меті раціональне обґрунтування моралі, виявлення її загального, сутнісного значення, відображеного в системі норм, законів, цінностей, принципів, категорій. У цьому сенсі, етика є вираженням вищих моральних цінностей. Вона формує уявлення про морально належне. Мораль стверджує не те, що є, а, ґрунтуючись на узагальненні практики поведінки людей, те, що має бути.

Мораль замкнута на людині. Вона – атрибут її існування, показник її соціальності. Це єдино можлива умова співіснування людей, то простір, у рамках якого людське буття розвертається саме як людське. Уже найбільш ранні етичні вчення розглядають людину в якості єдиного і вищого критерію моралі. Саме мораль є універсальним способом і засобом самопізнання і самовдосконалення особистості. Вона забезпечує вищу суспільну й особисту доцільність, підтримання гармонії людини і суспільства, стійкості всіх ланок суспільного буття.

Мораль вплетена в живу тканину духовного буття людства і кожної окремої людини. Поряд з наукою, політикою, правом, релігією, мистецтвом, філософією вона визначає цілісність історичних процесів, їх наступність, розвиток духовної культури людства, є необхідною умовою відтворення громадського життя.

Вивчення питання «**Етика – практична філософія, її суспільна значимість**» варто почати із з'ясування структури предмета етики. Її зміст містить у собі дві основні частини, одна з яких пов'язана з вивченням і теоретичним обґрунтуванням походження й

історичного розвитку моралі, осмисленням різних форм і напрямів етичних вчень, інша – охоплює весь спектр проблем, що складають зміст етики або загальної теорії моралі. Це систематизоване філософське поняття моралі, законів її функціонування і розвитку, ролі в житті людини та суспільства.

Перші відомі етичні вчення формуються в рамках давньосхідних філософських традицій та в епоху Античності. Вони мають характер практичної моралі, філософських дискусій про благо і чесноту, про порівняльну цінність слів і справ, намірів і вчинків, природи добра і зла. Метою етики, за словами Арістотеля, є зміст і оцінка вчинків.

Етика як філософське вчення покликане вирішувати триєдине завдання: описати мораль, пояснити мораль, навчити моралі. Етика, пояснюючи устрій морального світу, апелює до життєвого досвіду. Вона «вчить» людину, пропонуючи їй певні нормативні установки. Будь-яке етичне вчення прагне виразити практичне знання, специфіка якого полягає в спонуканні до дії. Наближеність до життя, спрямування на практику людських відносин настільки очевидні, що етика отримала в Арістотеля назву «практичної філософії».

На прикладах Сократа, Конфуція, Епікура можна побачити, що їхня «практична філософія» – це життєва місія, головним доказом у якій є вчинки.

Завдання етики в тому, щоб обґрунтувати моральні ідеали, зразкові моделі людських відносин і способів їх реалізації. Формалізовані значення цих ідеалів у вигляді системи моральних норм, принципів, заповідей, традицій, моральних кодексів є умовою й інструментом морального виховання, нормативної моральної регуляції відносин людей у суспільстві, оцінки їхніх вчинків.

Етичні знання є важливим чинником формування духовної культури суспільства, морального світорозуміння особистості. Без етичних знань її моральна позиція виявляється або недосконалою, або уразливою.

Займаючи певну моральну позицію й обґрунтовуючи відповідні їй цінності та вимоги, етика відповідає на ряд теоретичних запитань, що утворюють коло її проблем. До них належать питання: про походження і природу моралі; про джерело і зміст моральних зобов'язань; зміст і критерії добра і зла, боргу й інших моральних

цінностей; природу моральних ідеалів і сутності людських чеснот.

Найважливішими для етики є проблеми моральної волі у світі загального детермінізму і панування причинно-наслідкових зв'язків і відносин; морального вибору, його ефективності і доцільності, співвідношення в ньому цілей, засобів і результатів; критеріїв і факторів моральної оцінки явищ людського життя; моральних конфліктів, способів їх вираження і попередження.

Завдання курсу етики – сформулювати свідоме ставлення до життя, передати моральні цінності, вироблені людством, новим поколінням. Формування нового типу моралі, що відповідає пост-індустріальному суспільству, передбачає критичний аналіз наявних етичних систем, діалог з різними етичними школами і напрямками, обґрунтування сучасної моралі як ідеалу і норм моральної поведінки людей.

Осмислення начал етики, рефлексія над природою морального закону, укоріненого в людському бутті як частина світобудови, дуже важливо в становленні людської особистості. Жодна людина не прагне робити зло заради самого зла. Звичайно, кожний домагається одержати будь-яке благо, що може в дійсності виявитися фіктивним добром, а спроби його досягти призводять до негативних наслідків. Завдання етики не в тому, щоб обґрунтувати перевагу добра над злом, блага над відсутністю блага, а в тому, щоб допомогти людині зрозуміти, що є щире благо, і знайти свій шлях до його досягнення.

Етика вивчає не те, що відбувається, а належне. Вона встановлює логічний зв'язок між моральними оцінками, виявляє закони, відповідно до яких виробляються судження, покликані керувати вчинками людей. Це не значить, що вона виробляє конкретні рекомендації, як поводитися в тому або іншому випадку. Етика формулює загальні принципи, на яких можуть бути побудовані конкретні оцінки і рекомендації, які є орієнтирами вчинків. Етика фактично досліджує логіку дій людини у світі, де існують цінності, і в тому числі цінності абсолютні, що не залежать від конкретних обставин, тобто моральні.

При вивченні питання **«Мораль як предмет вивчення етики»** варто звернути увагу на зміст моралі як суспільного явища.

Мораль можна визначити як сукупність правил і норм поведінки, якими люди керуються у своєму житті. Ці норми відображають відносини між людьми, відносини у соціальній групі, суспільстві. При цьому найважливішу рису морального відношення складає оцінка суспільних явищ і людської поведінки з погляду добра і зла, справедливості або несправедливості. За допомогою моральних оцінок ці відносини і поведінка людей начебто перевіряються на їх відповідність вищим моральним цінностям, моральному ідеальному порядку.

До сфери моралі належать також самі відносини і норми поведінки людей, які одержали стійкий загальнообов'язковий характер. Не менш важливо для моралі і наявність у людини якостей і схильностей, що роблять її здатною до морального життя – «чеснот». Це такі стійкі риси характеру і ціннісні установки, які відображають наявність у людини потреби в духовних цінностях, внутрішню повагу до морального світопорядку, уміння поводитися культурно і відповідально, здатності жити по совісті.

Можна сказати, що до сфери моралі належать правила і норми спілкування, оцінки і цінності, ідеали, властивості і здібності людського характеру, сама поведінка людей. Перед етикою, яка не обмежується описом і викладенням правил поведінки, а прагне обґрунтувати їх, постає проблема знаходження загальної підстави для всього різноманіття проявів моралі; виявлення сутності морального осягнення дійсності.

Що є «добро», «людяність», «життєва правда», у чому полягає призначення людини та її моральний борг, що робить життя людини осмисленим і щасливим? Залежно від того, як вирішуються ці найважливіші питання людського буття, люди будують своє життя в інших сферах – у політиці, економіці, повсякденному житті.

Залишаючись у рамках власної моральної свідомості, неможливо відповісти на ці запитання. Звідки виникають уявлення людей про добро і зло, честь і совість, звідки беруться норми, принципи, ідеали, що визначають їх зміст? Чому таким складним є взаєморозуміння в сфері моральних оцінок? Чим визначається розходження і суперечливість моральних позицій людей і чи існує надійний критерій для їх порівняння й оцінки? На що повинні спиратися моральні оцінки, щоб бути справедливими?

Відповіді на ці і багато інших питань з області практичної моральності впливають із загального розуміння природи моралі, її специфіки, місця і ролі в процесі історичного розвитку суспільства і людини. Тому тут необхідні наукові знання про моральність, які покликана давати етика.

Отже, мораль є складною сферою духовного життя людини і суспільства, сферою духовної культури і предметом вивчення етики. Етика ж є вченням про мораль, моральне освоєння людиною дійсності.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Мораль», «Этика».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Мораль», «Этика».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Моральна свідомість», «Моральний вибір», «Етика»,.

Тема 19. Основні етичні вчення.

1. Антична і середньовічна етика.
2. Етика епохи Нового часу і Відродження.
3. Сучасні етичні теорії.

Приступаючи до вивчення питання «**Антична і середньовічна етика**», варто зрозуміти, що етика зародилася в епоху відокремлення духовно-теоретичної діяльності від матеріально-практичної. Етика стає способом теоретичного аналізу моральних практичних проблем. Повсякденно практичні питання осмислюються етикою як вчення про природу добра і зла, ідеалу і боргу, принципів і норм поведінки людини, призначення і змісту її життя. Тільки давньогрецьким філософам вдалося перейти від міфологічного до раціонально-логічного розуміння моралі та людини і створити етику як раціонально-теоретичне філософське вчення.

В античній культурі були визначені найважливіші етичні проблеми, різні варіанти їх рішення, окреслені головні традиції майбутніх інтерпретацій питань етичного комплексу. Етика античності звернена до людини, її своєрідним девізом можна вважати знаменитий вислів Протагора: «Людина є міра всіх речей...». Найважливішою особливістю етики була установка на розуміння моральності, добродійність поведінки як розумності. Розум «править світом», його першорядне значення (у будь-якому конкретному моральному виборі й у виборі правильного життєвого шляху) в античній етиці сумніву не піддається. Ще одна характеристика античної етики – прагнення до гармонії – гармонії всередині людської душі і гармонії її зі світом.

Перший етап у розвитку етичної свідомості Древньої Греції представлений вченням софістів – *Протагора, Продика, Антифона* (V ст. до н.е.). Просвітительська діяльність софістів мала яскраво виражений гуманістичний зміст: у центрі їхньої уваги була людина як самодостатня цінність. Вони обґрунтували особисту незалежність людини в питаннях моралі та її пріоритет відносно космосу і навколишньої дійсності. Софісти відстоювали право людини дивитися на світ через призму своїх цілей та інте-

ресів, а не сліпо підкорятися чужим вимогам. Вони вчили людину піддавати все раціональному аналізу, стверджуючи, що людина сама є критерієм добра і зла. Немає жодного об'єктивного, єдиного для всіх змісту чеснот, моральні цінності залежать від користі й інтересів людини, тобто є відносними.

Абсолютизація відносності і суб'єктивності моральних цінностей привела їх до етичного релятивізму, втрати об'єктивних загальнозначущих критеріїв моралі і моральної сваволі. Це призвело до підриву моральності як засобу духовного єднання людей і, як наслідок, до морального цинізму і безпринципності.

Проти цих крайностей софістів виступив *Сократ* (469-399 рр. до н.е.). Розглядаючи мораль як найглибшу основу людського буття, він висловлював тверде переконання в існуванні загальних визначень моралі, прагнув знайти об'єктивні, загальнозначущі характеристики моральних понять. Він вважав, що без єдиної системи моральних цінностей, що має стійкий і загальнообов'язковий характер, суспільство перебуває в небезпеці. Разом з тим він погоджувався з софістами в тому, що людина повинна сама знайти розуміння добра і чесноти, а не підкорятися нав'язаним їй вимогам і цінностям.

Сократ поклав початок *евдемоністичній* традиції, стверджуючи, що сенс життя людини, вище благо – у досягненні щастя. Щастя відображає зміст розсудливого, добродесного буття. Тільки моральна людина може бути щасливою. Відповідно до цього конкретизується завдання етики: допомогти людині стати моральною. В інтерпретації етичних проблем він займав раціоналістичну позицію. Знання – це основа добродесності, незнання – джерело аморальності. Істина і добро збігаються. За переконанням Сократа, в тому, що мудрець не здатний на зло, стоїть глибока ідея: моральні цінності тільки тоді мають регулятивне значення, коли усвідомлені людиною як справжні.

Сократівську лінію в розвитку етики продовжив його учень *Платон* (427 – 347 рр. до н.е.), здійснивши першу спробу систематизації етичних ідей на об'єктивно-ідеалістичній основі.

У творчості *Арістотеля* (384 – 322 рр. до н.е.) антична етика досягла вищого розвитку. Він дав ім'я цій науці, йому належить перша спеціальна етична праця «Никомахова етика», він уперше висунув ідею самостійності етики, побудував глибоку теорію мо-

ралі. Етика в розумінні Арістотеля – це особлива, практична наука про моральність, мета якої – навчити людину стати щасливою. Етика повинна допомогти людині усвідомити головні цілі своєї життєдіяльності, вирішити питання про можливості виховання в державі добродесних громадян. Тому вона, поряд з політикою, є дуже важливою практичною наукою.

Виділяючи етичний аспект проблеми взаємин особистості і суспільства, Арістотель прагнув знайти шляхи їх гармонійної взаємодії в розумному обмеженні індивідом егоїстичних потреб, орієнтації їх на суспільні блага – з одного боку, і в сприянні держави процвітанню своїх громадян – з іншої. Соціальна гармонія не повинна придушувати особистих інтересів.

Продовжуючи евдемоністичний напрям в етиці, вищим благом Арістотель визнавав щастя як особливий стан задоволеності, від добродесної діяльності. Серед численних умов щастя головними є моральне й інтелектуальне удосконалення, здоров'я і наявність зовнішніх благ, активна громадянська позиція, дружба. На відміну від Платона, Арістотель заперечував природжений характер чеснот, що дало йому можливість висунути ідею морального виховання.

В епоху еллінізму, коли криза античної цивілізації проявилася особливо явно, етика звертається до внутрішнього світу особистості, намагаючись знайти джерела моралі в людській суб'єктивності. Одну з основних філософсько-етичних течій цього часу – *епікурейство* – заснував **Епікур**, який жив наприкінці IV – на початку III ст. до н.е. Епікур розглядав етику як «ліки душі», які допомагають позбутися страждань і знайти внутрішню рівновагу. Підтримуючи евдемоністичні традиції, Епікур визначив щастя як свободу від страждань і тривоги. Відповідно, основна мета етики – допомогти людині позбутися страждань або полегшити їх. Він відзначав, що щастя і задоволення не тотожні, щастя передбачає правильне ставлення до задоволень (уникати неприродних задоволень, віддавати перевагу духовним, знати міру), інакше страждань не минути. Крім того, умовами щастя є атараксія (безтурботність душі, незворушний, спокійний стан духу), індиферентність до всього зовнішнього; дружба; правильне ставлення до життя і смерті.

У період переходу до **Середньовіччя** розпочався пошук об'єктивних основ моралі, який тривалий час був пов'язаний з християнською релігією. Ідея загальної гріховності і спокути провини стражданням і покаєнням, вірою і любов'ю до Бога, готовність виконати його волю стають визначальними. Основою інтерпретації моральності в етиці спочатку є релігійна віра. Основна проблематика християнського морального вчення – про джерело і природу моралі, призначення і сенс життя людини, добро і зло сягає своїм корінням Священного Писання.

Ідея Бога як морального абсолюту визначає жорсткі межі тлумачення моральної проблематики. Життя людини і його цінності набувають сенсу тільки відповідно до божественного провидіння. Бог виступає в якості об'єктивного, безумовного, єдино справжнього джерела моралі. Центром християнської етичної концепції є ідея любові до Бога. Любов розуміється як універсальний принцип моралі. З ідеї любові до Бога народжується нова, невідома античності чеснота – милосердя, що передбачає прощення образ, готовність до жалю й активної допомоги нужденним. На тлі ідеї любові знаходить своє відображення *«золоте правило» моральності: В усьому, поведіться з людьми так, як ви хотіли б, щоб поводитися з вами...»*

Ідея підпорядкування моралі релігії найбільше яскраво відбилася в творчості **А. Августина**: утвердження Бога як єдиного джерела і критерію моральності; інтерпретація зла як заперечення добра, відступу від божественних розпоряджень; негативне значення активності людини і дискредитація моральної повноцінності особистості. Тільки Бог може допомогти людині перебороти свою гріховність і знайти порятунок. Бог в образі Ісуса Христа дає людям урок слухняності волі Творця і зразок морального життя. Разом з тим, етика Августина показала, що принцип, який виносить джерела моральної поведінки за межі індивіда, є таким же однобічним, як принцип, який замикає їх на особистості.

При вивченні питання **«Етика епохи Нового часу і Відродження»** необхідно виходити з якісних змін соціально-економічного і духовного життя європейського суспільства.

В той період відбулася радикальна переорієнтація цінностей – з потойбічної моралі на людську, з етики одкровення на емпіричну земну етику. Моральність була зведена на землю, пов'я-

зана з умовами реального життя. Етика зводилася до галузі природознавства, яка повинна мати справу не з божественними веліннями й ідеальним світом, а з природним буттям людини, її потребами, прагненнями й інтересами. Теоретичною основою її на довгий час стає поняття «людська природа», а сама етика стає натуралістичною. Вона виводить закони поведінки людини з природи, що часто перетворювалося на зведення її до природничонаукового знання. Прагнення надати етиці статус суворої наукової теорії шляхом використання методів математики та фізики характерно для Декарта, Гоббса, Спінози і багатьох інших.

Так, *Гоббс* розвинув ідею про «природжений егоїзм», підкреслюючи незмінність «природи людини» і користі як визначальний моральний принцип. Взаємне обмеження егоїзму людей на основі природного закону самозбереження і виникнення на довірливих засадах державу, поклали кінець «війні всіх проти всіх» і доморальному стану людини. В основі устрою держави та її законів має бути вищий, природний моральний закон, заради чого люди і об'єднувалися в державу – це громадський добробут, благополуччя народу.

Натуралістична етика Гоббса знайшла свій подальший розвиток у творчості французьких матеріалістів-просвітителів XVIII ст. – *Дідро, Гельвеція, Гольбах*. Вихідний пункт їхнього вчення про людину – природний індивід, здатний відчувати приємне і неприємне, пізнати задоволення і страждання. Відповідно до законів природи він природно прагне до задоволень і уникає неприємних відчуттів і страждань. Тому людський егоїзм і прагнення до здійснення своїх цілей є єдиним справжнім мотивом людських вчинків. Переборюючи свою природну себелюбність, людина (як розумний, здатний до самоврядування суб'єкт) може і повинна стати «розумним егоїстом», тобто правильно розуміти свої інтереси і керуватися «компасом суспільної користі» для їх задоволення. Мораль, яка пропонує установку на суспільне благо, виявляється корисною для індивіда, бо дає можливість реалізувати свій інтерес. Гарантією гармонії особистого і суспільного є «розумне суспільство», законодавство якого сприяє реалізації людської природності.

Етика епохи *Відродження* (XVIII ст.) тісно пов'язана з ім'ям І. Канта. Вона знаменує собою перехід до теоретичного аналізу

моральності як особливого, специфічного явища. Задум Канта – виявити «чистоту» моралі. У здійсненні цього завдання він орієнтується не на природу людини й обставини її життя, а на «поняття чистого розуму». Мораль, за Кантом, – це щось надприродне, яке нав'язує людині лінію поведінки, їй вимагає дотримання будь-яких правил, та норм.

Основною категорією кантовської етики є борг. Мораль, на думку Канта, це сфера волі людини. Для надання волі морального значення необхідно погодити її з вищим моральним законом – *категоричним імперативом*. Він звучить так: *«Роби завжди так, щоб максима твоєї волі могла стати принципом загального законодавства»*. Відкинувши соціальну практику як основу моралі, Кант переніс гармонію між ідеалом і дійсністю в потойбічний світ, гарантом якої є Бог.

Етика епохи Відродження і Нового часу підбила підсумок класичного етапу розвитку етичної свідомості, актуалізувала основні, ви значачені ще за часів античності, традиції дослідження моральних феноменів.

При вивченні питання *«Сучасні етичні теорії»* варто враховувати, що кінець XIX – початок XX ст. вважають періодом переходу від етики класичної до посткласичної. *Якщо класична етика була переважно споглядальною, раціоналістичною, орієнтованою на системотворення і виявлення родової сутності людини, то посткласична відрізняється іраціоналістичним спрямуванням, пошуком людської індивідуальності, тяжінням до живого, несхематизованого життя.*

У руслі цих ідей сформувалося одне із найвпливовіших духовних рухів XX ст. – *екзистенціалізм*. Його найбільш відомими представниками є М. Гайдеггер і К. Ясперс у Німеччині, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Р. Марсель – у Франції.

Студенту необхідно усвідомити тематичну своєрідність етичних шукань екзистенціалістів, тобто виняткову зосередженість на змістовно-життєвій проблематиці (доля людини, смерть, вибір, провина, страх). Справжні моральні цінності, вважають екзистенціалісти, винятково унікальні, в індивіда немає ніякої зовнішньої опори в їх виборі та реалізації, тому він залишається наодинці з собою. Відсутність загальнозначущого критерію розходження добра і зла приводить екзистенціалістів до виправданості

будь-якого змісту вибору. Позбавляється змісту зовнішня оцінка вчинку, тому що «погляд з боку» не повинен впливати на унікальний вибір людини.

Разом з тим, екзистенціалісти не вважають волю абсолютною. Вони апелюють до совісті, призначення якої – проникати в найпортяемніші куточки людської душі, спонукаючи її до максимально відвертих виявлень. Критерієм вибору для них є гранична щирість поривів і готовність взяти на себе відповідальність за все що відбувається. Екзистенціалізм не може знайти й обґрунтувати об'єктивні змістовні критерії моральної позиції.

Досить розповсюдженими нині є *релігійно-етичні концепції*. Соціально-етичні проблеми особистості, її моральне самовизначення виразно виявляються в такому відгалуженні **протестантизму**, як *неоортодоксія* (або «діалектична теологія»), представники якої є К. Барт, Т. Рейнхольд, П. Тіліх. Вони стверджують, що історія непідвладна розуму і волі, тому спроби людини підкорити її собі безглузді. Треба відмовитися від ідеї соціального прогресу і намірів погодити суспільне буття із законами християнської моралі, а також від ілюзорної надії на викорінення зла – воно внутрішньо властиве людській природі. Навколо теми «зіпсованості особистої душі» і будуються етичні погляди неоортодоксів.

У такому релігійному напрямку філософії, як **персоналізм**, моральні орієнтації дещо оптимістичніші. Персоналізм є своєрідною релігійною формою утвердження особистості як вищої духовної цінності. Головним ідеологом цієї течії є французький теологічний філософ Е. Муньє. Бути особистістю – значить бути з Богом, який підтримує прагнення людини до ідеального, духовного, вищого. Особистість для персоналістів є основою моралі, а процес її постійного морального удосконалення дає надію для створення гуманної «персоналістичної цивілізації».

Сутність *формалістичної етики* найбільш чітко представлена в **неопозитивізмі**. В неопозитивістській етиці прийнято розрізняти дві основні школи: 1) *емотивізм* (А. Айер, Б. Рассел, Р. Карнап) і 2) *лінгвістичний аналіз або аналітична метаєтика* (С. Туллін, Р. Хеар, Г. Ейкен).

Студенту слід звернути увагу на те, що у всіх проявах цієї етики формально-логічний аналіз моральних суджень перетворюється в самоціль. Етика розглядається як метатеорія, тобто теорія

про теорії, про те, чому і яким образом будуються етичні теорії і чому вони не можуть прийти до однозначних висновків. У формальній етиці відбувається відмова від аналізу морального життя.

Необхідно звернути увагу також на впливову сьогодні *етику утилітаризму*. Термін «утилітаризм», що позначає теорію, яка базується на принципі корисності, ввів Дж. Ст. Мілль. Надалі цей термін міцно укоренівся у філософсько-етичній творчості. Широкого розповсюдження утилітаризм набув в Америці на базі філософії прагматизму. Європейські прихильники утилітаризму передбачають різні варіанти його модернізації, тому виникають такі різновиди утилітаристської орієнтації як «крайній утилітаризм» (Дж. Смерт), «помірний утилітаризм» (Дж. О. Ермсон), «узагальнюючий утилітаризм» (С. Зінгер).

Усі форми утилітаризму базуються на одному фундаменті: критерієм моральності є корисність. Загальним для всіх утилітаристів є віра в те, що особиста корисність діяльності приведе до «загальної корисності», а з індивідуального щастя в атмосфері «загальної доброзичливості» сформується «загальне щастя». Ця віра суперечить реаліям морального буття, а принцип корисності, перешкоджаючи осмисленню безкорисливості «чистого» морального поведіння, веде до виправдання аморальності.

Викладені філософсько-етичні вчення не вичерпують багатства історико-етичного процесу, однак вони дають уявлення про основні етапи становлення етичної думки, її основні напрямки і зміст сучасної етичної проблематики людини.

* * *

Довідкова література:

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Сократ», «Аристотель», «Августин Блаженный», «Стоики», «Эвдемонизм», «Гедонизм», «Ригоризм», «Утилитаризм».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Аристотель Стагіріт», «Августин», «Гедонізм», «Евдемонізм», «Ригоризм», «Стоїцизм», «Утилітаризм».

Тема 20. Категорії етики

1. Класифікація категорій етики.
2. Найважливіші етичні категорії.
3. Сенс життя і щастя. Культура спілкування та етикет.

Розглядаючи питання **«Класифікація категорій етики»**, необхідно зрозуміти, що осмислити мораль як цілісне суспільне явище можна тільки за допомогою системи категорій етики. До категорій етики відносяться основні її поняття, які узагальнено відображають зміст, специфіку, сутнісні сторони моралі.

У категоріях етики відображені найбільш істотні сторони моральних явищ, в яких синтезовані історично сформовані значення морального знання. Вони є центральною ланкою пізнавальної діяльності в сфері моралі, визначаючи все різноманіття нормативно-оцінної моральної діяльності людей.

Категорії етики неоднорідні. Деякі з них визначають універсальні значення моральності, кінцеві цілі особистісного і суспільного розвитку, найбільш загальні вихідні принципи моралі. Це такі поняття, як «благо», «добро», «чеснота», «справедливість», «щастя», «правда», «любов». Інша група категорій визначає загальні моральні принципи особистості та індивідуальної моральної свідомості. Ці значення представлені поняттями: «обов'язок», «совість», «честь», «гідність». Решта категорій фіксує кінцеві форми негативних значень і принципів моралі, синтезованих у понятті «зло», зміст якого, у свою чергу, розкривається в поняттях «кривда», «ненависть», «зздрість», «зрадництво», «підлість» та ін.

При вивченні теми **«Найважливіші етичні категорії»** варто усвідомити, що системоутворюючим початком формування етичного знання є категорії «добро» та «зло», які застосовують для розмежування і протиставлення морального й аморального.

***Добро** – це все позитивно оцінюване моральною свідомістю, що сприяє розвитку в людині і суспільстві людяності, взаєморозуміння і злагоди.* Добро – це дотримання вимог моралі, виконання морального обов'язку. Об'єктивним підґрунтям добра є необ-

хідність у регулюванні суспільних відносин з точки зору їх відповідності вільному розвитку людської особистості.

Похідними поняттями добра є уявлення про доброту, чесність, добродіяння як моральні ціннісні характеристики чуйності, поваги до людей, справедливості, безкорисливості, щедрості, готовності поступитися власними інтересами заради інших. Уявлення про добро передбачає прагнення до вищих ідеалів, гармонії відносин, щастя, любові.

Особистісним уявленням добра, узагальненим виявленням чесності на рівні індивідуальної моральної свідомості є категорія *морального обов'язку* – перетворення моральних вимог і цінностей в особисте завдання людини. Моральна повинність – початок моральних установок людини, умова, мотив, спонукання до здійснення моральних вчинків. Завдяки свідомості обов'язку особистість усвідомлює свої зобов'язання як моральної істоти. Поняття обов'язку пояснює спосіб індивідуального морального вибору і дії. Специфікою морального обов'язку є його перетворення із зовнішньої необхідності певного поведіння в добровільно прийняті на себе зобов'язання, що стає внутрішньою потребою особистості.

Категорії *честі, гідності, совісті* розкривають зміст моральної заданості особистості і ступінь її готовності до здійснення моральних обов'язків.

Совість – це здатність людини формулювати моральні зобов'язання, прагнути до їх виконання, контролювати й оцінювати свою поведінку. Керуючись веліннями совісті, людина бере на себе відповідальність за своє розуміння добра і зла, обов'язку, справедливості, людяності, сама задає критерії моральної оцінки і сама оцінює свою поведінку. Якщо зовнішні засади моральної поведінки можна при нагоді якось обійти, то обдурити самого себе неможливо. Якщо це вдається, то винятково – ціною втрати совісті і людської гідності. Тому совість зобов'язує людину орієнтуватися на ідеали гуманності і доброти, обов'язку і честі, якими б ілюзорними і безглуздими вони не здавалися в даний момент, і критично та відповідально ставитися до чужих думок і власних спонукань. Совість є проявом внутрішнього морального закону індивідуальної свободи.

Поняття *честі і гідності* відображають уявлення про цінності людини як моральної особистості, вимагаючи поважного і доброзичливого ставлення до неї, визнання за нею свободи самовизначення та

рівності в правах, і одночасно здатність до самоконтролю на основі вимогливого і відповідального ставлення до самої себе.

Честь і гідність людини передбачають здійснення нею таких вчинків, які забезпечують їй повагу суспільства, високу особисту самооцінку і моральне задоволення. Різниця між цими поняттями у тому, що *честь пов'язується із суспільною оцінкою поведінки людини як представника певної спільноти, з визнаними за нею заслугами і репутацією*. Честь вимагає від людини підтримувати і виправдовувати свою репутацію. Поняття честі наближається за своїм значенням до гідності як моральної категорії тільки в розумінні внутрішньої чесності і порядності людини щодо моралі і самої себе.

Моральна цінність гідності особистості орієнтується не на матеріальне благополуччя й успіх, не на зовнішні ознаки визнання, а на внутрішню самоповагу і дотримання принципів щирої людяності та на добровільне втілення їх у життя.

Загальне значення *«аморального»*, що протистояло морально-ціннісно, сконцентровано в понятті *«зло»*. Протистояння добра і зла пронизує весь зміст моралі, об'єктивно є джерелом розвитку морального життя. *Добро* – творить, а *зло* – руйнує. Зло – це порушення принципів добра, зневажання моральних цінностей і зобов'язань. Злом є все, що стоїть на перешкоді єднанню людей і гармонії суспільних відносин, спрямоване проти вимог обов'язку і совісті заради задоволення егоїстичних прагнень людини – користолюбство і хтивість, марнославство і жадібність, брутальність і насильство, неповага, байдужість до інтересів людини і суспільства.

Протистояння добра і зла є основним змістом морального розвитку суспільства й однією з проблем етики. Ціннісна орієнтація на добро потребує від людини визначитися відносно зла, зрозуміти необхідність його викорінення. При цьому моральна перемога над злом ще не означає усунення самого протистояння добра і зла як основи існування моральності.

При вивченні питання **«Сенс життя і щастя. Культура спілкування та етикет»** особливу увагу варто звернути на взаємопов'язаність понять «сенс життя» і «щастя». Навряд чи може бути осмисленим життя, якщо воно не приносить задоволення, щастя. Щасливим може бути тільки життя, присвячене гідним ідеалам і цілям.

В етиці розрізняють зміст і свідомість життя. **Зміст** передбачає об'єктивну оцінку, змістовний критерій життя; **свідомість** – це суб'єктивне ставлення до життя, усвідомлення його змісту. Сенс життя може бути спектром змістів і цілей, що реалізуються в процесі життєдіяльності людини. Але в будь-якому разі кожній людині потрібно знайти сенс життя в досвіді свого буття – вибудувати в процесі самоствердження і складних моральних шукань.

Зміст категорії «сенс життя» дає оцінку значимості існування людини, у той час як зміст категорії «щастя» відображає ступінь її задоволеності результатами своєї життєдіяльності. Поняття «щастя» має нормативно-ціннісний характер. Воно в чуттєво-емоційній, інтуїтивній формі відображає уявлення про бажаний порядок речей. Це усвідомлення того, яким має бути життя людини, щоб приносити їй вище задоволення. **Щастя** – це те, що супроводжується почуттям глибокої моральної задоволеності, переживання повноти буття. Розвинута моральна свідомість пов'язує стан щастя з прагненням до кращого майбутнього, більш досконалих людських відносин. Цей стан передбачає як постановку високих благородних і значимих цілей, так і подолання перешкод на шляху до них.

Варто звернути увагу на те, що засвоєння змісту основних категорій етики дозволяє розвинути рівень моральної свідомості людини, а значить, і культуру спілкування. **Культура спілкування** – це специфічні моделі поведінки, що забезпечують гармонійність процесу спілкування між людьми.

Знання і виконання оптимальних моделей поведінки в конкретних ситуаціях взаємин людей, тобто виконання *етикету* (стилю поведінки), є невід'ємною частиною моральної культури особистості.

Етикет – це сукупність правил поведінки, що регулюють зовнішні прояви людських відносин. Сучасний етикет успадкував звичай практично всіх народів з давніх часів до наших днів. В основі своїй ці правила поведінки є загальними, оскільки дотримуються представниками не тільки якогось даного суспільства, а й різних соціально-політичних систем, що існують в сучасному світі. Разом з тим кожний народ вносить в етикет свої поправки і доповнення, обумовлені специфікою їхнього історичного розвитку, національними традиціями і звичаями.

Сучасний етикет регламентує поведінки людей у побуті, на службі, в громадських місцях, на вулиці, у гостях, на офіційних заходах – прийомах, церемоніях, переговорах. Розрізняють такі основні види етикету:

- *дипломатичний етикет* – правила поведінки дипломатів та інших офіційних осіб при контактах один з одним на різних дипломатичних прийомах, візитах, переговорах;

- *військовий етикет* – звід загальноприйнятих в армії правил, норм поведінку військовослужбовців у всіх сферах їхньої діяльності;

- *загальногромадянський етикет* – сукупність правил, традицій і умовностей, дотримуваних громадянами при спілкуванні один з одним.

Вимоги етикету не є абсолютними. Дотримання їх залежить від місця, часу й обставин. Поводження, неприпустиме в одному місці і за одних обставин, може бути доречним в іншому місці і за інших обставин.

Норми етикету, на відміну від норм моралі, є умовними і мають характер угоди про те, що в поведінці людей є загальноприйнятним, а що неприйнятним. Кожна культурна людина повинна не тільки знати дотримуватися основних норм етикету, але й розуміти їх необхідність. Манери як спосіб поведження, зовнішня форма, спілкування з іншими людьми багато в чому відображають внутрішню культуру людини, її моральні й інтелектуальні якості. Уміння правильно поводитися в суспільстві має дуже велике значення: воно полегшує встановлення контактів, сприяє досягненню взаєморозуміння, створює доброзичливі, стійкі взаємини.

Слід зазначити, що тактовна і вихована людина поводить себе у відповідності з нормами етикету не тільки на офіційних церемоніях, а й у побуті. Справжня ввічливість, в основі якої лежить доброзичливість, обумовлюється тактом, почуттям міри, що підказує, що можна, а чого не можна робити за тих чи інших обставин.

Отож, етикет – важлива складова моральної культури, виробленої упродовж багатьох століть всіма народами відповідно до їхніх уявлень про добро, справедливість, людяність. Етикет має на увазі доброзичливе і поважне ставлення до людей: чемне поведження з жінкою, шанобливе ставлення до старших, форми звертання і вітання, правила ведення розмови, поведження за

столом та ін. В цілому етикет збігається із загальними вимогами ввічливості, в основі яких є моральний принцип гуманізму. Тому виховувати в собі потрібно не стільки манери, скільки те, що ними виражається, дбайливе ставлення до кожної людини, суспільства в цілому і природного середовища.

* * *

Довідкова література:

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Добро», «Зло», «Долг», «Счастье», «Ценностные ориентации».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Добро», «Зло», «Обов'язок», «Цінності моральні», «Щастя».

Розділ II. Естетичне ставлення до дійсності

Тема 21.

Естетика як наука та її категорії

1. Предмет естетики.
2. Категорії естетики.
3. Естетика і практика.

При вивченні питання «**Предмет естетики**» необхідно усвідомити, що поняття *естетика* традиційно пов'язують з грецьким *ейсетикос* (який має відношення до чуттєвого сприйняття).

Питання про природу естетичного проходить через всю історію філософії. Зокрема, Арістотель виділяє специфіку естетичного, виявляючи її в мистецтві як специфічному естетичному виду діяльності, заснованому на наслідуванні дійсності.

Естетичне – це найфундаментальніша категорія естетики, яка відбиває те загальне, що властиве естетичним явищам. *Естетичне* – це специфічно духовне, чуттєве ставлення людини до світу, найважливішою характеристикою якого є здатність її самореалізуватися цілісно і всебічно.

У естетичному відношенні людина, вільна від егоїстичного інтересу і вигод, піднімається до безкорисливого, справі людського ставлення до предмета. Тому естетичне ставлення одночасно є й духовним, тому що розвиває духовний світ людини.

Естетика – це наука, яка вивчає прекрасне в природі, суспільстві, матеріальному і духовному виробництві, закономірності розвитку і функціонування естетичної свідомості та загальні принципи творчості за законами краси, у тому числі закони розвитку і функціонування в суспільстві мистецтва як специфічної форми відображення дійсності.

Естетика – філософська наука, яка вивчає функціонування естетичних цінностей у суспільстві та закони її сприйняття. Вона сформувалася в надрах філософії і відокремилася від неї як самостійна галузь лише в середині XVIII ст. На той час німецький філософ Олександр Баумгартен ввів у наукову літературу термін «*естетика*» і видав трактат за однойменною назвою (1750 р.).

Естетика тісно взаємодіє з гуманітарними науками: етикою, психологією, педагогікою, соціологією, логікою і особливо з філософією. Як теорія мистецтва вона є методологією мистецтвознавчих наук – історії мистецтва, теорії мистецтва, художньої критики та прикладних галузей – технічної естетики, естетики побуту, естетики поведінки. Пов'язана вона також з економічними і технічними науками.

Вивчаючи питання «**Категорії естетики**», варто звернути увагу на те, що категорії естетики (грецьк. *kategoria* – висловлення, ознака) – це фундаментальні, гранично загальні поняття, в яких відображена історія пізнання людством світу за законами краси. До них належать категорії відношення мистецтва до дійсності: прекрасне, потворне, низьке, піднесене, трагічне, жажливе, комічне.

Прекрасне – категорія естетики, що характеризує явища, які володіють вищою естетичною цінністю. Воно сприймається як явище, що викликає позитивні почуття – від спокійного замилювання до бурливого захвату.

В естетичній свідомості античності прекрасне мислилося як невід'ємна властивість світу, космосу. Для піфагорійців прекрасне – це гармонія, внутрішньо властива речам, джерелом якої були числові відносини. Геракліт говорить про відносність прекрасного: "...Сама прекрасна мавпа потворна в порівнянні з людським родом". Сутність прекрасного Платон трактує як божественну ідею, від якої залежить існування всіх прекрасних явищ. Арістотель розглядає прекрасне як об'єктивну властивість самої дійсності, як прояв її закономірностей.

У середні віки панувала концепція Божественного походження прекрасного: Бог, одухотворяючи матерію, надає їй естетичних властивостей. Чуттєва краса (матеріальна, тілесна) вважалася гріховною, а насолода нею – недозвеною.

Гуманісти Відродження утверджували красу самої природи і радість її сприйняття, а мистецтво розглядали як дзеркало, яке художник тримає перед природою.

Естетика класицизму зводила прекрасне до витонченого: прекрасна не вся природа, а лише розумно доглянута. Вищим предметом мистецтва класицизм проголосив красу в суспільному житті, що отождоюється з добром і державною доцільністю.

Кант трактував прекрасне як об'єкт незацікавленого ставлення. Гегель бачив у прекрасному один із етапів загальносвітового руху духа (абсолютної ідеї).

На рубежі ХХ-ХХІ ст. у західноєвропейській естетиці поширюється погляд, згідно з яким людина в процесі естетичного сприйняття одухотворює естетично нейтральний світ. Тільки індивід вносить в природу красу.

Потворне – осередок негативних характеристик буття, характеризує щось відразливе, неупорядковане, дисгармонійне.

Теоретично питання про потворне у мистецтві вперше поставив **Арістотель**. Який вважав, що в предмет мистецтва входить і прекрасне, і потворне. Навіть явища огидні в житті, будучи представлені в художньому творі, приносять естетичне задоволення.

У середньовічній християнській культурі твердилося ставлення до потворного як свідчення гріховності світу. Гуманісти Відродження бачили у потворному свідчення нескінченного різноманіття природи.

Естетика Просвітництва заперечувала за потворним право бути втіленим у мистецтві. Романтизм ХІХ ст. реабілітував його. Естетичні течії ХХ-ХХІ ст. абсолютизують потворне в якості єдино можливого естетичного еквівалента "абсурдності" буття. Відбувається емансипація потворного, його естетизація.

Розглядаючи естетичні властивості дійсності, дослідники виділяють категорію *низьке*. **Низьке** – це крайній ступінь потворного, надзвичайно негативна цінність. Це явища або предмети, що мають негативну загальнолюдську значимість і криють у собі загрозу для людства, тому що не підвладні. Усі явища, які відносяться до цієї небезпеки, сприймаються як *низьке* (фашизм, тероризм).

Піднесене – категорія естетики, яка характеризує внутрішню значимість предметів і явищ, непорівнянних за своїм змістом з реальними формами їх відображення. У мистецтві це грандіозність, масштабність, монументальність.

В античну епоху піднесене використовувалося у зв'язку з теоріями поезики і риторики, *в часи Середньовіччя* – отожднювалося з Богом. Образ піднесеного найбільш яскраво представлений у готичному соборі з його спрямованістю в небесне, поривом до ідеального.

У Новий час європейська естетична думка звернулася до категорії піднесеного лише в ХVІІІ ст. Кант вважав, що піднесене

то притягує, то відштовхує, не приносячи задоволення, а збуджує подив і повагу, яку можна назвати негативною насолодою. *Шилер* протиставляв піднесене і прекрасне, стверджуючи, що піднесене викликає неприємні відчуття: гроза, блискавки – неприємні явища, хоча й піднесені. Французькі естетики XIX ст. вважали піднесеним вищий ступінь прекрасного.

Сучасні дослідники вважають, що через свою колосальну силу і масштаб піднесені явища не можуть бути відразу повністю освоєні, тому щодо них людина не вільна. Прекрасне – сфера свободи людини, піднесене – сфера несвободи.

Трагічне – естетична категорія, яка характеризує нерозв'язний суспільно-історичний конфлікт у боротьбі людини з природою, у зіткненні протилежних соціальних сил, у діяльності і внутрішньому світі особистості. Цей конфлікт розгортається на тлі вільної діяльності людини і супроводжується її стражданнями і загибеллю важливих для її життя цінностей.

Трагічне передбачає вільну діяльність людини. Хоча її катастрофа і є закономірним та необхідним наслідком цієї діяльності, сама вона є вільним актом людської особистості. Протиріччя, що лежить в основі трагічного, полягає в тому, що саме вільна діяльність людини реалізує її невідворотну згубну необхідність, яка наздоганяє людину саме там, де вона намагалася перебороти або уникнути її. Трагізм виникає в ситуації, коли вільно діюча особистість створює ситуацію катастрофічну за своїми наслідками для індивіда та цінностей, що нею захищаються.

Жахливе – естетична категорія, яка охоплює явища дійсності, що несуть людині нещастя і загибель. Жахливе асоціюється зі страшними подіями, що не залишають жодної надії на уникнення нещастя.

На відміну від трагічного, яке завжди має вихід у майбутньому, жахливе – безвихідне і безнадійне, означає загибель без будь-якого виходу в соціальне безсмертя. Трагічне нещастя величне, тому що людина залишається хазяїном ситуації, смертю утверджуючи перемогу над нею. *У жахливому людина – раб обставин.* Таке світовідчуття, повне безнадії і розпачу, передає П. Брейгель у картині "Сліпі": доля людства – ланцюжок сліпих, що йдуть до прірви.

Комічне – одна з основних категорій естетики, що відображає соціально значимі протиріччя дійсності під кутом зору емоційно-критичного ставлення до них з позицій естетичного ідеалу.

Природу комічного легко зрозуміти, якщо звернутися до колективного самодіяльного народного сміху – *карнавальних ігор*. Це сміх від радісної безтурботності, надміру сил і свободу духу на протигагу гнітючим турботам і нестаткам повсякденній рутинності.

За змістом сміх універсальний і амбівалентний (поєднання огуди і хвали, життя і смерті). Це сміх синкретичний (нерозчленований), у якому закладено багато видів комічного, що відокремилися у процесі розвитку культури. Це насамперед *іронія* і *гумор*. В іронії смішне ховається під маскою серйозності, з перевагою негативного (глузливого) ставлення до предмета, у гуморі – серйозне під маскою смішного з переваженням позитивного ставлення. Викривальний сміх *сатири*, предметом якого є пороки, відрізняється певним негативним, викривальним тоном оцінки.

За своїм значенням розрізняються високі види комічного ("Дон Кихот" Сервантеса – сміх над найбільш високим у людині) і жартівливі (каламбур).

При вивченні питання «**Естетика і практика**» необхідно звернути увагу на те, що людина активно пізнає і перетворює навколишню дійсність. Її діяльність матеріальна і цілеспрямована, вона предметно змінює світ і саму людину. Основою людської діяльності – практики є праця, у якій закладена основа естетичної творчості.

Працю можна поділити на власне конкретну працю і її продукт; праця як вільна творчість. Трудова діяльність як вільна творчість людини є естетичною діяльністю, що з'являється в предметах і речах як прекрасних явищах. Однак не будь-які затрати фізичних сил приводять до створення прекрасного: естетична творчість нездійсненна доти, доки виробниче життя як головна сфера життєдіяльності людини буде для неї лише засобом для реалізації головної потреби – збереження фізичного існування.

У процесі багатовікової трудової практики людина навчилася створювати в предметах красу і добірність форми, гармонію фарб, ліній, ритму. Археологія, етнографія, історія мистецтв доводять, що людина навчилася почувати, усвідомлювати й оціню-

вати красу лише через трудову діяльність, у процесі творення предметів і речей.

Отже, естетична творчість – це особлива і єдина форма практично-духовного освоєння дійсності, тобто естетичної зміни об'єктивного світу, здійснювана заради безкорисливої насолоди творчою діяльністю та її продуктами.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Эстетика», «Практика».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Эстетика», «Практика», «Прекрасное», «Возвышенное», «Безобразное», «Трагическое», «Комическое»,.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Естетика», «Прекрасне», «Комічне» «Трагічне».

Тема 22.

Історія естетичної думки

1. Естетичні погляди епохи античності і середньовіччя.
2. Естетична думка епохи Відродження і Нового часу.
3. Естетична думка України.

При вивченні питання «**Естетичні погляди епохи античності і середньовіччя**» необхідно чітко усвідомити, що основні напрями в розвитку етики чітко визначилися в Стародавній Греції, де мистецтво і філософське осмислення його сутності досягли високого розвитку.

Геракліт, Демокріт, Арістотель вважали, що естетичне бере початок у матеріальних властивостях і закономірностях буття. Цілісність, міра, пропорційність, гармонія окремих частин, єдність різноманіття розглядаються ними як об'єктивні основи прекрасного. Зокрема, *Арістотель* (384-322 рр. до н.е.) розглядав проблеми естетики у своїх працях «Риторика», «Політика», «Поестетика». Мистецтво – це наслідування, відтворення природи. Він був проти простого копіювання, говорив про творче відображення дійсності, коли можна відійти від точного відтворення, забезпечивши виразність художнього твору.

Піфагорійці – вбачали основу естетичного в чисто кількісних відносинах, що розуміються як ідеальні сутності. Вони вважали, що число складає суть речей, тому пізнання світу зводиться до пізнання керуючих ним чисел. Гармонію чисел вони бачили в розташуванні планет, музиці як вищому носії гармонії.

Платон (427-347 рр. до н.е.) оголосив ідею джерелом естетичного почала. Найважливішою естетичною проблемою у Платона є прекрасне. Він шукає абсолютно прекрасне: ідея робить предмети матеріального світу прекрасними, вона поза часом і простором, вона незмінна. Краса має понадчуттєвий характер і осягається не почуттями, а розумом.

У часи середньовіччя ідеалістичні тенденції античної естетики отримали продовження в працях Августина Блаженного, Хоми Аквінського та ін. *Августин* (354-430 рр.) вважав, що світ прекрасний, тому що його створив Бог. Бог – є понадчуттєвим.

Він є вічною й абсолютною красою. У своїй сутності краса – це добро й істина, що чуттєво сприймаються у формі краси, яка споглядається. Краса має значення не сама по собі, а відповідає змісту, вкладається в неї. Теоретично Августин виправдовує схематизм, символістику, алегоризм середньовічного офіційного мистецтва.

Хома Аквінський (1225-1274 рр.) намагався визначити специфіку естетичного почуття, яке, на його погляд, є безкорисливим. Мистецтво він розглядає як наслідування. Прекрасним називає образ, який найбільш точно відображає річ, навіть якщо вона сама по собі потворна.

Розквіт естетики Візантії пов'язаний з IV-VI ст. Представниками його були Г. Ниський, І. Златоуст, Псевдо-Діонісій Ареопіт. Їх цікавили не тільки традиційні питання про прекрасне, але й проблеми образу, символу, значення слова і його внутрішнього змісту. Особливе місце в естетиці Візантії посідала розробка естетико-мистецтвознавчих функцій ікон і правил зображення Бога. Для вирішення цієї проблеми розроблялися поняття канону, умовності, лаконічності, декоративності.

У цілому середньовічна естетика мала схоластичний, тобто формальний, відірваний від життя характер і узагальнювала положення мистецтва, що перебували під безпосереднім впливом церкви.

При вивченні питання **«Естетична думка епохи Відродження і Нового часу»** необхідно звернути увагу на те, що однією з найважливіших особливостей естетики Відродження є тісний зв'язок з художньою практикою. Це предметна естетика, яка мала на меті вирішення конкретних питань мистецтва. Згідно з точкою зору гуманістів, світ за своєю глибокою сутністю прекрасний: краса є основою його законів. Мистецтво має відкрити ці об'єктивні закони і керуватися ними.

Головна теза естетики Відродження – це положення про те, що мистецтво є відображенням дійсності. Необхідне відтворення в мистецтві природи і людини як її досконалого витвору. Незважаючи на те, що естетика цього періоду не являла абсолютно однорідного явища, вона була реалістичною, тісно пов'язаною з художньою практикою, спрямованою на дійсність.

У Новий час в Європі зароджується **класицизм** (від лат. *classicus* – першокласний) – напрям в естетиці XVII-XVIII ст. Батьківщиною його вважається Франція. Естетика класицизму орієнтувала на створення творів мистецтва, що відрізняються логічністю, суворою урівноваженістю і гармонією. Для неї характерна відверта типізація образів, регламентація жанрів та форм, звернення мистецтва до розуму, а не до почуттів, прагнення підкорити творчий процес непорушним правилам і канонам.

Найбільш популярним теоретиком класицизму був *Ніколя Буало* (1636-1711), який ставив духовну красу вище фізичної, а твори мистецтва – вище творинь природи.

Естетика класицизму зазнала критики в *epoxy Просвітництва*. Французькі просвітителі головну увагу приділяли з'ясуванню соціальної функції мистецтва і пізнавальної природи художньої творчості. Вольтер, Дідро, Гельвецій, Руссо підкреслювали, з одного боку, морально-соціальний аспект мистецтва, а з іншого – вказували на те, що воно може виконати свою високу місію, якщо правильно відображатиме реальність. У розвитку естетичної думки Просвітництва особливо вагомими заслуги *Д. Дідро* (1713-1784), на переконання якого природа вища за мистецтво. Художник ніколи не створить такий твір, який би перевершував природу, тому що копія не здатна повністю відтворити оригінал.

З німецьких просвітителів *І. Гердер* (1744-1803) уперше порушив питання про необхідність історичного підходу до художньої культури. Краса, за Гердером, виникає з життя, яке вище за мистецтво. В основі прекрасного є істина, всяка краса повинна вести до істини і добра.

Глибоке трактування у німецьких просвітителів отримали такі фундаментальні естетичні поняття, як прекрасне, трагічне, комічне, піднесене, а також питання, пов'язані з суспільною природою мистецтва (його соціальна обумовленість, місце в житті суспільства).

Представник німецької класичної філософії *Г. Гегель* (1770-1831) відзначав, що предметом естетики повинне бути «царство прекрасного». Гегель негативно ставився до терміна «естетика» і вважав, що його варто замінити іншим – «філософія мистецтва» або «філософія художньої творчості». Він ввів в естетику поняття

«прекрасне», яке ототожнював з мистецтвом, відсікаючи від предмета естетики все, що знаходиться поза мистецтвом.

Ідею зв'язку естетики і прекрасного розвинув *М. Чернишевський* (1828 – 1899). Визначаючи предмет естетики через поняття прекрасного, він не обмежував його сферою мистецтва, а наполягав на здатності цієї науки до всестороннього охоплення життя.

Маркс і Енгельс вважали, що виникнення мистецтва слід розглядати в тісному зв'язку з практичною діяльністю людини. Справжніми творцями естетичних цінностей є народні маси.

Представниками естетики ХХ ст. були: А. Річардс,

Ч. Огден, Д. Дьюрі, Т. Монро, М. Вейц (позитивістська естетика), З. Фрейд, А. Адлер (психоаналітична естетика), А. Бергсон (інтуїтивістська естетика), Е. Гусерль, М. Шелер, Р. Інгарден, М. Мерло-Понті, М. Дюфренн (феноменологічна естетика), М. Гайдеггер, В. Дельтей, Г. Гадамер (структуралістська естетика), Л.Шестов, М. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр (екзистенціалістська естетика).

Серед робіт сучасних учених виділяються праці англійця Х. Осборна, присвячені постмодерністській естетиці, а також американського культуролога І. Хассана в області культури постмодернізму, синтезу художнього і наукового пізнання.

Вивчаючи питання **«Естетична думка України»**, необхідно знати, що вперше естетичні ідеї в Україні відбиті в трактатах періоду Київської Русі – «Ізборниках» 1073 і 1076 років, «Повчанні» Володимира Мономаха, а також у «Повести временних лет» Нестора та «Слові о полку Ігоревім».

Особливу роль у розвитку естетичної думки відіграла Києво-Могилянська академія. Значний внесок був зроблений *Ф.Прокоповичем* (1681-1736), який розглядав красу людини як гармонію душі і тіла. Видатний філософ *Г. Сковорода* (1722-1794) створив філософію серця, одним з аспектів якої було естетико-художнє пізнання світу.

У ХІХ ст. з новаторськими естетичними ідеями виступав *Т. Шевченко* (1814-1861). Він значну увагу приділяв питанням специфіки прекрасного, сутності художнього процесу та соціальної значимості мистецтва.

Дослідження *І. Франко* (1856 – 1916) поєднало в собі етичні та естетичні аспекти буття. Він збагатив науку ідеями, присвяченими вивченню природи художньої свідомості, соціальних і психологічних основ творчості.

Відомий композитор, фольклорист і музикознавець *П. Сокальський* (1832-1887) досліджував естетичні проблеми музичної критики, національних особливостей музичної творчості, прагнув розкрити співвідношення музичної психології й естетики. *А. Потебня* (1835-1891) став основоположником лінгвістичної естетики.

У розвитку естетичної думки України першої половини ХХ ст. значну роль відіграли видатний діяч і теоретик театрального мистецтва *Леся Курбас* (1887-1942) та письменник *Микола Хвильовий* (1893-1933).

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в області естетики інтенсивно працюють такі дослідники, як *Б. Кубланов*, *В. Іванов*, *В. Баленко*, *Д. Кучерюк*, *І. Іваньо*, *В. Мазепа*, *А. Канарський*, *О. Фортова*, *М. Гончаренко*, *Л. Левчук*, *В. Панченко* та ін. Так, осмисленню й оцінці української естетики присвячена праця *І. Іваньо* «Нарис розвитку естетичної думки України», Естетиці праці – дослідження *Д. Кучерюка* «Естетика праці». Складні проблеми існування мистецтва в сучасному культурному просторі піднімає *В. Панченко* в роботі «Художня творчість у контексті культури». *Л. Левчук* присвячує свої дослідження («Західноєвропейська естетика ХХ ст.», «Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика») проблемам культури й естетики.

* * *

Довідкова література:

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Аристотель», «Августин Блаженный», «Фома Аквинский», «Гегель», «Фрейд», «Сартр», «Сковорода».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Естетика», «Відродження» «Аристотель Стагірит», «Августин», «Тома Аквінський», «Гегель», «Фрейд», «Сартр», «Сковорода».

Тема 23.

Художня реальність України і шляхи естетичного виховання економічних кадрів

1. Державна політика в області культури і мистецтва.
2. Види й інструменти культурної політики.
3. Естетичне виховання та його функціональні особливості.

При вивченні питання «**Державна політика в області культури і мистецтва**» необхідно усвідомити, що художня реальність в Україні прямо залежить від культурної політики держави.

Культурна політика є сферою діяльності держави з метою сприяння розвитку національної культури і мистецтва.

Мистецтво і культура формують цілісну картину світу, тобто певну систему поглядів, завдяки якій людина сприймає навколишню дійсність. Ця система існує як загальнолюдська, особистісна або національна. Саме з останньою пов'язана самоідентифікація етносу, нації й особистості. Культурна політика держави полягає в прагненні або закріпити існуючу картину світу, або видозмінити її у відповідності зі своїми цілями. *Суб'єктом* культурної політики є держава, *об'єктом* – народ з його загальнонаціональною картиною світу.

Картина світу – струнка система, яка містить три головних елементи: світогляд, світосприйняття і світовідчуття. Вона показує, як уявляє людина реальну дійсність і своє місце в ній, у світі в цілому, взаємодію з природою, суспільством та іншими людьми. *Національна картина світу* формується в суспільстві протягом багатьох століть. Вплив держави виявляється в її збереженні або зміні, частковому або навіть повному.

Основними завданням державної політики в області культури є формування певної картини світу і утвердження її в свідомості громадян через засоби масової інформації та спеціальні соціальні інститути (система освіти, установи культури); визначення консервації картини світу за допомогою традицій; пристосування колишньої картини світу до сучасної соціокультурної реальності.

Складність художньої реальності в Україні полягає в тому, що у суспільстві функціонує не одна культура, а декілька, тобто

культури в культурі – елітарна, масова, народна, консервативна, кримінальна та ін. Кожна з них має свою сформовану картину світу. Така розмаїтість культурних напрямів дозволяє говорити про потенціал розвитку, адже чим ширший і різнобарвніший культурний простір, тим більший вибір у суспільства визначальної картини світу. У зв'язку з цим держава повинна враховувати розмаїтість культурних проявів і види мистецтва, що їх представляють. Разом з тим її політика спрямована на розвиток і збереження національної картини світу, що є основою, ядром культури суспільства. Саме ядро культури стає культурною традицією, передається поколінням.

Культурна політика має *два напрями* щодо національної картини світу: *внутрішнє*, спрямоване на формування, популяризацію і збереження у вигляді традицій, а також і пристосування до мінливих умов; та *зовнішнє*, спрямоване на захист національної картини світу від впливу агресивних культур та пропаганду своєї культури за кордоном з метою поширення її елементів у культурному середовищі інших народів.

Сьогодні здійснення культурної політики відбувається трьома шляхами: а) популістська політика – прагнення зрівняти права на існування і розвиток усіх наявних субкультур; б) патерналістська політика – дає перевагу одним субкультурам відносно інших; в) тоталітарна політика – нав'язування єдиної картини світу, що представляє правлячу еліту, при забороні всіх інших.

При вивченні питання **«Види й інструменти культурної політики»** необхідно звернути увагу на два *види* культурної політики: *інноваційна*, яка прагне прискорити еволюцію ядра культури у певному напрямку, і *консервативна*, яка намагається зберегти ядро культури незмінним.

Нині в художньому житті України ці тенденції культурної політики злилися: інтенсивно насаджується агресивна картина світу західного, в основному американського зразка і одночасно, простежується прагнення відродити і популяризувати власне національні гуманістичні традиції.

Інструментами культурної політики є:

- сучасна система освіти, яка здійснює «експертизу» творів мистецтва, розділяючи їх на гідні і не варті уваги нащадків;

- фінансування установ культури: театрів, концертних залів, музеїв, бібліотек, архівів;
- преміювання за видатні заслуги діячів мистецтва; присудження почесних звань;
- телепередачі і публікації в пресі;
- занесення імен відомих діячів культури і мистецтва у відповідні довідники й енциклопедії.

На сьогодні ЮНЕСКО визначає такі напрями культурної політики в Європі: зберегти культурну розмаїтість і сприяти розвитку культур; реалізувати потенційні можливості локальних культур; використовувати потенціал культури на індивідуальному, соціальному і національному рівнях; враховувати всі можливості для перетворення культури в силу, здатну підтримувати і стабілізувати гуманітарний розвиток суспільства.

При вивченні питання **«Естетичне виховання та його функціональні особливості»** необхідно усвідомити, що естетичне виховання спрямоване на формування цілісної творчої особистості. Воно охоплює інтелектуальну, емоційну, вольову ціннісно-орієнтаційну її сторони.

Естетичне виховання визначає не тільки знання, а й характер людини. При цьому особистість формується під впливом естетичної теорії, природного і суспільного світу, творів мистецтва, естетичної діяльності.

Цілі естетичного виховання широкомасштабні. У них відсутня пряма користь, але виявляється суспільна значимість процесу, людина орієнтується на загальнолюдські цінності, усвідомлюючи їх пріоритетне значення. Якщо моральне виховання передбачає формування людини із соціальними якостями, актуальними для даного суспільства, то естетичне має на увазі не тільки дане суспільство, а все людство як орієнтир і критерій життєдіяльності особистості. *Естетичне виховання розвиває творчі здібності людини, навчає її ставитися до світу істинно по-людськи.* У цьому є джерело актуальності та подальшого розширення значення естетичного виховання.

Головний показник естетичної вихованості людини – її самостійні творчі особистісні дії, їх гуманний характер, благородний тип поведінки, манери і зовнішній вигляд.

Функціональними особливостями естетичного виховання є: артистизм (удосконалення почуттів, смаків людини, її вигляду і поведінки); цінісно-орієнтаційний ефект (прищеплення особистості здатності оцінювати явища дійсності та мистецтва); креативність (пробудження в людині художника).

Мистецтво – ядро і основний засіб естетичного виховання. Вища мета мистецтва – всебічний розвиток соціальнозначимої і самодостатньої особистості, формування її потреб і ціннісних орієнтирів. Розвиток людини, її безперервне удосконалення відбуваються через суспільство, в ім'я людей, а розвиток суспільства – через людину, в ім'я особистості. Сприяє історичному прогресу в ім'я щастя людини – вище призначення мистецтва.

* * *

Додаткова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Эстетика», «Культура», «Духовность».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Эстетика», «Культура», «Воспитание».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Естетика», «Культура».

Розділ III. Філософія мислення

Тема 24.

Логіка як основа філософського світогляду

1. Історія і предмет логіки.
2. Логіка і мова.
3. Логічний аналіз понять і основних законів логіки.

Аналіз питання «Історія і предмет логіки» почнемо із з'ясування етимології (походження) і значення терміна «логіка». Цей термін походить від давньогрецького «*logos*» (думка, слово, навчання). В античній філософії це поняття означало розумний принцип, який керує світом.

Логіка – це наука, яка являє собою систему знань про форми і закони правильного мислення.

Логіка зародилася і розвивалася в рамках філософії і при вирішенні власне філософських проблем застосовувалася як метод раціонального обґрунтування своїх позицій у боротьбі проти релігійно-міфологічного світогляду.

В історичному розвитку логіки виділяють два періоди, які обумовлені зміною змісту, структури і методів логічних досліджень. Перший період: від зародження логіки і до XIX–XX ст. Другий період: від XIX – XX ст. і дотепер. Окреслимо коло проблем, які вирішувалися в ці періоди.

Перший період. У європейській культурі логіка як самостійна наука виникла в Стародавній Греції в IV ст. до н.е. Її засновником був *Арістотель* (384 – 322 рр. до н.е.), який створив дедуктивну логіку і визначив її як науку про докази і засоби обґрунтування істини.

У середні віки логіка розвивається в рамках схоластичної філософії. У філософії Нового часу істотний внесок у її розвиток вніс англійський філософ *Ф. Бекон* (1561 – 1626), який створив індуктивну логіку. Подальшого розвитку логіка набуває у французькій і німецькій філософських школах.

Логічні вчення в Україні поширюються з другої половини XV ст., зокрема у Києво-Могилянській академії. У XIX ст. виходять логічні твори *П Лодія та А. Потебні*.

Другий період у розвитку логіки ознаменувався істотними змінами, пов'язаними з формуванням математичної, або символічної логіки. Символічна логіка – це результат застосування математичних методів. Використовуючи формалізовану мову символів і формул, символічна логіка вивчає мислення в особливих формально-логічних системах.

Особливі заслуги в розробці символічної логіки належать англійським логікам *Дж. Булю, У. Джевонсу, Дж. Венну*, німецькому логікові *Е. Шредеру*, американському філософу і логіку *Ч. Пірсу* та російському математику *П. Порєцькому*. Класичної форми символічна логіка набула в роботах англійського філософа *Б. Рассела*.

Логіка вивчає людське мислення, розглядаючи його як знаряддя, засіб пізнання навколишнього світу та його властивостей. При цьому вона зосереджує увагу не на всіх аспектах мислення, а лише на тих формах, у яких воно проходить і яким законам підпорядковується. Тому *логіка – це філософська наука про форми і закони правильних міркувань і доказів*.

Вивчаючи питання «**Логіка і мова**», варто звернути увагу на символічну мову логіки, неможливе засвоєння і розуміння сучасної логіки.

Закони і форми мислення, досліджувані логікою – це ідеальні об'єкти, що виявляють себе в мові шляхом спеціального аналізу її форм. Використання формалізованої мови дозволяє в різних національних мовах знайти загальну мовну структуру думок та обмін досягненнями логіки в різних країнах.

З'ясування зв'язку мови і мислення передбачає виявлення логічних структур і логічних форм за допомогою аналізу мови.

Мова символічної логіки – це формалізована мова, побудова якої відбувається на основі чітко сформульованих правил і вимагає чіткого опису її структури та змістовних значень, що задаються: а) вихідними символами, які складають алфавіт мови логіки; б) визначенням допустимих у мові висловів; в) семантичною інтерпретацією виразів і термінів.

Студенту варто виписати алфавіт мови логіки, який буде використовуватися при складанні логічних виразів, і правильно побудовану формулу (ППФ).

У символічній логіці застосовують два види логічної мови: мова логіки висловлень (вираховання висловлень) і мова логіки предикатів (вираховання предикатів).

Логіка висловлень – це теорія логічних висловлень, що не залежать від внутрішньої будови простих висловлень. При цьому вона виходить із двох припущень:

1) аналізує висловлення, щоб з'ясувати їх логічне значення, тобто визначає їх істинність або хибність;

2) значення істинності складного висловлення залежить від істинності значень простих висловлень, що є частинами складного висловлення і характеру їх зв'язку.

Мова логіки використовує вирази, що виконують функції двох видів: *іменні функції* і *пропозиційні функції*. Розглянемо їх. **Іменною функцією** називають вираз, який при зміні змінних постійними, перетворюється в позначення предмета. Приклади: візьмемо іменні функції: «брат x »; « y – філософ»; $x^2 + 5$. Поставивши замість X «письменник Олексій Толстой», одержимо «брат письменника Олексія Толстого»; поставивши замість Y «І. Кант», одержимо «І. Кант – філософ»; поставивши замість x^2 «5», одержимо « $5^2 + 5$ ». Таким чином, ми одержали імена предметів.

Пропозиційною функцією (з лат. *proposition* – пропозиція) називається вираз, що містить відмінну, яка перетворюється в щире або помилкове висловлення, якщо замість змінної підставити ім'я предмета з певної предметної області. Наприклад: « x – місто України», « y – засновник логіки», « $x + y = 15$ ». Поставивши замість змінних X та Y імена предметів «Донецьк», «Арістотель», « $5 + 10$ », одержимо правдиві судження «Донецьк – місто України», «Арістотель – засновник логіки», « $5 + 10 = 15$ ».

Студенту слід звернути увагу й усвідомити, що таке предикатори, їх предикативна місцевість, функціональні знаки, логічні терміни і квантори.

Вивчаючи питання «**Логічний аналіз понять і основних законів логіки**» варто акцентувати увагу на тому, що логіка аналізує поняття як термін, що відрізняється однозначністю. У логіці термін – це ім'я для предметів універсума (тобто предметної об-

ласті в межах наукової теорії), для позначення суб'єкта і предиката судження, а також елементів посилок силогізму.

Логічний аспект дослідження понять передбачає визначення й аналіз логічних операцій з ними. Формування понять у процесі пізнання пов'язане з виділенням загальних та істотних ознак предметів і явищ. Ознаки предметів не очевидні, їх потрібно знайти. Для цього застосовують логічні методи порівняння, аналізу та синтезу, абстрагування й узагальнення. У результаті цих логічних прийомів одержуємо певне поняття як уявне відображення предметів і явищ у формі узагальненої єдності загальних і істотних ознак.

Студенту необхідно звернути увагу на те, що теорія поняття пов'язана з теорією множин. Будь-яка кількість, задана якою-небудь умовою, являє собою обсяг даного поняття. Тому логіка широко оперує поняттями «безліч», «підмножина», «елемент».

Характеризуючи поняття з точки зору їхнього змісту й обсягу, варто з'ясувати, в якому відношенні вони знаходяться. Знаючи, що зміст поняття складає сукупність істотних ознак, відображених у даному понятті, а сукупність усіх предметів, відображених у ньому, утворить його обсяг, ми можемо встановити відношення між ними, тому що зміст і обсяг тісно пов'язані. Цей взаємозв'язок чітко відображається в *законі зворотного відношення* між обсягом і змістом, відповідно до якого збільшення змісту веде до утворення поняття з меншим обсягом, і навпаки.

Подальший аналіз відносин між поняттями за їхнім змістом та обсягом дозволяє виділити дві підмножини: підмножина порівнянних і підмножина непорівнянних понять. У логічні відносини вступають тільки порівнянні поняття, тому що мають загальні ознаки. Порівнянні поняття у свою чергу поділяються на сумісні і несумісні.

Розрізняють три види відносин сумісності: рівнозначність; перетинання; підпорядкування (або субординації);

Несумісні поняття поділяються на відносини супідрядності (координації), протилежності та суперечливості.

Зверніть увагу на те, що ці види відносин зображують за допомогою кругових схем Ейлера – Венна.

Визначення (лат. *definition*) – це логічний прийом, який дозволяє формувати критерій відмінності досліджуваного об'єкта від інших об'єктів. Іншими словами, **визначення** – це логічна опера-

ція, яка виявляє істотні і відмітні ознаки певного поняття, що розкривають його зміст. Оскільки результати визначення відбиваються у поняттях, в деяких випадках вони розглядаються як формулювання в стислій формі основного змісту теорій.

Жодне наукове дослідження не обходиться без визначень, тому що це найважливіша частина наукової теорії. Щоб визначити поняття потрібно виконати два завдання: розкрити зміст поняття, тобто виявити його істотні ознаки; відрізнити предмет, що відображається в понятті, від подібних йому.

У логіці існують певні правила визначення понять. Розглянемо одне з них, що найбільш часто застосовується в наукових дослідженнях. Це правило стверджує: **поняття має визначатися через найближчий рід і видову відмінність.** Наприклад, щоб визначити поняття «людина», потрібно знайти родові (тобто ширше за обсягом) поняття «тварина». Тепер знайдемо ознаки, властиві тільки людині: мова як звукова мова, свідомість і уміння створювати знаряддя праці. Одержимо: «Людина – це тварина, що володіє мовою, свідомістю й умінням створювати знаряддя праці».

Всі визначення поділяються на явні і неявні. Визначення через найближчий рід і видову відмінність належать до явних і характеризуються двома частинами. Перша частина називається *Definiendum* (лат. – обумовлене) – це поняття, яке потрібно визначити. Друга частина *Definiens* (лат. – визначальне) – це поняття, за допомогою якого дається визначення. Відповідно до першого правила $Dfd \equiv Dfn$ або формула $A = Bc$, де A – обумовлене поняття, Bc – визначальне (B – родові поняття, c – відмітна ознака, \equiv – тотожність).

Друге правило: визначення не повинно містити в собі кола; третє – визначення не повинно бути негативним; четверте – визначення не повинно містити протиріччя; п'яте – визначення не повинно бути двозначним; шосте – за визначальне поняття не можна брати літературні метафори. Наприклад: діти – квіти життя.

Логічні закони. Мислення людини підпорядковується логічним законам, тому що вони мають нормативний і наказовий характер. Логічні закони сформувалися у свідомості в результаті

спостереження багаторазових процесів у природі, суспільній і практичній діяльності, причому тих форм і способів діяльності, що мільйони разів повторювалися і відкладалися у свідомості як стійкі зв'язки. Логічні закони об'єктивні за своїм змістом і не залежать від волі людини, тому їм підпорядковується процес мислення всіх людей.

У класичній логіці виділяється чотири основних закони: *закон тотожності*, *закон протиріччя*, *закон виключеного третього* і *закон достатньої підстави*. Перші три були досліджені і сформульовані Аристотелем. Четвертий закон сформулював Лейбніц (1646 – 1716).

Аналізуючи окремі закони, слід пам'ятати, що логічний закон мислення – це необхідний, істотний і відповідний дійсності та правильно побудований зв'язок між думками в процесі міркування.

Закон тотожності. *Згідно з цим законом кожна думка, яка наводиться в судженні або умовиводі, при повторенні повинна мати те саме визначення і стійкий зміст.* Це значить, що будь-яка думка в процесі міркування повинна бути тотожна самій собі. Розмірковуючи про що-небудь, значення понять і суджень не можна змінювати, інакше властивості одного об'єкта будуть приписані іншому.

У символічній логіці закон тотожності виражається формулою $a = a$; $p \rightarrow p$. Читається « $a \in a$ », « p тягне p ». Закон висуває дві вимоги до мислення: не можна ототожнювати різні думки; не можна тотожні думки приймати за нетотожні.

Ці вимоги в процесі міркування нерідко порушуються за таких причин: 1. Будь-яка думка, що викладається в мові, може бути виражена різними виразами. Наприклад: «м. Донецьк» і «столиця Донбасу». 2. Вживання багатозначних слів, слів-омонімів. 3. Ототожнення різних думок може відбутися і тому, що люди різної професії і життєвого досвіду вкладають у одне й те саме поняття різний зміст.

Ототожнення різних думок призводить до логічної помилки, що називається підміною понять. Цих помилок слід уникати.

Закон протиріччя. *Наші судження в процесі пізнання не повинні суперечити один одному. Закон протиріччя стверджує: Не можуть бути одночасно істинним два протилежних су-*

дження про один і той самий предмет, взяті в той самий час, у тому самому відношенні. Одне з цих суджень є хибним. Суперечать один одному судження: «Студент Ткаченко здав першу сесію на «відмінно»» і «Студент Ткаченко не здав першу сесію на «відмінно»».

У символічній логіці закон виражається формулою $\neg(p \wedge \neg p)$. Читається: «неправильно, що p і не $\neg p$ ». Тут буква « p » означає будь-який вислів, знак « \wedge » – союз «і», а символи « \neg » заперечення, тобто «Не» або «Неправильно, що».

Закон протиріччя діє відносно всіх несумісних суджень: *контрарних* (лат. *contraries* – протилежний) і *контрадикторних* (лат. *contradictories* – суперечливий). Цей закон аналізує два види відносин: відносини між протилежними і суперечливими судженнями. Вони істотно відрізняються відносини між контрарними судженнями такі, що разом вони не можуть бути правдивими. Якщо одне судження істинне, то інше – хибне, але якщо одне судження помилкове, то друге не обов'язково істинне, воно також може бути помилковим. Приклад: «Усі менеджери мають вищу освіту» і «Жоден менеджер не має вищої освіти». Ці судження протилежні і, як бачимо, обидва помилкові.

Відносини між контрадикторними або суперечливими судженнями такі, що разом вони не можуть бути ні істинними, ні помилковими. Якщо одне з них істинно, то інше неодмінно хибне, і навпаки.

Закон виключеного третього. Згідно з цим законом істинне саме висловлення або його заперечення. Наприклад, «Київ – столиця України» або «Київ – не столиця України». Як бачимо, закон встановлює зв'язок тільки між суперечливими судженнями. **Закон формулюється так: два суперечливі судження не можуть бути одночасно помилковими й істинними: одне з них неодмінно істинне, а інше – хибне.**

Ми міркуємо за формулою: «або – або», третього не дано. Символічна формула закону така « $a \vee \bar{a}$ ». Читається: «Істинне а або заперечення а» (тобто не – а; \bar{a}). Закон не допускає протиріччя в мисленні. Якщо одне із суперечливих суджень істинне, то не потрібно ухилятися від визнання хибності іншого і шукати щось третє.

Закон достатньої підстави. Вивчаючи закони логіки, ми прагнемо засвоїти такі способи міркувань, які ведуть нас до істини. Але думка може бути правдивою тільки тоді, коли вона обґрунтована. Обґрунтувати думку – значить довести її відповідність дійсності. Вимога обґрунтованості і доведеності нашої думки виражена в законі достатнього обґрунтування. **Формулюється цей закон так: будь-яка думка визнається істинною, якщо вона має достатнє обґрунтування.**

Формула цього закону: $A \rightarrow B$. Якщо вода нагріта до 100° по Цельсію, то вона закипить. Г. Лейбніц, який сформулював його, виразив це так: *«Жодне явище не може вважатися істинним або дійсним, жодне твердження справедливим без достатньої підстави»*.

Серед безлічі способів обґрунтування істинності того чи іншого положення можна виділити такі: особистий досвід людини; відповідність висунутого положення усталеним у науці законам і теоріям, підтвердженням фактами і практикою; перевірка висунутого положення на можливість його емпіричного підтвердження або спростування; перевірка висунутого положення щодо того, чи поширюється воно на весь клас досліджуваних об'єктів; чи погоджується дане твердження з раніше прийнятими. Якщо воно логічно випливає з них, то є обґрунтованим.

Отже, вимога закону зводиться до наступного: істинність висунутого положення повинна бути обґрунтована, що є найважливішою властивістю наукового мислення.

Задачі і вправи

1. Німецький філософ Ф. Ніцше сказав: «Без логіки немає ні сприйняття, ні настрою, ні уявлення». Як ви розумієте цей вислів і чи поділяєте його?

2. Про яке значення логіки йдеться в наступному міркуванні: «Тепер усе готово. Він навіть не здивувався своїм діям, настільки вони йому здавалися логічними» (Буало – Нестержак).

3. Визначте, які з наведених виразів є іменними функціями, а які – пропозиційними: а) сума чисел 15 і x ; б) різниця x^3 і x^2 ; в) x – місто на Дніпрі; г) x – брат Анатолія; д) Місто x розташоване між містами y і z .

4. За допомогою кіл Ейлера – Венна покажіть відносини між такими поняттями: «студент», «спортсмен», «музикант».

5. Визначте, які з поданих визначень правильні й істинні. Якщо ні, то вкажіть помилку: а) логіка – це наука про мислення; б) дедукція – це виведення одиничного і часткового знання із загального; в) мова є системою знаків; г) фонтан – це водопровід в екстазі; д) філософія – цариця наук.

6. Чи є тотожними наступні судження: а) студент був присутній на лекції; б) студент слухав лекцію; в) студент слухав лектора.

7. Чи виражають закони логіки наступні формули:

а) $a\bar{v}\bar{a}$; б) $a\bar{v}\bar{a}$; в) $a \rightarrow a$; г) $a\bar{a}$; д) $a \rightarrow v$.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Логика», «Теория», «Язык».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Логика», «Логика высказываний», «Логика предикатов»; «Закон логический», «Закон исключенного третьего»; «Понятие», «Закон непротиворечия»; «Тождество», «Язык».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Логіка», «Логіка висловлювань», «Логіка предикатів», «Логічні закони», «Поняття», «Мова».

Тема 25.

Складні форми мислення: судження та умовивід

1. Прості судження, їх види і склад.
2. Складні судження, їх види і логічні значення.
3. Поняття про умовивід і його види.

Розкриваючи зміст питання «Прості судження, їх види і склад», необхідно порівняти судження і речення, з'ясувати їх види і склад.

Пізнаючи світ, людина відбиває його в поняттях. Поняття пов'язуються в судження. *Судження – це форма мислення, у якій стверджується або заперечується існування предметів і явищ, зв'язок предмета з його властивістю або заперечується існування предметів і явищ, зв'язок предмета з його властивістю або відношення між предметами і виражає або істину, або неправду.* Наприклад: «Університет є вищим навчальним закладом». «Усі студенти здають іспити».

Судження знаходить свою матеріальну оболонку в реченні. У логіці судженнями є тільки оповідальні речення, тому вони виражають своє логічне значення. Питальні і спонукальні не є судженнями.

До складу речень входять, як головні члени, підмет і присудок. У логіці підмет – це суб'єкт судження (лат. *subjektum*). Для позначення якого використовують букву «S». Присудок називають предикатом (лат. *praedikatum*) і позначають буквою «P». Предикат відображає ознаки предмета або відношення між предметами. Для з'єднання S і P використовують зв'язки «є», «не є». Тепер судження «Студент є учень вузу» ми можемо записати символічною формулою: «S є P» або «Людина не має крил» – «S не є P». Таким є склад судження. Причому S і P – це терміни судження, а зв'язка – логічна постійна. Зверніть увагу і на те, що речення і судження відрізняються тим, що граматичний порядок речень у різних мовах різний, а логічна структура всюди однакова.

У сучасній логіці використовують термін «висловлення», що позначає граматично правильну пропозицію, взяту разом зі змістом, що ним виражається. Висловлення поділяються на дві групи:

залежно від його функції і змісту думки. Функціонально висловлення представлені такими видами: описовими, оцінними, невизначеними, безглуздими, абсурдними.

Залежно від змісту, висловлення поділяються на: 1) висловлення про належність ознаки предмету – це атрибутивні висловлення; 2) висловлення про відношення між предметами, вони виражаються формулою « aRb », де a і b – члени відношення, R – вид відношення. Якщо висловлення негативне, то формула така: « \overline{aRb} », читається: «неправильно», що a знаходиться у відношенні R до b ; 3) висловлення про факт існування предметів – це екзистенціальні висловлення.

Приклади висловлювань: атрибутивні: «Україна – демократична республіка»; з відношеннями: « $4 + 2 = 6$ »; «Ельбрус вище Монблану», «Василь – син Петра Івановича», «Донецьк південніше Краматорська», «Релігія виникла раніше філософії»; екзистенціальні: «Місто Донецьк існує», «Примари не існують».

Класифікація суджень за якістю і кількістю. У логіці атрибутивні судження називають також категоричними (грецьк. *kategoricos* – ясний, безумовний). У цих судженнях підкреслюється, що знання про належність або неналежність ознаки предмету виражено в безумовній (категоричній) формі. Існує чотири види суджень за якістю і кількістю: загальностверджувальні (символічне позначення – A); загальнозаперечувальні (E); частковостверджувальні (I); частковозаперечувальні (O).

При вивченні питання «Складні судження, їх види і логічні значення» зверніть увагу на логічні зв'язки і логічні характеристики суджень, що виражаються таблицею істинності.

Складним називається судження, що складається з декількох простих, з'єднаних логічними зв'язками: « I » (символічні позначення « \wedge », « $\&$ », називаються *кон'юнкція* – з'єднання); «АБО, АБО», «ЧИ ТО, ЧИ ТО» (символічно: або – « \vee », чи то – « \vee », називаються *диз'юнкція* – роз'єднання); «якщо... то» – (символічно « \rightarrow », називається *імплікація* – сплетення); «якщо і тільки якщо, ...то...» (символічно « \leftrightarrow », називається *еквіваленсія* – рівнозначна). При цьому використовуються пропозиційні змінні A , B , C , що позначають прості судження. Наприклад, судження «Студен-

ти зайняли місця в аудиторії і лекція почалася», ми можемо записати формулою « $A \wedge B$ ».

Тепер дамо визначення цим видам складних суджень (висловлень).

Кон'юнкцією називається логічна операція, що з'єднує прості судження в складні за допомогою союзу « \wedge » (і), яка є істинною тоді, коли кожне просте судження істинне. У протилежному випадку кон'юнкція помилкова (див. таблицю).

Диз'юнкцією називається складне судження, утворене з простих за допомогою сполучників «або – або», «чи то – чи то». Врахуємо, що існує два види диз'юнкції: слабка, з союзом «або – або» (\vee) – це з'єднально-розділяюча: « $A \vee B$ » – «Завтра буде холодно або випаде сніг» і сильна з союзом «чи то – чи то» ($\dot{\vee}$) – це винятково-розділяюча: « $A \dot{\vee} B$ » – «Пушкін народився в Москві або в Петербурзі». (Логічне значення диз'юнкцій дивися в таблиці істинності).

Імплікація (або умовне судження) – це такий зв'язок двох простих суджень, який є помилковим тільки в одному випадку, коли підстава істинна, а наслідок помилковий. В усіх інших випадках він істинний: « $A \rightarrow B$ » читається: «якщо є підстава А, тобто наслідок В». «Якщо купимо квитки, то підемо в театр».

Еквіваленсія – такий зв'язок двох простих суджень, є істинним тільки тоді, коли обидва судження істинні або обидва помилкові: « $A \leftrightarrow B$ » – «Професор Капіца завершить свою наукову працю, тільки якщо будуть вчасно фінансуватися його експерименти», і навпаки, тобто формули еквіваленсії можуть переставлятися місцями із збереженням змісту висловлення.

Зведена таблиця умов істинності складних суджень

A	B	$A \wedge B$	$A \vee B$	$A \dot{\vee} B$	$A \rightarrow B$	$A \leftrightarrow B$
І	І	І	І	Л	І	І
І	Л	Л	І	І	Л	Л
Л	І	Л	І	І	І	Л
Л	Л	Л	Л	Л	І	І

Тут букви «І» і «Л» означають «істинно» і «помилково».

Розглядаючи питання «**Поняття про умовивід і його види**», зверніть увагу на визначення «умовиводу».

Умовивід – це розумовий процес, у ході якого з одного або декількох суджень, названих посылками, виводиться нове судження, що містить нове знання і має назву «висновок».

Умовивід має свою структуру, що включає три елементи: безліч вихідних суджень, що зветься посылками (або підставами); логічний перехід від посилок до висновку; вивідне знання, отримане логічним шляхом з посилок, названих висновком.

Будь який умовивід буде правильним при виконанні наступних вимог: а) якщо посылки умовиводу істинні, то істинним буде і висновок; б) якщо умовивід побудований за законами і правилами логіки.

Дотримання цих законів і правил називають *логічним проходженням висновку із вихідних даних умовиводу*. Наприклад:

I.1. Усі рідини пружні.

II.1. А дорівнює В.

2. Вода – рідина.

2. В дорівнює С.

Отже, вода пружна

Отже, А дорівнює С.

З характером вивідного знання і залежно від суворості правил висновку в логіці розрізняють два види умовиводів: необхідні (демонстративні) і ймовірні (недемонстративні).

Приклад ймовірного умовиводу:

1. Планета Марс подібна до Землі за багатьма ознаками.

2. На Землі існує органічне життя.

Ймовірно, що і на Марсі є органічне життя.

За характером спрямованості логічного проходження дається класифікація умовиводів, що визначаються тим, який ступінь знань відображений у посылках і висновку. Відповідно до цього умовиводи поділяються на дедуктивні, індуктивні й умовиводи за аналогією. Вивчаючи їх, слід звернути увагу на загальні правила та їх особливості.

Дедуктивні (лат. *deduction* – виведення) умовиводи – це такі умовиводи у яких висновок приходить від загального знання до часткового:

1. Усі метали проводять електричний струм.

2. Мідь – метал.

Мідь проводить електричний струм.

За кількістю посилок дедуктивні умовиводи поділяються на *безпосередні* й *опосередковані*. Безпосереднім називають умовивід, у якому висновок одержують тільки з однієї посилки. Наприклад: «Усі хімічні елементи – прості речовини. Отже, жодне складна речовина не є хімічним елементом». Безпосередній умовивід отримують у результаті перетворення посилки. Таких перетворень чотири: перетворення, звертання, протиставлення предикату й умовивід по логічному квадрату.

Силогізм. Найбільш часто вживаним умовиводом є силогізм (грецьк. *sylogismos* – рахування). Силогізм – дедуктивний умовивід, у якому з двох суджень (посилок), що мають суб'єктно-предикатну форму, випливає нове судження, що також має суб'єктно-предикатну форму.

В якості посилок та висновку в силогізм можуть входити будь-які судження: прості й складні. Особливістю силогізму є те, що судження, які входять до складу силогізму розглядаються як прості категоричні судження належності ознаки предмету.

Структура силогізму. Розглянемо структуру на прикладі:

1. Усі люди смертні

2. Сократ – людина

Отже, Сократ смертний

Поняття, що входять у силогізм, називаються термінами, їх повинно бути три. У нашому прикладі термінами є поняття «люди», «смертні» і «Сократ». Вони мають свої назви. За висновком, визначаємо більший і менший терміни. Суб'єкт висновку «Сократ» (S) – це *менший* термін. Посилка, що включає менший термін, називається меншою посилкою. Предикат висновку – «смертні» (P), називають *великим* терміном. Відповідно посилка, що

включає більший термін, називається більшою. Більший і менший терміни посилок називаються крайніми.

Термін, що входить в обидві посилки – «люди (людина)» і відсутній у висновку називається *середнім* терміном. Позначається буквою «М» (від лат. «*medius*» – середній). Середній термін пов'язує між собою більший і менший терміни.

Формула цього силогізму така:

1. Усі М суть Р

2. S є М

Отже, S є Р

Далі варто ознайомитися з аксіомами, правилами і фігурами силогізму, а також звернути увагу на модуси категоричного силогізму і різновиди силогізму: ентимеми, полісилогізми, епихейреми.

Наступним видом умовиводу є *індукція*. У дедуктивних умовиводах здійснюється перехід від загального знання до часткового. Але загальне виявляється в одиничних, конкретних предметах і явищах. Тому пізнання загального передбачає вивчення одиничного, тобто руху думки від одиничного, часткового до загального. Це і є індукція.

Індуктивний умовивід – форма абстрактного мислення, у якому загальний висновок робиться на основі вивчення предметів і явищ певного класу, а знання рухається від одного ступеня спільності до знання більшого ступеня спільності.

Наведемо приклад індуктивного пізнання. М. Ломоносов при вивченні горіння металів помітив, які вага речовин, що вступають у реакцію, і вага продуктів згоряння рівні між собою. На підставі обмеженої кількості фактів він зробив висновок про те, що при всіх перетвореннях вага речовини залишається однаковою, тобто вона не зникає і не утворюється, а тільки перетворюється з одного виду в інший.

Залежно від повноти узагальнення досліджуваних об'єктів розрізняють повну і неповну індукцію. Індукція буде *повною*, якщо загальний висновок про деякий клас предметів, робиться на підставі вивчення всіх предметів даного класу. Цей хід думки можна подати схематично:

Посилки у символічному запису:

S_1 має властивість P $P(S_1)$; S_2 має властивість P $P(S_2)$;

S_3 має властивість P $P(S_3)$; S_n має властивість P $P(S_n)$;

S_1, S_2, \dots, S_n складають клас K $\langle S_1, S_2, \dots, S_n \rangle \in K$

Висновок: Кожен елемент $\forall x (x \in K) \rightarrow P(x)$ класу K володіє P .

Неповною називається індукція, у якій загальний висновок про будь-який клас предметів робиться в результаті вивчення тільки частини предметів досліджуваного класу. Висновки неповної індукції істотно відрізняються залежно від способу добору досліджуваного матеріалу. Розрізняють два види неповної індукції: індукцію через просте перерахування, названу *популярною*, і *наукову індукцію*, яку називають вищим видом індукції. Особливість наукової індукції в тому, що в ній умовивід робиться на підставі пізнання істотних і необхідних ознак та зв'язків частин предметів даного класу, а висновок робиться загальний, про всі предмети цього класу. Різновидом наукової індукції є умовивід на підставі причинно-наслідкового зв'язку.

Аналогія і її види. У науці й практиці розповсюджений також прийом одержання знань за *аналогією* (від грецьк. *analogia* – подібність). **Аналогія** – форма умовиводу, при якій на підставі часткової подібності різних предметів або явищ робиться висновок про їх подібність і в інших відношеннях. Аналогія дуже доступна, а тому дуже широко застосовується у всіх науках і практиці. Хід мислення при умовиводі за аналогією можна подати у вигляді формули:

Дані два предмети: A і B .

Предмет A має ознаки: a, b, c, d ;

Предмет B має ознаки: a, b, c .

Ймовірно, що B має ознаку d .

Висновки за аналогією мають ймовірний характер, і лише частина їх є достовірними. Залежно від того, у якому зв'язку знаходяться ознаки порівнюваних предметів і явищ, розрізняють сувору і несувору аналогію.

Велика роль аналогії не тільки в пізнанні, а й у практичній діяльності. Аналогія широко використовується в моделюванні, вивченні громадського життя в пророкуванні майбутнього, у правовому процесі і судово-слідчій практиці.

Задачі і вправи

1. У нижчеподаних виразах виділити істинні, помилкові і невизначені висловлення: а) тиха українська ніч!; б) атом – дрібна частка речовини; в) усі метали – тверді речовини; г) він – студент; д) Людина – безсмертна.

2. За допомогою логічних символів напишіть формули наступних суджень і визначте їх види за якістю і кількістю: 1) доброзичливість є якістю порядної людини. 2) усі нації, що проживають в Україні, складають її народ. 3) деякі студенти нашого курсу спортсмени. 4) жоден керівник не підтримує деструктивних дій підлеглих. 5) цей пам'ятник архітектури – унікальний.

3. Чи правильно побудовані формули для наступних складних суджень? Якщо ні, то запропонуйте свою.

3.1. «Нас шукають. За нами якимось чином стежить хитрий, сильний і підступний ворог». $a \wedge (b \wedge c \wedge d)$.

3.2. «Якщо дуб і чорна береза обрали південні схили гір, то липа спустилася нижче, де товщами були шари наносної землі». $(a \vee b) \rightarrow c$.

4. Наведіть пари суджень, що перебувають у відношенні протиріччя й у відношенні підпорядкування.

5. Які судження, що мають наступні структури, є стверджувальними, а які заперечувальними:

5.1. Деякі S – не є P. 5.2. Жодне S не є P.

5.2. Усі S не є P. 5.4. Усі S є P.

6. Зробіть висновок з посилань і встановіть, чи впливає із необхідністю висновок?

6.1. 1. Громадянин, який займається незаконним бізнесом, притягується до відповідальності.

2. Громадянин N притягнутий до відповідальності.

Отже...?

6.2. 1. Усі студенти здають іспити.

2. N не здає іспити

Отже...?

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Суждение», «Умозаключение», «Знак».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Суждение», «Умозаключение».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Мислення», «Висновок», «Судження», «Умовивід».

Тема 26.

Логіка дискурса. Доказ і спростування

1. Поняття дискурсивного мислення.
2. Поняття доказу.
3. Поняття спростування.

При вивченні питання «**Поняття дискурсивного мислення**» необхідно з'ясувати зміст і суть поняття «*дискурсивний*» і зрозуміти його відмінність від інтуїтивного мислення.

Дискурсивний (лат. *discursus* – довід, міркування, аргументація). *Дискурсивним є мислення, засноване на такому міркуванні, що складається з послідовного ряду логічних ланок, кожна з яких залежить від попередніх і обумовлює наступну.*

Дискурсивним є знання, отримане в результаті логічного висновку з деяких загальних принципів висновку, що відносяться до конкретного випадку або знання, яке виникло шляхом узагальнення певної сукупності фактів, за допомогою демонстрації або послідовного міркування.

У класичній філософії дискурсивне мислення протиставляється *інтуїтивному*, яке *схоплює істину відразу як ціле, не залежне від послідовного міркування.*

Розуміння дискурсивного пізнання як антитези інтуїтивному збереглося до ХХ ст. Лінгвістичний поворот у філософії ХХ – початку ХХІ ст. змінив акцент у розумінні дискурсивного мислення і привів до неоднозначних його трактувань. Сьогодні дискурс розуміється, як мовна конструкція, то як послідовність здійснюваних у мові комунікативних актів. Відповідно до цього дискурс – це «мова в мові», тобто визначена лексика.

Розглядаючи питання «**Поняття доказу**», слід знати, що логіка дискурса найбільш наочно виявляється в логічній операції доказу і спростування, в якій задіяні всі логічні поняття і закони.

Доказ – це логічна операція, яка обґрунтовує істинність якої-небудь думки за допомогою інших думок. Доказ має вирішити дві проблеми: точно визначити і правильно класифікувати форми відношення між думкою, яка доводиться і думками, що об-

ґрунтують істинність цієї думки – істинними з'ясувати, які думки є вже доведеними, котрі ми беремо як доказ.

Загальним для всіх доказів є наступні елементи: теза, аргументи і демонстрація. Схема структури доказу:

Теза (грецьк. *these* – положення, твердження) – це думка або положення, істинність чи хибність яких доводи в процесі доказу.

Аргументи (лат. *argumentum* – довід, підстава доказу). Це істинні вихідні дані – теоретичні або фактичні положення, на які спирається доказ і з яких неодмінно випливає істинність тези, яка доводиться.

Демонстрація (лат. *demonstratio* – показ) – це логічний зв'язок між аргументами і тезою, виражений у формі логічного міркування, в ході якого з аргументів виводиться істинність тези.

Існують наступні правила доказу: а) теза, яка доводиться повинна бути чітко визначена; б) у процесі доказу не можна підмінювати тезу; в) аргументи повинні бути правильними і достатніми для обґрунтування тези; г) тезою має бути таке вивідне судження, яке логічно випливає з аргументів.

Цих правил слід дотримуватися, щоб уникнути помилкового доказу і софізмів. Зверніть увагу на те, що існують прямий і побічний докази і можливі при цьому помилки.

При вивченні питання «**Поняття спростування**» необхідно усвідомити зміст поняття спростування.

Спростування – це логічна операція, яка встановлює хибність або необґрунтованість раніше висунутої тези. Завдання спростування показати: а) неправильно побудований сам доказ; б) висунутий тезис помилковий або не доведений.

Спростування можна пред'явити до всіх елементів доказу: до тези, аргументів і демонстрації. **Спростування тези** можна зробити так: найбільш правильний спосіб – це спростування фактами; за допомогою встановлення хибності або суперечливості наслідків, що випливають із тези; спростування тези через доказ антитезису.

Спростування аргументів можна здійснити, піддаючи критиці аргументи, висунуті опонентом при обґрунтуванні його тези. Потрібно довести хибність і неспроможність цих аргументів. При цьому слід враховувати, що хибність аргументів не стосується тези, вона може залишатися істинною.

Спростування демонстрації. Для цього показуються помилки в доказі. Часто помилка полягає в тому, що істинність спростовуваної тези не впливає з аргументів, приведених на підтвердження тези; доказ може бути помилковим, якщо порушено: а) правило дедуктивного умовиводу; б) зроблено неправильний умовивід від істинності частковостверджувального судження до істинності загальностверджувального і від істинності частковозаперечувального судження до істинності загальнозаперечувального.

При вивченні цього питання студенту слід враховувати, що викладене не охоплює всіх аспектів доказу і спростування. Їх варто заповнити при вивченні додаткової літератури.

* * *

Довідкова література:

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Аргументация».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Дискурс».

Розділ IV. Релігієзнавство

Тема 27.

Релігія як форма світогляду, її предмет і функції

1. Походження релігії.
2. Релігійна свідомість, її особливості і структура.
3. Релігійна діяльність і релігійні організації.

При вивченні питання «**Походження релігії**» варто виходити з того, що релігія є соціальним феноменом, форма і зміст якого залежать від соціальних умов.

Кожна релігія має істотні риси різних історичних епох. Тому можна сказати, що *релігія – це універсальне духовне явище в житті суспільства, яке об'єднує людей у релігійні організації за допомогою віровчення, моральних та інших цінностей*.

Уся свідомі історія людства, що збереглася в писемних пам'ятках культури – це історія релігійного людства. Вважається, що релігія з'явилася 30–50 тисяч років тому. Релігія – складне соціальне явище, породження низкою причин, які прийнято поділяти на соціальні, гносеологічні і психологічні передумови релігії.

Соціальні причини релігії. Головна причина релігійності – безсилля людини перед соціальними закономірностями. У первісному суспільстві – це безсилля перед силою природи і роду, у розвинутому суспільстві – перед стихією суспільного розвитку. Це безсилля може бути реальним, пов'язаним з низьким рівнем суспільного розвитку, або ілюзорним, коли людина не усвідомлює своїх реальних сил.

З виникненням майнової нерівності і держави з'являються релігії, що підтримуються державою. Тому головними причинами, що відтворюють конкретну релігію або появу нової, є саме соціальні.

Гносеологічні причини релігії коріняться в особливостях і закономірностях процесу пізнання. Воно має свої закономірності, що ведуть до правильного або перекошеного відображення об'єкта. Існує можливість відриву фантазії від дійсності, абстракції від реальності. Інколи важко, а часом і неможливо втновити зе-

мні корені абстрактних уявлень. Ідеальне мислиться як самостійна реальність. Проблема взаємин матеріального й ідеального не завжди вирішується на користь первинності матеріального, а релігійні уявлення завжди виходять із переваги ідеального над матеріальним. Тому вони можуть бути результатом труднощів, які постають перед людиною через закономірності.

Психологічні передумови релігії є головними серед причин, що породжують індивідуальну релігійність. Люди не тільки фіксують відображений у свідомості світ, але й переживають його. Так виникає релігійне почуття. Одним із головних почуттів, що породжують необхідність у релігії, є страх перед смертю, втратою близьких, соціальними катаклізмами. Широко відомим є такий вираз: «Страх породив богів».

Вивчення релігії включає не тільки її опис, але й питання її походження і розвитку. У релігієзнавстві до XVIII-XIX ст. панував *теологічний напрям*, що виходив з ідеї природної релігійності. На початку XIX ст. в релігієзнавстві склалася *міфологічна школа*, засновник якої Макс Мюллер (1823-1900) висунув концепцію походження релігії із солярного міфу (поклоніння сонцю).

Прихильники *антропологічної школи*, яку заснував Е. Тейлор (1832-1917), бачили в релігії продукт розвитку самосвідомості людини. У книзі “Первісна культура” Е. Тейлора анімістичні ідеї, тобто ідеї, згідно з якими кожна річ має свою душу, з’являються як результат натхнення людиною природи, як доступний дикунові спосіб пізнати себе.

Засновник *магічної школи* в релігієзнавстві Дж. Фрезер (1854-1904) у книзі “Золота гілка” показав, що релігія – є одним із етапів розвитку людського мислення, що йде від магії через релігію до науки.

Марксистська школа розглядає релігію як закономірний етап життя суспільства, що має свій початок, розвиток і кінець.

Значний внесок у з’ясування причин потреби людини в релігії внесла *теорія психоаналізу* З. Фрейда.

Розглядаючи питання «**Релігійна свідомість, її особливості і структура**», слід зрозуміти, що релігійна свідомість породжує релігійну ідеологію і релігійну психологію і має специфічні риси: особлива форма відображення (суспільне буття відображає у фа-

нтастичному вигляді) і особливий об'єкт відображення (найбільш активно відображають сили і процеси, що пригнічують людину).

Серед *особливостей релігійної свідомості* слід відзначити фантастичне відображення дійсності, подія світу на реальний і надприродний; визнання реальності надприродного; ідею надприродної істоти; відносну самостійність, наступність і повільну змінюваність.

Головною ознакою релігійної свідомості є віра в надприродне. Під *надприродним* розуміється все, що стоїть над світом реальних речей і явищ. Визнання реальності надприродного в релігійній свідомості здійснюється через віру. *Релігійна віра – обов'язкова ознака релігійної свідомості і головна її цінність*. Віра, як відображення високого ступеня переконаності, є компонентом будь-якої свідомості. Але релігійна віра розглядається як переживання, якому вистачає аргументації: знання будується на досвіді, а віра – на довірі до істини, знання належить розуму, а віра – серцю.

У релігійній свідомості існує сукупність ідей і почуттів, які властиві всім релігіям. Саме вони і складають *структуру релігійної свідомості*.

У кожній релігії є анімістичні (лат. *anima* – душа) ідеї і почуття, які складають *анімістичний елемент* релігійної свідомості. Ідея реальності надприродного знаходить вираження в міфах, що відображають явища природи і громадського життя. Це *міфологічний елемент* релігійної свідомості. У релігійній свідомості є також уявлення про надприродні якості окремих предметів і явищ, відбувається сліпе поклоніння їм – це *фетишистський її*. Уявлення про надприродний характер дій, культу складають *магічний елемент* релігійної свідомості.

Ступінь зрілості, розвиненості релігійних уявлень у різних людей і навіть у різних верств суспільства неоднакова. Тому в релігійній свідомості розрізняють два рівні – повсякденний, який включає повсякденні релігійні уявлення віруючих, і богословський, або теологічний, де положення віровчення розглядаються й аргументуються за допомогою філософії.

Вивчаючи питання теми **«Релігійна діяльність і релігійні організації»** слід знати, що *релігійні відносини* – це не тільки ставлення людей до Бога, а своєрідні відносини між людьми.

Релігійна діяльність має роздвоєний характер: по-перше, вона спрямована на реальний світ з метою задоволення реальних потреб, а по-друге – на надприродний світ з метою задоволення уявлень про загробне життя. Ця діяльність *релігійним культом*, який являє собою сукупність релігійних дій у вигляді обрядів і церемоній, пов'язаних зі ставленням людей до надприродного. Мета культових дій – вплив людини на потойбічний світ. У культурі використовуються різні мистецтва, що підсилює його емоційний вплив. Рядові віруючі сприймають розходження між релігіями саме в області культу.

На основі спільності релігійних уявлень і культу відбувається спілкування віруючих, формуються релігійні організації. У межах релігійних організацій виникає стабільність віровчень і культів. У процесі історичного розвитку релігійні організації набули різноманітних форм. В умовах первісного суспільства релігійна організація була елементарною. З появою держави виділяються локальні релігійні напрями. У ранніх державах виникають храмові організації, у більш розвинутих суспільних системах з'являється церква, яка посідає особливе місце в державі. Розвиток церков супроводжувався появою монастирів, чернечих орденів, політичних релігійних партій.

Здійснення релігійного культу також має свою історію. У первісному суспільстві культ мав характер колективної діяльності. З ускладненням громадського життя з'являються колдуни, маги. У розвинутих суспільствах з'являється специфічна професійна група – духівництво, яке монополізує культову діяльність.

Основною функцією релігії є *світоглядна*. Світогляд реалізується у вигляді норм і установок діяльності. Структурним ядром світогляду є або філософська, або релігійна свідомість. На основі цього виникає установка до діяльності, релігійне розуміння цінностей. Тому віруючі шукають у священних книгах відповіді на всі питання буття.

Релігія створює певну систему норм і цінностей, що покликані закріплювати віру в надприродне. Асимілюючи багато загальнолюдських цінностей, релігія виконує *регулятивну* функцію.

На основі спільності віровчення людина приходиться до усвідомлення своєї єдності з певною групою. Тобто релігія поєднує людей за релігійною ознакою (або роз'єднує) – у цьому полягає її *інтегративна* функція.

Релігія формує певні норми спілкування людей і сприйняття культурних цінностей – *нормативна* функція, а також визначає на їхній основі форми спілкування віруючих – *комунікативна* функція релігії. Але центральною, специфічною для релігії є компенсаторна функція – релігія покликана дати розраду за страждання людини в земному житті.

Релігійні уявлення і релігії в цілому розвивалися і змінювалися разом з історичними умовами, що їх породили. Тому, залежно від історичного типу суспільства, розрізняють: а) релігії первісного суспільства; б) релігії ранньокласових суспільств; в) релігії феодального суспільства; г) сучасні релігії.

Релігія має визначену самостійність, зі своєю внутрішньою логікою розвитку. Віровчення можуть розрізнятися за рівнем осмислення загальнозначимих для релігій положень, насамперед розумінням ідеї Бога. Залежно від цього розрізняються *політеїстичні* релігії, що були типові для ранніх суспільств, і *монотеїстичні*, характерні для суспільств з високорозвиненими ідеологічними системами. Розвиток ідеї надприродного йде від політеїзму – багатобожжя до монотеїзму – єдинобожжя.

Незважаючи на різноманіття існуючих культів, провідними були ті релігійні концепції, які за допомогою своєї ідеології змогли об'єднати найбільшу кількість людей. Тому серед різноманіття **сучасних релігій** можна виділити такі їх типи залежно від характеру і поширення: а) *світові релігії* – релігії, поширені практично на всій земній кулі і сповідаються людьми незалежно від їхньої національної або державної приналежності (світових релігій три: християнство, іслам, буддизм. Перші дві належать до монотеїстичного); б) *національні (національно-державні)* релігії, поширені серед людей однієї національності або в межах однієї держави (іудаїзм – національна релігія євреїв; індуїзм, сикхизм, джайнізм – релігії Індії; даосизм і конфуціанство в Китаї, синтоїзм у Японії); в) *племінні культури* – релігії корінного населення тропічної Африки, Океанії, північних народів.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст. «Религия», «Сакральное», «Теология», «Теологическое доказательство бытия Бога».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Религия», «Миф», «Теология».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Релігія», «Релігієзнавство», «Релігійність».

Тема 28. Релігійно-філософські системи: світові і національні

1. Сучасні національні релігії.
2. Світові релігії: буддизм, іслам.
3. Загальна характеристика християнського віровчення.

При вивченні питання «Сучасні національні релігії» особливої уваги варто звернути на іудаїзм, який нерідко називають світовою релігією.

Іудаїзм розповсюджений серед євреїв і невеликої кількості арабів. Він є державною релігією в Ізраїлю. Виник іудаїзм на початку I тис. до н.е. серед давніх євреїв Палестини. Священна книга іудеїв Біблія (по-єврейски Танах) стала комплектуватися ще в XII ст. до н.е., а її складання завершилося близько у II ст. до н.е. Найбільш авторитетною і важливою її частиною в іудаїзмі визнається Тора (П'ятикнижжя), що включає 5 книг: Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконіє. Автором Тори й засновником іудаїзму вважається Мойсей.

Крім Біблії, значне місце в релігійній письмовій традиції іудаїзму належить Талмуду. Основний його зміст складає тлумачення Тори, а також притчі, легенди, казки, вірші, висловлювання мудрих раввінів. Центральна релігійна теза іудаїзму – вчення про єдиного Бога Яхве. Іудаїзм – перша релігія світу, яка утвердила принцип єдиногобожжя. Бог один для всіх, але Яхве уклав союз з євреями, зробивши їх своїм обраним народом і повідав їм про це через своїх пророків.

Іудаїзм розвивався і змінювався разом з історією євреїв. Тому розрізняють біблійний іудаїзм (релігія давніх євреїв), талмудичний (іудаїзм розвинутої рабовласницької держави), раввіністичний (іудаїзм феодальної епохи), сучасний, або реформований.

Індуїзм – пануючий релігійний напрям в Індії, Бангладеш, Непалі, Шрі-Ланці. Він містить у собі комплекс різних вірувань на основі синтезу буддизму і брахманізму. Індуїзм успадкував священні книги брахманізму – Веди і культову мову – санскрит. Індуїзм – політеїстична система, але серед безлічі богів існує

трійця головних (Тримурті): бог-творець Брахма, бог-охоронник Вишну, бог-руйнівник – Шива.

У цій релігії немає єдиного культу. Обов'язковим тільки є практика жертвоприношення. Індуїзм освячує кастовий поділ суспільства. Він заснований на вірі в переселення душ, залежність людини від своєї долі – карми, що передбачає відповідальність за вчинки в попередньому житті. Індуїзм з його обрядовістю і практикою жертвоприношення стільки релігія, скільки спосіб життя, культури.

Сикхізм зародився в Індії в кінці XV ст. як спроба об'єднати в одну релігію індусів і мусульман. В основному сикхізм поширений у штаті Пенджаб. Для його громад характерний культ керівника – гуру, обов'язкова сплата відсотка з доходу на користь громади, суворе дотримання традицій в одязі.

Джайнізм виник в Індії ще в VI ст. до н.е. В основі віровчення – уявлення про два вічні начала – живе і неживе, а також практика звільнення душі від влади матерії. Джайнізм – релігія дуже суворих моральних правил, особливо для ченців. Найбільшим гріхом вважається порушення принципу не нанесення шкоди живому.

Конфуціанство поширене в Китаї. В основі його – етичне вчення Конфуція. Верховним божеством вважається Небо, але особливе значення надається церемоніям. У конфуціанстві неіснує духівництва, обряди виконує глава родини.

У **даосизмі** багато богів, але ціль – не воздаяння за труною, а земне буття, можливо довше. Тому ченці справляли магичні обряди з метою продовжити життя і знайти еліксир безсмертя.

Три основні релігії в Китаї – буддизм, конфуціанство і даосизм не виключали одна одну, а доповнювали, виконуючи різні функції: конфуціанство регулювало відносини між державою і родиною, буддизм займався проблемами світоглядними, а даосизм відгукувався на потреби життя.

Національна релігія Японії **синто** (шлях богів) виникала на основі розвитку культури природи і предків. У синтоїзмі безліч богів, які існують у тваринах, рослинах, явищах природи і навіть людях. Звідси культ імператора як сина Сонця. До 1946 року синтоїзм був державною релігією Японії. Проте й понині він відіграє важливу роль у житті японців.

Розглядаючи питання «**Світові релігії: буддизм іслам**» варто звернути увагу на виникнення, зміст і основні напрями у буддизмі.

Буддизм виник у VI ст. до н.е. у Стародавній Індії, а як світова релігія склався вже в епоху Середньовіччя, поширившись у країнах Південно-Східної і Центральної Азії та Далекого Сходу.

Засновником буддизму вважається *Сідхартха Гаутама* – син царя племені Шахья (623-544). Легенда оповідає про те, що Гаутама, вражений стражданнями людей, пішов у пустелю, де знайшов знання про шлях порятунку і став Буддою (проясненим).

Буддизм проповідує рівність усіх каст у їх праві на порятунок – звільнення душі від матерії, від нескінченного ланцюга перероджень. У буддизмі існує концепція «чотирьох шляхетних істин», що розкривають таємницю існування людини: 1) життя є страждання; 2) страждання має свої причини; 3) це шлях порятунку від страждання; 4) це шлях порятунку від бажання. Метою порятунку є досягнення нірвани – стану, коли людина розриває ланцюг переродження. Той, хто досяг цього, стає Буддою, тобто проясненим.

Ще в I ст. н.е. буддизм розпався на дві течії: *Хинаяна* (вузький шлях порятунку, “мала колісниця”) і *Махаяна* (широкий шлях порятунку, “велика колісниця”).

Буддизм *хинаяни* вшановує Будду не як божество, а як великого вчителя, що досяг морального удосконалення і показав людям шлях до порятунку. Кожна людина повинна особисто пройти цей шлях, тому нірвани можна досягти, лише живучи життям ченця.

У буддизмі *махаяни* Будда – бог, але людині можуть допомагати ще й бодхисатви – ті, хто досяг нірвани, але добровільно відмовився від неї в ім'я порятунку людей. Махаяна повернулася до традиційних уявлень про пекло і рай, більш ускладнився культ, уведений пишний ритуал.

Буддизм відрізняється великою терпимістю, навіть включає у свою систему елементи інших релігій. У буддизмі не існує ворожого релігійного фанатизму.

У Тибеті буддизм змішався з місцевими віруваннями. Тібетський буддизм називають *ламаїзмом*, тому що особливе місце в ньому приділяється ченцям-ламам. Лами – це посередники між світом земним і божественним. Кожен віруючий має свого ламу. Переселення душі в ламаїзмі – надбання тільки вищих лам, рядові віруючі можуть сподіватися на допомогу лам і пожертвуваннями лише поліпшують свою долю після смерті. У XVI – XVII ст.

ламаїзм проникнув у Монголію, а в XVIII ст. поширюється у Росії серед бурятів, тувинців і калмиків.

У буддизмі немає єдиної церкви, усі церкви мають національний характер. Але існує міжнародна організація буддистів “Всесвітнє братство”.

Буддистська Священна книга “Трипитака” (“Три кошики мудрості”) містить три частини: Вина-питака (“кошик статуту”) описує статут життя чернечої громади, Сутра-питака (“кошик повчань”) викладає вчення Гаутами, Абхидхарма-питака (“кошик тлумачення вчення”) викладає філософську доктрину буддизму.

Розглядаючи **іслам**, варто звернути увагу на його походження, загальні принципи й основні напрями. **Іслам** виник в Аравії у VII ст. в процесі об'єднання арабських племен у єдину державу. Засновник нової релігії **Мухаммед** (570-632) народився в Мецці у бідній родині, але женився на багатій вдові, завдяки її підтримки став знаменитим проповідником у Мецці. Це викликало ненависть до нього багатих мекканців, і 26 липня 622 р. Мухаммед змушений був втікати в сусіднє місто Медину. Цей день, який названий *джиджрою*, тобто втечею, вважається першим днем мусульманської ери. Саме в Медині сприйняли головну ідею вчення Мухаммеда.

У центрі мусульманського віровчення – культ єдиного Аллаха, беззаперечного підкорення віруючого його волі (іслам у перекладі з арабського – покірність, муслим – покірний). Культурні особливості ісламу виражені в п'яти принципах: 1) визнання Аллаха єдиним богом, а Мухаммеда – його пророком; 2) щоденна п'ятикратна молитва – намаз; 3) обов'язкова виплата податку духівництву на користь бідних – закят; 4) обов'язкове дотримання посту в місяць рамадан; 5) паломництво в Мекку – хаджж.

Іслам має свою Священну книгу Коран. Автором Корана вважається Аллах. Перший його запис Корана з'явився в період халіфату Османа (644-656). Коран складається з 114 глав (сур), що поділяються на вірші (аяти). Сури Корана складені в порядку убунання тексту, без враховування хронології і змісту. Коран доповнений традиційним тлумаченням – Сунною, розповіддю про дії і судження Мухаммеда. Крім Корана і Сунни, іслам спирається також на шаріат – звід мусульманського права.

З розвитком ісламу в ньому з'явилися різні напрями, основними з яких є сунізм і шиїзм.

Суніти визнають священною книгою не тільки Коран, але і Сунну. Вважають, що світ ісламу повинен очолюватися халіфом (останнім халіфом був турецький султан, після 1924 р. в ісламі халіфа немає).

Шііти визнають Коран з особливим містичним тлумаченням, а Сунну вважають душекорисною, але не священною книгою. Халіфами вважають тільки родичів Мухаммеда.

У XIX-XXI ст. в ісламі з'явилася велика кількість сект (бабізм, бегаїзм). Усі вони намагаються пристосувати іслам до реалій сучасного життя. Іслам також активно використовується політичними партіями, під його гаслами діють різні суспільні сили.

Розглядаючи питання **«Загальна характеристика християнського віровчення»**, слід звернути увагу на культ і основні конфесії цієї релігії.

Християнство – найбільша із світових релігій – виникло в Римській імперії період переходу від рабовласницького до феодального ладу в. Воно виростає з іудейських сект, що розірвали національну обмеженість іудейської релігії і найбільш прошарків різноплемінного населення Риму.

Основою християнського віровчення є Священне Писання (Біблія) і Священний Переказ.

Біблія – загальний релігійний документ іудеїв і християн, але християнство доповнило її власними джерелами, тому християнська Біблія складається з двох частин – Старого (успадкованого з іудаїзму) і Нового Завіту. Новий Завіт формувався першими християнами протягом двох століть. До нього входять такі книги: чотири Євангелія (від Марка, Матфея, Луки й Іоанна), Діяння апостолів, Послання апостолів, Апокаліпсис.

Самим давнім документом Нового Завіту є Апокаліпсис (Одкровення Іоанна Богослова), написаний у 68 році. Приблизно через 50 років з'являється книга Послань Апостолів, у якій образ Ісуса Христа втрачає бунтарський дух Апокаліпсиса, провідними стають ідеї покірності, повного підкорення долі. У книзі Діянь апостолів описується доля і мученицька смерть апостолів – учнів Христа.

Остаточне становлення християнства завершується створенням Євангелій (грецьк. – блага звістка). За церковною традицією їх автори Іоанн і Матфей – учні Христа, Лука і Марко – його послідовники. Ці чотири Євангелія були затверджені в 369 році на

Лаодикійськом Соборі як канонічні. Канонізація християнських текстів сприяла оформленню християнських церков. У 324 році християнство стало державною релігією Римської імперії.

Систематизований виклад християнського віровчення міститься в Нікео-Константинопольському *Символі віри*, затвердженому християнськими Соборами в IV ст., який зафіксував основні його положення: визнання єдиного бога й акту створення світу; віру в Ісуса Христа, його чудесне народження, його сутність, тотожну богу; віру в сходження Ісуса Христа до людей, його розп'яття і воскресіння; піднесення Христа на небо; віру в Духа святого; віру в авторитет церкви як єдиного порятунку; віру в необхідність водохрещення відродження і потойбічне життя, друге пришестя Христа, страшний суд і кінець світу; віру в тисячолітнє царство Христа.

Між західними і східними течіями християнства постійно точилася боротьба за першість, яка призвела до повного розриву у 1054 році. Керівники західного християнства назвали свою церкву *римсько-католицькою* (усеохоплюючою), східна церква стала називатися *греко-православною (ортодоксальною) кафеолічною* (всесвітньою).

У XVI ст. від католицизму відокремився *протестантизм*. Поділ церков супроводжується не тільки розбіжностями у тлумаченні Символу віри, а й специфічністю культу, що наслідував місцеві традиції. При цьому для більшості християн властиві ті й ті самі основні обряди і свята. Основних християнських “таїнств” (обрядів, що передають чудесним, непомітним способом благодать Божу) сім: водохрещення, причастя, священство, покаєння, світопомазання, шлюб, елеосвячення. У протестантизмі, як правило, існують лише водохрещення і причастя.

Християнство сприйняло іудейський монотеїзм, але ускладнило введення його догмата про трійцю: Бог єдиний, але складається з трьох іпостасей: Бог-батько, Бог-син, Бог-Святий дух. Відповідно до християнського віровчення, Бог – найвища нематеріальна сила, він створив світ і керує ним долями людей (креаціонізм).

Поступово у верховний пантеон християнства був введений жіночий персонаж – Марія, а також велика кількість святих, центральне місце серед яких посідають апостоли.

Основні християнські свята відбивають міфологію християнства і становлення церковного життя. Головних свят дванадцять

(за кількістю апостолів), особливо значними є Великдень, П'ятидесятниця і Різдво. Крім головних загальнохристиянських свят існують ще свята храмові, або престольні, присвячені якому-небудь зі святих, що відзначилися в справі будівництва християнської церкви або потерпілих за віру.

Розглянемо окремі напрями в християнстві.

Православ'я як окремий напрям у християнстві існує з IV ст., а як офіційно сформований церковний рух – з 1054 року. Православ'я поширене головним чином серед народів Східної Європи, а також на Близькому Сході.

Нині православним церковним світом визнане існування 16 автокефальних православних церков. Реально їх більше через розкол, але всіх їх об'єднує загальна догматика й однаковість культу. У православ'ї церкви діють самостійно і лише номінально визнають верховенство Константинопольського патріарха, який має титул Всесвітнього. Богослужіння йде на національних мовах. Оформлення і зовнішній вигляд храмів, іконопис, спів, текст молитов і т.д. були закладені візантійською традицією, але зазнали впливу місцевих традицій у мистецтві.

Християнство прийшло на Русь з Візантії. Сьогодні у зв'язку з активними процесами перетворення громадського життя православ'я переживає складні часи. Від російської православної церкви відокремилася, оголосивши себе автокефальною, Українська православна церква, виник розкол і середині російського православ'я.

Католіцизм поширений у Європі, Америці, Азії, Африці й Океанії, в Україні переважно – серед населення Західної України.

На відміну від православ'я, католіцизм – це єдина церковна організація з єдиним центром і єдиним главою, що має титул Папи. Поділяючи основні положення християнства, католицизм відрізняються специфічними особливостями у розумінні сутності Трійці (святий Дух виходить від Бога-батька і від Бога-сина); догмати про непорочне зачаття Марії і воцнєсіння її на небо, про чистилище, індульгенції, целібат (безшлюбність духовництва), про непогрішимість Папи в справах віри і моралі.

У 1596 році в результаті унії католіцизму з православ'ям виникла Українська Греко-Католицька церква, яка об'єднала православний релігійний культ і католицьке віровчення.

Протестантизм виник як самостійний напрям у країнах

Центральної і Північної Європи в XVI ст. Цей релігійний рух не був єдиним, але спільність умов, що його породили, і цілей визначила спільність основних принципів: виправдання вірою (людина врятується не через церкву, а особистою вірою); священство усіх віруючих; дешева церква; авторитет Біблії (кожен віруючий одержує право читати і тлумачити Біблію); з обрядів залишаються тільки два – водохрещення і причащення, але вони не визнаються таїнствами. Ці принципи зробили справді ідеологічну революцію в християнстві. Щоденні трудові обов'язки стали розглядатися як служіння Богові, а працьовитість і ощадливість як риси, бажані йому.

Традиційно в протестантизмі склалися три течії: *лютеранство* в Німеччині, *кальвінізм* у Швейцарії, *англіканство* в Англії.

Лютеранство отримало назву за іменем ченця Мартіна Лютера (1483-1546), який очолив цей рух. Лютер переклав Біблію на німецьку мову, відкинув Священний Переказ, визнавав лише авторитет Біблії. Була визнана незалежність держави від церкви, а всі церкви були оголошені самостійними. Лютеранську громаду очолив пастор і церковна рада, що підпорядковується місцевій владі. Лютеранство найбільш поширене в Північній Німеччині, Скандинавії, Прибалтиці, США.

Кальвінізм (реформаторство) – протестантський рух, що охопив Швейцарію і південь Франції, який очолив Ульріх Цвинґлі (1484-1531), а потім і Жан Кальвін (1509-1564). Саме Кальвіну цей релігійний напрям зобов'язаний вченням про абсолютну приреченість, відповідно до якої Бог ще до створення світу визначив долю кожної людини. Кальвінізм наполягає на діяльній участі людини в житті, на мирському аскетизмі, ощадливості, відмові від комфорту і насолоди. На чолі громади стоїть пресвітер, який обирається з найбільш авторитетних парафіян. За життям кожного общинника пильно спостерігає громада.

Англіканство як самостійний рух існує в Англії з 1571 року, коли парламент прийняв англійський символ віри, а главою церкви проголосив короля. Англіканська церква зберегла багато рис католицизму (таїнства, церковна десятина). Ця церква є державною.

У протестантизмі після епохи Реформації виникло багато церковних об'єднань, основними з яких є *баптизм*, *євангелізм*, *п'ятидесятництво*, *адвентизм*, “Свідки Ієгови”.

Баттизм отримав свою назву завдяки своєрідності обряду водохрещення: обряд відбувається по досягненні повноліття. Баттисти видають свій журнал “Братський вісник”, мають фіксоване членство в громадах. Сьогодні це найбільш авторитетний напрям пізнього протестантизму, особливо в Америці.

П’ятидесятництво отримало свою назву від своєрідного тлумачення міфу про зішестя на п’ятидесятний день після Великодня Духу святого на апостолів: п’ятидесятники, на відміну від баттистів, вважають, що хреститися треба Духом святим.

Самим численним напрямом в **адвентизмі** є рух *адвентистів сьомого дня*. Його прихильники багато взяли з іудаїзму: не працюють у суботу, не їдять свинину, а також не п’ють, не курять, не їдять гострого, перед причастям роблять обряд обмивання ніг. У цій організації немає централізації, всі громади існують автономно.

“Свідки Ієгови” отримали свою назву в 1931 році, хоча сама течія була заснована в Америці Чарльзом Расселом наприкінці ХІХ ст. Називаючи себе християнами, єговісти заперечують християнську догматику: вони вірять у єдиного Бога Ієгову, не визнають Трійці, чекають кінця світу, стверджують, що Ісус уже зійшов на землю в 1914 році і веде битву із сатаною. В Україні громади єговістів існують у західній частині країни та в Донбасі.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст.: «Буддизм», «Иудаизм», «Ислам», «Христианство»

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Христианство», «Буддизм», «Ислам».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Світові релігії», «Хрисіянство», «Іслам», «Буддизм», „Нірвана”.

Тема 29. Свобода совісті і толерантність

1. Поняття толерантності і вільнодумства.
2. Принцип свободи совісті в європейській культурі.
3. Законодавче і конституційне регулювання релігійної діяльності в Україні.

Вивчаючи питання «**Поняття толерантності і вільнодумства**», слід пам'ятати, що для релігієзнавства з'ясування причин і характеру релігійності, становлення релігійної свідомості є традиційним предметом дослідження. Немає сумніву, що безвір'я, сумнів у постулатах релігії або рішуча боротьба з нею йшли паралельно зі становленням релігійної свідомості.

Будь-яка релігія утверджувалася не тільки в суперництві з іншими культурами, а й у боротьбі проти ересей або безвір'я. Атеїстичні погляди – настільки безсумнівні супутники людської культури, що питання про їхні джерела, причини не менш важливі, ніж питання про корені релігії.

Можна виділити *соціальні і гносеологічні основи вільнодумства*. Часто в історії йшлося про сумніви в правильності, вірогідності людських уявлень про надприродність. Релігійна свідомість є частиною ідеологічного життя суспільства і тому несе в собі риси, властиві ідеології взагалі. Отже релігія містить у собі не тільки картину світу, але й її оцінку.

Зверніть увагу, що усередині одного релігійного комплексу можуть діяти соціально різнонаправлені сили. Це підриває основи панування провідної релігії, породжує усередині її сумніви, еретичні погляди. Розвиток суспільної свідомості відбив цей момент боротьби людського духу за можливість самостійно, незалежно судити про все, у тому числі і про релігію. Розглядаючи закономірності пізнавального процесу, можна переконатися, що момент сумніву – обов'язковий компонент розвитку пізнання, свободи духу, тоді як релігія по своїй суті консервативна і малорухома система. Тому в будь-якій релігії можна знайти ідеї, що відкидають і засуджують сумнів. У цьому джерело конфлікту між науковою і релігійною свідомістю. Результатом цього конфлікту залежно від історичних умов, ступеня зрілості суспільної свідо-

мости можуть бути нові релігійні ідеї або момент заперечення релігії, тобто конкретні форми вільнодумства або атеїзму. На відмінну від атеїзму, вільнодумство не відкидає ідею Бога, а передбачає незалежне від релігії трактування світоглядних проблем, у тому числі і самої релігії.

Причини, що породжують безвір'я, заперечення релігії, можуть бути і чисто гносеологічними. У філософських системах розум відстоюється як самодостатня сутність, що не потребує жодних опор. Суб'єктивно-ідеалістична позиція, якщо вона послідовна, позбавляє ідею Бога об'єктивності, зводячи її до людських відчуттів, маючи свої аргументи на користь заперечення якої-небудь божественної субстанції поза людиною.

В історії науки ідея Бога виконувала роль інструмента пізнання, виступаючи у вигляді первісної причини будь-якого руху (першодвигун, першоповштух). В міру проходження цього історичного ступіня в пізнанні наука відкидала Бога як гіпотезу, створювала нову картину світу, де для нього місця не було.

Причини вільнодумства або атеїстичних поглядів можуть бути в умовах особистого буття людини, коли пануючі релігійні погляди не виправдовують покладених на них очікувань або особисту психологічну незацікавленість в релігії: людина знаходить для життєвих установок достатню опору поза релігійним життям.

Нарешті відзначимо, що релігійні погляди є більш масовими за своїм поширенням. Атеїзм є або долею одинаків-інтелектуалів, або наслідком загальної секуляризації громадського життя, обмежуючи сфери впливу релігійної свідомості, або може виступати політичним гаслом яких-небудь суспільних сил чи партій.

При вивченні питання **«Принцип свободи совісті в європейській культурі»** слід знати, що свобода совісті – це світоглядний, етичний і правовий принцип.

Під свободою совісті розуміється право громадян сповідати будь-яку релігію або не сповідати жодної, відправляти релігійні культу або бути атеїстом. Часто проголошена на словах свобода совісті мала деформований характер: допускався вибір релігії, але не атеїстичних поглядів, порушувалися права віруючих, існували привілейовані релігійні рухи.

Конституції багатьох країн поголошують, що права віруючих не повинні суперечити суспільному порядку і благополуччю. Згідно з

принципом свободи совісті, не допускається втручання церкви в діяльність держави, державне життя й освіта мають світський характер. Особистість повинна бути забезпечена у своєму праві на всебічний розвиток. Держава регулює обсяг прав і обов'язків будь-яких організацій, у тому числі й релігійних. Релігія визнається особистою справою громадян у тому випадку й у тому ступені, коли не шкодить інтересам держави, суспільства й особистості.

Проблеми гарантування, захисту і реалізації основних прав людини, а саме до таких належать право на свободу совісті і віросповідання, є одними з пріоритетних у діяльності таких міжнародних організацій і об'єднань, як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Рада з безпеки і співробітництва в Європі, Рада Європи. Міжнародні документи по охороні прав людини і свободи совісті (Міжнародна Хартія прав людини, відповідні положення Конвенції про боротьбу з дискримінацією в області освіти, Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігійних переконань, Заключний Хельсинський акт НБСЄ, Паризька Хартія для нової Європи) визнані і ратифіковані Україною 10 грудня 1991 роки. Ці документи є невід'ємною частиною національного законодавства і нашої держави.

Толерантне, терпиме ставлення до інакомислення, у тому числі релігійного, – одна з головних цінностей європейської культури. Толерантність – це ідея, вистраждана сучасним людством через релігійні війни і нетерпимість, є моральною основою для людського виживання в сучасному неспокоїному, повному соціальних колізій світі.

Розглядаючи питання **«Законодавче і конституційне регулювання релігійної діяльності в Україні»**, слід пам'ятати, що православна церква об'єднує більшість віруючих і є найчисельнішою конфесією в нашій державі.

Однак в Україні діють й інші конфесії: у західних областях великий вплив має католицька церква, по всій країні поширені протестантські релігійні громади – баптисти, адвентисти, єгови́ти, п'ятидесятники. Останні дві конфесії діють особливо активно, створюють нові громади, проводять просвітницьку діяльність, залучаючи нових віруючих, особливо молодь.

Українська держава має світський характер, не втручається в справи церкви, гарантує і забезпечує права і свободи громадян відповідно до Конституції, у тому числі і право на свободу совісті.

Діюча Конституція нашої держави закріплює і гарантує свободу совісті (ст. 34), а також затверджує рівність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії чи приналежності до релігійної організації, не допускає використання громадянами своїх прав і свобод на шкоду іншим членам суспільства, а також стверджує, що свобода і права громадян невід'ємні від їхніх обов'язків. Конституція забороняє розпалювання ворожнечі через релігійні переконання.

Держава гарантує здійснення права на вибір будь-якої релігії тільки в тому випадку, якщо це не порушує законів і не шкодить правам і здоров'ю людей. Діяльність релігійних громад регулюється законодавством про культу і Конституцією України.

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Законом України "Про освіту" встановлено також, що навчально-виховний процес у державних освітніх закладах захищений від втручання політичних партій, суспільних та релігійних організацій. Громадяни мають рівні права в отриманні освіти, незалежно від світогляду, переконань, віросповідання. Держава не бере на себе турботи про релігійне виховання. Приналежність до будь-якої релігійної організації не є перешкодою для шляху кар'єрного росту. Громадянам надане повне право одержувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно вибираючи мову навчання.

Релігійні організації повинні діяти на основі зареєстрованого статуту, де вказується вид організації, її веросповідальна приналежність, місцезнаходження, місце в структурі релігійного об'єднання, до якого вона себе відносить, майновий стан, порядок зміни статуту.

Релігійні керівники та церкви відповідно до своїх зареєстрованих статутів мають право створювати духовні навчальні заклади, що діють на підставі своїх статутів. Громадяни, які навчаються у вищому і середньому духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочки проходження військової служби, оподаткування, зарахування часу навчання до виробничого стажу в порядку і на умовах, установлених для студентів і учнів державних навчальних закладів. Нормами закону регулюються механізми користування релігійним майном, що перебуває у власності держави (тобто

вирішення спорів про храмові споруди), а також правові підстави релігійної діяльності в Україні іноземних громадян. Українське законодавство, наприклад, забороняє іноземним служителям культу здійснювати свою місію в школах, вищих навчальних закладах. Вони можуть працювати тільки в тих релігійних організаціях, на запрошення яких вони прибули до нашої держави, до того ж на конкретний, обумовлений термін.

Сучасний стан релігійного життя в Україні можна охарактеризувати як своєрідний ренесанс: активно діють старі конфесії, з'являються нові релігійні громади, які беруть активну участь у політичному житті. У той же час в українському православ'ї немає єдності, не переборені тенденції до розколу. Невизначеним залишається питання про канонічне визнання автокефального статусу Української православної церкви.

На закінчення відзначимо, що толерантність у питаннях віри є моральною опорою для людства в умовах полікультурного різноманіття.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст. «Толерантность».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Атеизм», «Религия».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Релігія», «Свобода совісті», «Атеїзм»..

Розділ V. Філософія людської культури

Тема 30.

Культурологія як наука та її категорії

1. Специфіка культурологічного знання.
2. Найважливіші категорії культурології.
3. Основні підходи до розуміння культури.

При вивченні питання «Специфіка культурологічного знання» слід звернути увагу на те, що культурологія є молодю науковою дисципліною, яка швидко розвивається.

Культурологія – це гуманітарна наука, що вивчає внутрішні закономірності та структуру культури в її конкретно-історичних та регіонально-локальних проявах. Термін «культурологія» вперше був запропонований американським дослідником Уайтом в роботі «Наука про культуру» у 1949 році. Культурологія є молодю науковою дисципліною, яка, проте, швидко розвивається. Виникнення культурології зумовлено такими факторами:

а) потребою у систематизованому викладенні інформації стосовно різноманітних культурних явищ та процесів, що були накопичені в різних галузях суспільствознавства;

б) необхідністю розробки методології, що забезпечує адекватне дослідження феномену культури окремими науками, а також обґрунтовує єдиний підхід до предмету дослідження;

в) важливістю визнання доцільності культурного плюралізму (тобто існування в світі різноманітних культур, які неможливо розглядати в ієрархічній послідовності), що тісно пов'язано з розпадом колоніальної системи і зростанням національної самосвідомості;

г) необхідністю цілісного аналізу культури для прийняття раціональних рішень в сфері культурної політики;

д) усвідомленням гостроти проблеми дегуманізації, пов'язаної із зростанням технократизму і вузькою професіоналізацією знань в освітній галузі, та необхідності підтримання балансу між технічним і гуманітарними знаннями.

Предметом культурології є генеза та розвиток культури як специфічно людського способу буття. Поняття «*культура*» включає всі можливі прояви системи цінностей людського суспільства. В широкому розумінні – це все, що було створене людиною в процесі історичного розвитку.

Культурологія сьогодні є цілком автономною, проте не ізольованою системою знань і має тісні міжпредметні зв'язки з багатьма науками, такими як археологія, етнологія, психологія, соціологія, історія, філософія, лінгвістика тощо.

Сучасні культурологічні дослідження здебільшого реалізуються за такими моделями:

а) *класична модель*, для якої характерним є жорстке розмежування суб'єкта й об'єкта пізнання, а також використання суто раціональної наукової методології;

б) *некласична модель*, яка зорієнтована на вивчення повсякденної культурної практики людини згідно з принципами герменевтики (наука про тлумачення текстів) та номіналізму (філософське вчення про загальні поняття, пов'язані з конкретними чуттєвими речами, які проте не мають реального існування);

в) *постмодерністська модель*, користується феноменологічним підходом, який відкидає можливість існування «абсолютного» суб'єкта пізнання і культурної творчості, що переосмислює в межах своєї культури значення інших культур.

Таким чином, специфіка культурологічного знання полягає в тому, що культурологія вивчає культуру як «другу реальність», яка, на відміну від природи, утворилася завдяки людській діяльності і в історичних результатах якої відображається побут, світогляд та діяльність культурно-історичних суб'єктів.

Вивчаючи питання «*Найважливіші категорії культурології*» слід пам'ятати, що категорії – це найбільш загальні поняття, що служать для компресії досвіду, знаходження предметних відношень та розчленування і синтезу культурної дійсності. До основних категорій культурології належать:

Міф – символічне оповідання про виникнення, розвиток і кінець світу, в центрі якого знаходяться боги, герої або інші надлюдські істоти.

Ритуал – сукупність приписів і правил, які визначають порядок дій в соціальному житті або при виконанні культових обрядів. Ритуал тісно пов'язаний з міфом, тому що міф є обґрунтуванням ритуалу, а ритуал є його практичною актуалізацією.

Знак – матеріальний об'єкт, який сприймається через почуття і використовується для позначення уявлення про інший об'єкт, що є значенням даного знаку. Певною мірою знак заміщує той об'єкт, який він позначає.

Символ – образ, що втілює певну ідею, якій певна група людей надає особливого змісту. Символ – це та інформація, яку фіксують почуття в людській свідомості. Оскільки символ характеризується умовністю, то він значною мірою є таємним і прихованим для невтаємничених.

Архетип – прообраз, первісна структурна форма або зразок.

Цивілізація – ступінь розвитку культури, який є протилежним відносно до варварства.

Цінності – переконання про те, що існують добро, істина, краса, справедливість тощо, які поділяє більшість членів суспільства.

Норми – приписи, зразки дії та поведінки, міра судження про речі та міра оцінки.

Звичай – традиційні форми культової та соціальної поведінки, які закріплені колективною звичкою.

Закони – нормативні акти, прийняті вищим органом державної влади.

Розвиток – закономірна зміна матерії та свідомості, а також їх універсальна властивість. Розвиток буває інтенсивним (супроводжується виникненням якісно нових форм), а також екстенсивним (передбачає прояв і збільшення вже наявного).

Прогрес – поступовий рух, спрямований на розвиток людської культури.

Регрес – рух назад, у безкінечне.

Маргіналізація – процес розвитку «кордонних» культурних явищ, які знаходяться на «краю» культурної системи.

Артефакт – предмет або явище, яке виникло в результаті цілеспрямованої діяльності людини.

Контркультура – культура, яка знаходиться в опозиції до традиційної.

Культурне наслідування – процес передачі культурних цінностей та інформації в часі.

Культуртрегерство – розповсюдження культури, за яким приховуються корисливі та загарбницькі інтереси.

Культурна асиміляція – злиття однієї культури з іншою, яке супроводжується втратою власної культурної або національної специфіки.

Локальні культури – культури, властиві даній місцевості або регіону.

Глобальна культура – універсальна, всесвітня культура, яка розповсюджується поза національними та регіональними межами.

Масова культура – поняття, яке відображує стан культури середини ХХ – початку ХХІ ст. і пов'язане з розвитком засобів масової комунікації.

В цілому кількість категорій культурології постійно зростає, що пов'язано з активним розвитком культурології як науки.

При вивченні третього питання «**Основні підходи до розуміння культури**» слід пам'ятати, що культура є дуже складним і багаторівневим феноменом, тому в культурології існують різні підходи до її вивчення. Сьогодні в межах культурології та суміжних з нею дисциплін існує понад 300 визначень культури.

Термін «культура» походить з грецької мови. Його перше значення – «обробка», тобто обробляння людиною природи. Ціцерон вживав термін «культура» в значенні «виховання» (культура мислення, культура мовлення). Юрист і філософ С. Пуфендорф протиставив культуру натурі (тобто природі). В німецькій класичній філософії аналізувався етичний аспект культури, виражений у праві, релігії та естетичному началі. М. Данилевський, П. Сорокін, О. Шпенглер та А. Тойнбі в своїх філософських та культурологічних концепціях робили акцент на різноманітті культурних типів. Відомий дослідник Е. Касієр визначав культуру як сукупність символічних форм. За словами Ю. Хабермаса, культура є запасом знань, з якого учасники інтеракції черпають інтерпретації, намагаючись досягнути взаєморозуміння. Згідно з визначенням, даним сучасним російським дослідником В. Стьопіним, культура – це система надбіологічних програм

людської життєдіяльності, що історично розвиваються і забезпечують відновлення і зміну соціального життя.

Найбільш поширеними підходами до розуміння культури на сьогодні є соціологічний, символічний, натуралістичний та суспільно-історичний підходи.

Основою *соціологічного підходу* до культури (О.Конт, Е. Дюркгейм, Г.Спенсер) є її дослідження передусім як суспільного явища. Культура є результатом діяльності соціальних інститутів. Саме вони породжують такі елементи культури, як міф, релігія, соціальна система, норми і стандарти поведінки, мораль і право. Проте, згідно з принципом системного підходу, система не дорівнює сумі своїх складових. Саме тому культура, як складна система, не дорівнює сумі окремих артефактів.

В межах *символічного підходу* (Е. Касієр, Л. Вітгенштейн) культура досліджується як феномен комунікації. В основі культури – здатність людей кодувати, зберігати, передавати та сприймати інформацію у вигляді знаків і символів, які віддзеркалюють і розвивають культурну практику та знання. Символи є формами людського самопізнання, вони структурують навколишню дійсність, наділяють її внутрішнім змістом і доцільністю. Дослідження культури в межах символічного підходу широко використовують дані психології, етнології та лінгвістики. Так, Е. Касієр називав мову однією із символічних форм (наряду з міфом, мистецтвом та наукою), що складають основу культури, а Л. Вітгенштейн визначав культуру як сукупність мовних ігор, що реалізують її комунікативну природу.

Одним із базових в межах *натуралістичного підходу* до культури є *етологічний напрям* (К. Лоренц, Н. Тінберген). Етологія – це наука, що вивчає поведінку тварин в природних умовах. Культура, згідно етологічного підходу, є результатом біологічного освоєння людиною природи. Людина при цьому розуміється як слабка тварина, яка змушена створювати своє специфічне середовище (цінності, норми поведінки, соціальні інститути та ін.) для того, щоб вижити. Витоки людської культури лежать в ритуалізованій поведінці тварин. Різноманітний характер ритуалів призводить до появи соціальної структури. Культура забезпечує стабільність природного життя людини, зменшує рівень агресії в людському суспільстві і постійно еволюціонує.

Психоаналітичний напрям культурології (З. Фрейд, К.-Г. Юнг, Е. Фром, А. Адлер) навколо розв'язання конфлікту між особистістю і суспільством. Значну роль в творчості і розвитку культури відіграє людська підсвідомість. Проте культура постійно пригнічує це начало через встановлення жорстких обмежень та норм соціальної поведінки. В основі культури знаходиться боротьба двох глибинних інстинктів людської природи – Еросу (тяжіння до життя) і Танатосу (тяжіння до смерті). Ці два протилежні інстинкти борються між собою, а також суперечать соціальним заборонам, що обумовлює конфліктний характер самої культури. Гармонія при цьому може бути досягнута шляхом широкого застосування психотерапевтичних методів.

Суспільно-історичний підхід (О. Шпенглер, А. Тойнбі, М. Данилевський), побудований на уявленні про те, що стадії життя культури подібні до стадій життя живого організму: народження, розвиток, розквіт, старіння і смерть. Цивілізація є проявом глобальної кризи культури, що супроводжується тотальним нігілізмом, практицизмом, масовістю та бездуховністю. Кожна культура є самостійною відносно до інших культур. Важливе місце в суспільно-історичному підході посідає поняття *культурно-історичного типу*, а також класифікація типів. Так, німецький філософ О. Шпенглер виділяв 8 типів культур: єгипетський, індійський, вавилонський, китайський, греко-римський (аполонівський), візантійсько-арабський (магічний), західноєвропейський (фаустовський) та культурний тип майя. Восьмий, російсько-сибірський, культурний тип дослідник вважав основою майбутнього культурного розвитку. Російський учений М. Данилевський виділяв 10 культурно-історичних типів: єгипетський, китайський, семітський, індійський, іранський, єврейський, грецький, арабський, європейський та новий тип – слов'янський. Безпосереднього наслідування культурного досвіду між цими типами не існує. Всі вони є самотніми, проте не всі однаково реалізуються в ході історичного розвитку. Англійський дослідник А. Тойнбі розглядав історичний процес як зміну автономних культурних організмів (цивілізацій), кожна з яких формується в особливих природних умовах і має свою специфіку. Не всі цивілізації проходять через однакові життєві цикли, основними з яких є розвиток, розквіт і занепад. Деякі цивілізації

гинуть під дією негативних факторів зовнішнього та внутрішнього середовищ (природні катаклізми, соціальні потрясіння, вплив інших цивілізацій тощо), так і не досягнувши вершини свого розвитку.

Таким чином, культурологія є молодого, проте цілком самостійною галуззю наукового знання, що має власну методологію, категоріальний апарат та предмет дослідження – культуру. Існуюче різноманіття підходів до вивчення культури, з одного боку, свідчить про багатогранність даного феномену, а з іншого – про стрімкий розвиток культурології як науки, що покликає відновити баланс між технічним і гуманітарним знанням.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст. «Культура», «Миф», «Развитие», «Гуманитарное и социальное познание».

Энциклопедический словарь. – СПб., 2005. Ст.: «Культурология».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Культура», «Культурология».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Культура», «Культурна антропологія».

Тема 31.

Сутність культури та її генеза

1. Сутність та основні функції культури.
2. Культурогенез і типологія культур.
3. Модернізм та постмодернізм як напрями розвитку сучасної культури.

Розглядаючи питання «Сутність та основні функції культури», необхідно звернути увагу на те, що людина може пізнавати навколишній світ лише в межах свого культурного середовища, яке визначає основні параметри її досвіду, сприйняття та мислення.

Культура має соціально-біологічну природу, оскільки, з одного боку, її формування відбувається за певних природних умов, а з іншого – вона містить механізми, що забезпечують стабільне існування соціуму та органічне входження людини в суспільство. Людина і культура є взаємозалежними системами. Людина творить культуру і водночас повністю в ній розчиняється. Культурне визначає особистісне, і навпаки. Проте культура функціонує неоднаково на суспільному та особистісному рівні.

На *суспільному рівні* основними *функціями культури* є наступні функції:

а) *Комунікативна функція*. Кожна культура виконує функцію накопичення, збереження та ретрансляції знань про людину і світ. Зростання знань та їх уніфікація сприяє розвитку культури, її збагаченню, а також встановленню міжкультурного діалогу. Культурні знання часто знаходять вираз в абстрактних символічних формах, що порушує ритм та механізм культурної ретрансляції, але водночас сприяє створенню глобального інформаційного простору, яскравим прикладом якого є всесвітня мережа Інтернет.

б) *Аксіологічна (ціннісна) функція*. Культурний розвиток має послідовний характер, в ході якого утворюються і закріплюються моральні норми та орієнтири, зразки традиційної соціальної поведінки, а також шкала цінностей. Наявність даних елементів забезпечує стабільність та єдність культури, що є особливо важли-

вим в період інтенсивних соціокультурних змін, а також надає кожній культурі неповторності та унікальності.

в) *Адаптаційна функція*. В сучасному світі людина здебільшого пристосовується до соціальної та культурної реальності, а не до природи. Культура, у свою чергу, має низку механізмів, які спрощують та оптимізують процес пристосування людини до суспільства і культурного середовища.

г) *Функція соціалізації*. Певний тип культури породжує певний тип людини, і навпаки. Такий вплив культури є можливим завдяки процесу соціалізації (тобто виховання та освіта людини, засвоєння нею системи культурних норм, цінностей, а також певної системи знань). Особистісна свідомість завжди характеризується двома протилежними за своїми векторами тенденціями. З одного боку, – це прагнення відмежуватися від суспільства, від загальної маси, реалізуватися в повною мірою, виходячи з власних можливостей та потреб. Але, з іншого боку має місце прагнення «злитися з натовпом». І те, й інше неможливо без соціалізації, яка забезпечується саме через культуру. Культура є передумовою і мірою реалізації людської сутності.

д) *Регулятивна функція*. В межах культури існують різні типи соціальних об'єднань, які підтримують стабільність її розвитку і виконання комунікаційної, аксіологічної, адаптаційної та інших функцій. До таких об'єднань належать, зокрема, біосоціальні спільноти (рід, плем'я, сім'я), соціальні спільноти (союзи племен, родів) та соціально-політичні спільноти (держави, політичні союзи, міжнародні організації). Регулятивна функція культури структурує культурні елементи, що є особливо важливим за умови їх постійної диференціації і росту. Регулятивна функція реалізується через моральні, релігійні та правові цінності та норми.

На особистісному рівні культура виконує *особистісно-атрибутивну, пізнавальну та світоглядну* функції.

Отже, культура має біосоціальну сутність і виконує численні функції як на суспільному, так і особистісному рівні. Виділення окремих її функцій є умовним і слугує здебільшого для зручності її вивчення, оскільки культура є цілісною системою, всі функції якої тісно пов'язані між собою.

Вивчаючи питання «**Культурогенез і типологія культур**», слід звернути увагу на класифікацію типів генезу культури.

Культурогенез – це історичний процес виникнення і розвитку типів людської культури. До однієї з найпростіших і найбільш зручних класифікацій її типів належить класифікація, побудована на територіально-часовому принципі, згідно з яким типи культур виділяються за місцем (наприклад, індійська, грецька, американська культура) і часом свого виникнення (античний період, Середньовіччя, Новий час).

Початок культурогенезу відноситься до епохи *Верхнього палеоліту*. Саме в цей період виникає культура як система інтегруючих зв'язків, тоді як раніше існували лише окремі елементи культурної поведінки. В епоху Верхнього палеоліту відбувся стрімкий розвиток знарядь праці, виникла екзогамія, активізувався розвиток таких соціальних спільнот, як рід і сім'я.

Культура Стародавнього Сходу включає шумеро-вавилонську, єгипетську, індійську, китайську та японську культури. Основними рисами цього типу культури є акцентована традиційність, консерватизм, відносно повільні темпи розвитку соціокультурних процесів, наявність некласичного рабовласництва, деспотичний характер державного правління, тісні внутрішні соціальні зв'язки, особливе значення великих річок (Ніл – для єгипетської культури, Тигр і Євфрат – для шумеро-вавилонської) та вирощування рису.

Антична культура охоплює культуру Давньої Греції і Стародавнього Риму. Антична культура, наряду з християнством, є основою культури сучасної Європи. Грецька культура сформувалася у II тис. до н. е. Велику роль у формуванні світогляду, мистецтва, релігії і філософії Давньої Греції відіграла міфологія. Давньоримська культура виникла на місцевій латинській основі, а також засвоїла багато елементів давньогрецької культури. Одним з найвизначніших здобутків давньоримської культури є формування правової науки та законодавства.

Культура Середньовічної Європи відноситься до періоду, який тривав приблизно з V по XV ст. Цей тип культури характеризується такими рисами: визначний вплив християнського віровчення, яке поряд з грецькою філософією лягло в основу світогляду середньовічного суспільства; теоцентризм; ідея

гріховності всього тілесного; ідея спасіння; есхатологізм (віра в швидке настання кінця світу); ідеал аскетичної релігійної особистості. В період Середньовіччя активно розвивалася освіта. Перші університети з'явилися у Франції, Англії та Італії в XII ст. У багатьох містах діяли монастирські школи. Розвиток науки був заданий параметрами християнської онтології. Пошуки вічного світла, вічного руху, філософського каменя давали поштовх до розвитку алхімії, фізики, астрології.

Дуже інтенсивним був розвиток *культури арабського Сходу* в епоху Середньовіччя. Цей культурний тип розвивався на основі ідей ісламу, язичницької арабської та давньогрецької культур. Він став основою культури сучасних арабських країн.

Європейська *культура епохи Відродження, або Ренесансу* (XIV – XVI ст.) побудована на відродженні ідей античної культури. Світоглядною основою її є антропоцентризм, розуміння людини та її творчого (божественного) начала як вищої суспільної цінності. Саме в епоху Ренесансу сформувалося поняття інтелектуальної еліти суспільства, а також завдяки глибокому інтересу до вивчення культурної спадщини античності були створені передумови для становлення культури як самостійного феномену, що потребує наукового дослідження. Уявлення про три стадії розвитку історії і культури (Античність, Середньовіччя, Новий час) виникло саме в епоху Відродження.

Епоха Просвітництва (XVIII ст.) відзначається усвідомленням культури як самостійного явища, яке було набуто при переході від стану первісної дикості до цивілізованого суспільства. У філософії епохи Просвітництва однією з центральних є проблема співвідношення культурних досягнень та людського щастя. Сам термін «культура» міцно закріпився в науковій літературі і означав вищу суспільну цінність, певний стан суспільства, який дає можливість реалізації людському інтелекту.

Сучасна культура (XIX–XXI ст.) характеризується наростанням тенденцій до глобалізації та універсалізації. У XX ст. психоаналітичні теорії дали поштовх пошукам істини в сфері ірраціонального та підсвідомого. В межах сучасної культури розвиваються два протилежних процеси – секуляризація та реміфологізація. Починаючи з 70-х років XIX ст. розвиток культури визначається як епоха модерну, що переріс наприкінці

XX ст. у постмодерн. До культури кінця XX – початку XXI ст. часто вживають термін «інформаційна», що підкреслює принципово важливу роль інформації в житті людини.

У сучасній культурології існує також поділ культур на *доіндустріальні*, *індустріальні* та *постіндустріальні*. Дана класифікація, як і концепції М. Данилевського, А. Тойнбі та О. Шпенглера є зразком цивілізаційного підходу до типології культур.

Принципово іншим є формаційний підхід, представлений концепцією К. Маркса, згідно з якою людське суспільство розвивається на основі виробничих сил і відносин. У процесі цього розвитку виділяється п'ять основних формацій (суспільств, що перебувають на певному рівні свого соціокультурного та економічного розвитку). Це первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична формації, причому кожна наступна є більш досконалою відносно до попередньої.

Таким чином, культурогенез і типологія культур в сучасній культурології не мають одностайного висвітлення. Існуючі теорії можна поділити на два основних напрями – цивілізаційний та формаційний, згідно з їх розбіжностями у поглядах на сутність історичного розвитку.

Розглядаючи питання **«Модернізм та постмодернізм як напрямки розвитку сучасної культури»**, слід звернути увагу на зміст понять «модернізм» та «постмодернізм».

Модернізм (від франц. *moderne* – найновіший, сучасний) – це система течій в мистецтві та філософії, виникнення якої належить до 70-х років XIX ст. Деякі дослідники вважають, що модерн пов'язаний лише з першим десятиріччям XX ст. Сьогодні серед учених немає одностайності думки щодо часових меж модернізму. В культурології та мистецтвознавчих дисциплінах існує поділ модернізму на *ранній*, до якого відноситься натуралізм, символізм, неоромантизм та імпресіонізм, і *зрілий модернізм* (30-і роки XX ст.), який поділяється на авангардизм (футуризм, кубізм, імажизм), поставангардизм та постреалізм. Основними ідеями модернізму як культурної хвилі є започаткування нового життя, нового відчуття часу, переваги «сучасного» над «застарілим». Розвиток суспільства має відбуватися на основі чотирьох принципів: демократії, пріоритету індустрії, техніки і природознавства. Ідеальна особистість епохи модернізму сама

творює історію і є центром культурно-історичного процесу. Культурна свідомість модернізму будується навколо ідеї безкінечного прогресу, який розуміється як тотальне підпорядкування світу людській волі. Культура епохи модернізму вселяла в людину глибоку впевненість, що її народження, життя і праця мають високе призначення. Ця впевненість була зруйнована двома світовими війнами, які показали, що здобутки людського розуму можуть бути повернуті проти людини.

Загальна світоглядна і культурна криза у 60 – 70-х роках ХХ ст. породила нову ідеологію мистецтва, яка отримала назву *постмодернізм* (для позначення періоду європейської історії, який починається після завершення модерністського періоду частіше застосовують термін «*постмодерн*»). Постмодернізм є специфічним умонастроєм, який сьогодні поширений практично у всіх сферах людського життя – у науці, філософії, мистецтві, політиці та економіці.

Основою формування постмодернізму був філософський дискурс про Модерн, започаткований Ф. Ніцше, Л. Вітгенштейном, М. Вебером та ін. Домінантною в цьому дискурсі була думка про те, що доба Модерну не тільки збагатила європейську культуру гуманістичними і демократичними цінностями, а й спровокувала активізацію таких негативних культурних явищ, як європоцентризм, технократизм, тоталітаризм, споживацький спосіб мислення. Сьогодні ідеї постмодернізму розвивають У. Еко, Ж. Бодріяр, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Деррида. Їх філософські пошуки спрямовані на формування нового, не-європоцентристського погляду на культуру. Основними характеристиками постмодерністської культури є дискретність, локальність, фрагментарність, випадковість, акцент на ігровому началі, антиантропоцентризм, відсутність жорстких опозицій та універсальних ідеалів. Постмодернізм тісно пов'язаний з розвитком структурної лінгвістики та герменевтики. Сама культура в постмодернізмі розуміється як сукупність текстів, а людина – як суб'єкт, який знаходиться всередині тексту. Метою людини є інтерпретація того чи іншого культурного тексту.

Отже, модернізм і постмодернізм і тісно пов'язаними один з одним напрямками сучасної європейської культури, які завдяки процесу глобалізації набувають все масштабнішого характеру і визначають розвиток більшості течій у мистецтві, філософії, науці та інших сферах культурного життя.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст. «Культура», «Постмодерн».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Культура», «Культурология».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Культура», «Відродження». «Модерн», «Постмодерн».

Тема 32.

Феномен і тенденції розвитку сучасної української культури

1. Загальна характеристика української культури.
2. Основні етапи та фактори розвитку національної культури України.
3. Сучасний стан та тенденції розвитку української культури

При вивченні першого питання «**Загальна характеристика української культури**» слід ознайомитися з поняттям культури народів України.

Українська культура – це сукупність духовних і матеріальних цінностей та надбань, які формувалися українським народом і віддзеркалюють розвиток його світогляду, а також соціального, економічного і духовного життя.

В процесі свого розвитку українська культура збагачувалася елементами різних культурних традицій, передусім російської, білоруської, польської, болгарської, угро-фінської, татарської. Відповідно до свого походження вона є поліетнічною, що відобразилось у сучасному поліетнічному складі українського суспільства.

Сьогодні українська культура є неповторним національним надбанням. Базові характеристики української культури заковані в її національних символах та стереотипах. Вони настільки органічно вписані в канву суспільної свідомості, що люди навіть не замислюються над їх значенням та змістом. Для українців усталеним символом національної культури традиційно був Т. Шевченко, який уособлював духовність народу та його соціальні сподівання. Символом історичної долі був Б. Хмельницький, з яким пов'язані драматичні сторінки української історії. Нині акцент зміщується в дещо інші, більш політизовані сфери. Символами державності України сьогодні є синьо-жовтий стяг, тризуб та національний гімн.

Дослідники неодноразово робили спроби виділити характерні риси української культури та національної ментальності. Однією з таких спроб є теорія М. Костомарова, яку

він виклав у своїй праці «Две русские народности». Костомаров порівняв ментальності росіян та малоросів і вияснив, що російська ментальність тяжіє до категорії загального («держава», «церква» тощо), а українська ментальність – до окремого (одичного), власного (в тому числі – до приватної власності), власного морального здоров'я.

Розглядаючи питання **«Основні етапи та фактори розвитку національної культури України»**, варто звернути увагу на те, що формування національної культурної традиції почалося в Україні близько 500 років тому. Але тільки в середині ХІХ ст. національна ідея українців почала вимальовуватися (тобто отримала змогу вербалізуватися). Саме з цього періоду можна виводити українську національну культуру, яка завмерла у 20-х роках минулого століття, а нині знову відроджується. Проте глибинне коріння української культури треба шукати в індоевропейському світогляді, а також в культурі Київської Русі. Київська Русь загинула як держава у 1240 році, залишивши нащадкам християнську релігію і світогляд в Східному (Візантійському) варіанті. Київська Русь передала Україні писемну культуру, книжну традицію, мову, архітектуру, а також християнство з елементами дохристиянських вірувань. Це єдине, що пов'язує Київську Русь і Україну, окрім, звичайно, території та населення, яке вже потім стало українською нацією. Проте християнська релігія і світогляд були одними з найбільш визначних факторів, які вплинули на формування української національної культури.

Інший фактор розвитку української культури – це Європа, яка пов'язана з наявністю середньовічної фази історії (з моменту падіння Риму, а також з початку правління Каролінгської династії); наявністю епохи Відродження; західним християнством (католицтвом).

Зважаючи на всі ці моменти, слід зробити висновок про те, що українська культура не є повною мірою європейською, але вона формується на східному краю Європи, де середньовіччя затрималося значно довше. Так право, писемне і звичаєве (середньовічне), впливало на формування української народності (український народ формувався в межах Польсько-Литовської держави, в умовах феодального європейського права, в межах

автономії і Польсько-Литовської унії). Тобто українська культура пройшла через стадію середньовіччя.

Стосовно епохи Відродження слід відзначити, що в Україні було багато освічених людей, які отримали освіту в Європі і привносили ренесансні елементи в українську культуру. Проте феномен Відродження – це суто італійський феномен, і в Європі ренесансні ідеї поширювалися як повторення італійського Ренесансу (тож в Україні він також був). Це ідея рівності всіх від природи (природне право), що протиставлялася божественному праву, це право на життя, право на власність.

Важливим фактором формування української національної культури є релігія. Українська Православна Церква завжди підтримувалася самим народом і мала свій національно-культурний обов'язок, а не була під світською владою. Велику роль в культурі відіграла уніатська (греко-католицька) церква.

Потрапивши під владу Польсько-Литовської держави, населення колишньої Київської Русі мало два шляхи для подальшого існування: стати закріпаченим людом (соціальним дном середньовічного суспільства) або прийняти католицизм і польсько-литовську культуру. Обидва ці процеси мали місце і відбувалися поступово. Але був ще один шлях, описаний в пасіонарній теорії Л. Гумільова, за якою кожен етнос, що народжується, має своїх пасіонаріїв. В Україні таким феноменом стало козацтво. Реєстрове козацтво виникає на базі суспільної угоди як автономна одиниця зі своїм способом життя, традиціями та цінностями. Саме в цей час зникає українська еліта (шляхта, яка остаточно спольщилася), яка була вже не потрібна як культурний та історичний елемент. Реєстрові козаки (які були визнані литовськими статутами, що є калькою з Магдебурзького права) стають новою елітою, що захистила український народ. Цей період і є дійсним початком становлення української національної культури.

Культура *бароко* для України стала середньовіччям, і її ірраціональність дуже органічно увійшла в українську культуру. Ця доба має важливе значення для культурного розвитку України, оскільки вона складає одну з основ української ментальності (український екзистенціалізм).

Важливими етапами розвитку української культури є перша і друга половини ХІХ ст., коли формується національна свідомість українського народу, розвиваються традиції класицизму та романтизму, що відображено в творчості І. Котляревського, М. Гоголя, М. Костомарова, Т. Шевченка, І. Франка та ін.

Курс розвитку національної культури України в період СРСР був значною мірою порушений політикою універсалізації та «плавильного котла», проте сьогодні українська культура активно відроджується і розвивається.

Одже, можна виділити такі періоди розвитку української національної культури: культура Київської Русі, культура польсько-литовського періоду, доби козацтва, українського бароко, українська культура ХІХ ст., комуністичної доби та незалежної України.

Вивчаючи третє питання **«Сучасний стан та тенденції розвитку української культури»**, важливо звернути увагу на специфіку сучасної української культури.

Сучасний стан та тенденції розвитку української культури пов'язані з усвідомленням того, що освіта є основою самовідтворення культури; децентралізацією, реформуванням та демократизацією освіти; варіативністю навчальних програм; переорієнтацією сфери освіти на пріоритетний розвиток особистості та створення для цього відповідних умов у суспільстві; встановленням зв'язку між національною історією та культурою і освітнім процесом; розвитком української мови; відродженням релігійного життя; розвитком спорту; повторним відкриттям заборонених в період СРСР творів В.Стуса, М.Хвильового, М.Куліша, а також розповсюдженням творів літераторів української діаспори – О. Теліги, І. Багряного, О. Ольжича; відродженням національного театру та музики. Ознаками сучасного культурного розвитку України є також утвердження світоглядно-естетичного плюралізму та високий ступінь політизації суспільства. В сфері культурного життя активно розвиваються міжнародні зв'язки, що сприяє поширенню української культури.

Водночас у культурній сфері України спостерігається скорочення мережі установ культури, повільне формування правової бази для культури, обмежене фінансування її розвитку та наростання тенденцій дегуманізації.

Таким чином, культурні процеси, що проходять в сучасній Україні, є суперечливими і неоднозначними. Різнострамовані тенденції в культурній сфері сформули надзвичайно складний клубок протиріч, в основі яких лежить конфлікт традиційних національних та глобальних цінностей, а також цінностей радянської доби.

* * *

Довідкова література:

Современный философский словарь. – М., 2004. Ст. «Мировоззрение», «Феномен», «Ценность», «Маргинальность».

Новая философская энциклопедия. В 4-х т. – М., 2001. Ст.: «Мировоззрение», «Национальная идея».

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. Ст.: «Українофільство». «Національний характер».

СЛОВНИК основних термінів курсу

Агностицизм – повністю або частково відкидає можливість пізнаваності світу.

Аксіологія – вчення про цінності.

Альтернатива (франц. *alternative* – чергування) – наявність взаємовиключних можливостей і необхідність вибору між ними.

Альтернативістика – розгляд альтернативних варіантів історії розвитку об'єкта.

Аналіз – розкладання, розчленовування предмета або явища на складові частини з метою їх вивчення.

Аналогія – прийом дослідження, при якому на основі подібності об'єктів в одних ознаках робляться висновки про їх подібність в інших.

Антисциєнтизм – підкреслює обмеженість можливостей науки, розглядає її як силу, ворожу справжньої сутності людини. Всю відповідальність за негативні соціальні наслідки антисциєнтизм покладає на науку (техніку), відкидаючи їх позитивну роль.

Буття (лат. *esse* – бути, є, існувати) – існування чого-небудь взагалі, тобто все існує у світі: всі види матерії з усіма видами ідей, з ними пов'язаними.

Відчуття – відображення органами почуттів людини окремих властивостей речей (колір, звук, запах, твердість).

Віртуальна реальність. У широкому розумінні – у це поняття включають людські сни, образи, що виникають у свідомості людей під час слухання казок, перегляду кінофільмів і телепередач, прослуховування музичних фантазій і т.ін. У вузькому розумінні – під віртуальною реальністю розуміється ілюзорний, штучний, синтетичний світ відчуттів, створений за допомогою комп'ютерної техніки і відповідних їй високоінформаційних технологій.

Волюнтаризм заперечує об'єктивний характер законів суспільного розвитку, вважає, що розвиток суспільства залежить тільки від волі людей.

Гіпотеза – науково обґрунтоване припущення про закономірний зв'язок і причинну обумовленість досліджуваних явищ, нау-

кове допущення або припущення щодо сутності об'єкта, сформульоване на основі низки відомих фактів.

Глобалістика (франц. *global* – загальний + лат. *globus* – глобус, куля) – дослідницька програма, яка аналізує всесвітні проблеми розвитку і їх наслідки для подальшого існування людства.

Глобальні проблеми – проблеми, що охоплюють увесь світ і є загрозою існування людства.

Гносеологія (епістемологія) – теорія пізнання, вивчає джерела і засоби наукового пізнання.

Гуманістика – розуміння живого через розуміння людини. (Людина – голограма живого космосу).

Дедукція – метод пізнання, заснований на проходженні від знання більшого ступеня спільності до знання меншого ступеня спільності, від загальних положень до окремих випадків.

Держава – орган управління суспільством, захист його економічного і соціального життя.

Діалектика – вчення про універсальні зв'язки і загальні закони розвитку природи, суспільства і пізнання.

Дослідницька програма – мета пошукової діяльності та засоби її досягнення.

Дуалізм – визнає рівноцінність, незалежність двох першооснов світу: матерії і свідомості.

Еклектика – безпринципне, механічне поєднання в єдиному цілому несумісних ідей, зв'язків і відносин.

Експеримент – прийом дослідження, при якому об'єкт штучно відтворюється або ставиться в умови, які точно враховуються, необхідні для з'ясування відповідних властивостей.

Емпіричний і теоретичний рівні пізнання. *Емпіричний рівень* – це рівень нагромадження знань і фактів про досліджувані об'єкти. На *теоретичному рівні* досягається синтез наукового знання у вигляді наукової теорії.

Естетична свідомість – система поглядів і почуттів, що відбивають дійсність з точки зору прекрасного і потворного, комічного і трагічного.

Закон єдності і боротьби протилежностей свідчить про те, що розвиток є процесом виникнення, зростання, загострення і вирішення численних протиріч. Внутрішня суперечливість, бороть-

ба протилежностей дає поштовх для розвитку, наростання протиріч, зникнення старого і виникнення нового.

Закон заперечення заперечення, виражаючи складний, спіралевидний характер розвитку, показує, що на певному етапі розвитку повторюються на якісно новій основі деякі особливості пройдених етапів.

Закон переходу кількісних змін в якісні показує, що кількісні зміни, поступово накопичуючись, при досягненні певних меж приводять до якісних змін, що проходять у вигляді стрибка.

Зміст і форма. *Зміст* – сукупність елементів і процесів, що складають дане явище або предмет. *Форма* – структура змісту, внутрішньо властива йому.

Знання – зв'язки і відносини життя, які відображає, усвідомлює або відтворює людина (суспільство) у своїй свідомості.

Ідеалізація – уявне конструювання об'єкта, якого в дійсності не існує і який у принципі не може бути здійснений, але подоба якого є в матеріальному світі («абсолютно тверде тіло», «точковий електричний заряд», «ідеальна рідина»).

Ідеалізм первинним вважає свідомість, вторинним – матерію.

Ідеологія – цілісна система ідей і поглядів, що відбиває умови життя людей, їхнє суспільне буття з позиції визначених соціальних сил, а також мети (програми), спрямованої на зміцнення або розвиток (зміну) існуючих у суспільстві відносин.

Ідея – узагальнене знання, що пояснює сутність того або іншого процесу, або явища (ідея розвитку світу, ідея існування надприродних сил)

Індивід – одиничний представник людського роду, без обліку його біологічних особливостей, специфіки реального життя і діяльності.

Індивідуальність – неповторна своєрідність людини.

Індукція – метод пізнання, заснований на проходженні від знання меншого ступеня спільності до знання більшого ступеня спільності, від фактів до узагальнень.

Інформатизація і комп'ютеризація (кібернетизація) - проникнення ЕОМ (комп'ютерів), разом з тим і методів їх застосування, а так само способів функціонування і збереження інформації в різних сферах наукової та практичної діяльності, що дає можливість вирішувати складні науково-дослідні завдання.

Ірраціоналізм – відкидає або принижує роль розуму в пізнанні.

Істина – образ, адекватний відображуваному об'єкту. Образ, що не відповідає своєму об'єкту, розглядається як *омана*.

Історичне і логічне. *Історичний метод* вимагає відтворення конкретного розвитку об'єкта з усіма дрібними деталями і другорядними ознаками. *Логічний метод* є відображенням історичного, але він не повторює історію у всіх деталях, а вирізняє істотне в ній.

Комплексний підхід (лат. *complexus* – зв'язок, сполучення) – вимагає при проведенні того чи іншого дослідження об'єднання зусиль представників різних дисциплін.

Концепція – науково обґрунтоване тлумачення основного змісту теорії, якій ще треба буде пройти всебічне обґрунтування в системі наукового знання.

Культура – сукупність цінностей, створених людиною, а також процес людської діяльності і відносин між людьми.

Людина – поняття, що характеризує живу істоту (*homo sapiens*), яка виявляє той чи інший ступінь розумності.

Матеріалізм стверджує, що первинною є матерія, а вторинною – свідомість.

Матерія – це об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості і з'являється перед нами у вигляді речовини та інших її об'єктивних станів.

Метод – спосіб відтворення в мисленні досліджуваного об'єкта; система принципів, прийомів і вимог, якими керуються в процесі пізнання.

Методологія (грецьк. *methodos* – дослідження; + *logos* – слово, поняття, вчення, наука) – вчення про методи пізнання.

Мистецтво – форма відображення дійсності в художніх образах.

Міфологія – тип світогляду, в якому різні уявлення про природу, суспільство, людину та її мислення зв'язані в єдиній образній картині світу, що поєднують у собі реальність і фантазію, знання і віру, думки й емоції.

Моделювання – спосіб пізнання, при якому замість об'єкта дослідженню піддається умовний зразок або модель, а дані досвіду переносяться на об'єкт.

Можливість і дійсність. *Можливість* – це те, чого ще немає (явище, процес, предмет), але може з'явитися через об'єктивні тенденції розвитку даного явища. *Дійсність* – те, що вже виникло, реально існує і діє. Іншими словами, дійсність – це здійснена можливість (можливість, що відбулася).

Монізм – філософський принцип, відповідно до якого все існуюче має одне джерело, єдине у своїй основі. Розрізняють матеріалістичний та ідеалістичний монізм. Перший – єдність світу бачить у його матеріальності, другий – за основу усього сущого приймає духовне начало (свідомість).

Мораль – сукупність поглядів, уявлень, норм і оцінок поведінки людей у суспільстві з точки зору, зла, справедливості, несправедливості, честі і безчестя.

Наука – система знань, які логічно несуперечливі і пройшли перевірку на практиці; сукупність соціальних інститутів, що задовольняють потреби суспільства в знаннях; специфічна сфера людської діяльності і безпосередня продуктивна сила.

Наукова картина світу – система теоретичних поглядів на властивості і закономірності світу, яка формується шляхом узагальнення найважливіших знань, накопичених науковим співтовариством на певному етапі розвитку науки. Вона представлена пануючими науковими теоріями, гіпотезами, установками, принципами.

Наукове пізнання – складний, нерозривно пов'язаний з практикою процес відображення (усвідомлення) у людському мисленні об'єктивної реальності.

Необхідність і випадковість. *Необхідність* – явище, що має причину в самому собі і, за наявності певних умов, обов'язково відбувається. *Випадковість* – явище, причина виникнення якого лежить у зовнішніх обставинах. Вона може відбутися, а може і не відбутися.

Об'єкт і суб'єкт пізнання. *Об'єкт пізнання* – речі, явища, процеси, на які спрямована пізнавальна діяльність людей. *Суб'єкт пізнання* – людина (колектив), яка здійснює процес пізнання.

Одиничне і загальне. *Одиничне* – індивідуальне, неповторне в предметах і явищах. *Загальне* – те, що властиво всім предметам і явищам.

Особистість – окрема людина з певними рисами характеру, індивідуальними здібностями і схильностями.

Основне питання філософії – питання про ставлення людини до світу, свідомості до буття, суб'єктивного до об'єктивного.

Пізнання – сукупність процесів, завдяки яким людина одержує, опрацьовує і використовує інформацію про світ і саму себе.

Політична свідомість – сукупність ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв, що відбивають ставлення до влади соціальних груп, партій, суспільства.

Політична система суспільства – сукупність державних і громадських організацій, за допомогою яких здійснюється влада в суспільстві, а також сукупність політичних і правових відносин та відповідних їм норм.

Поняття – відображає істотні ознаки речей.

Правосвідомість – сукупність переконань людей щодо правомірності або неправомірності обов'язків, прав і вчинків людей у суспільстві.

Практика (грецьк. *praktikos* – діяльний, діловий) – предметна, чуттєво-матеріальна цілеспрямована діяльність людей. *Основні форми практики*: матеріальне виробництво (праця); перетворення природи; соціальна практика – зміна існуючих соціальних відносин; науковий експеримент.

Предмет філософії – область духовної діяльності людини, а також усвідомлення цієї діяльності, її змісту, мети, призначення людини у світі.

Природа, у широкому розумінні, – об'єктивна дійсність в усьому різноманітті її форм, тобто увесь матеріальний світ, який оточує людину. *У вузькому розумінні* – сукупність природних умов існування і розвитку людини та суспільства (географічне середовище).

Причина і наслідок. *Причина* – явище, що передує іншому явищу і викликає його. *Наслідок* – явище, викликане дією причини.

Проблема – питання, з яким дослідник звертається до досліджуваного об'єкта. Це завдання, яке не може бути вирішене відомими способами.

Прогнозування (грецьк. *prognosis* – передбачення, пророкування) формування обґрунтованого припущення про майбутній стан досліджуваного об'єкта.

Раціоналізм – головну роль у пізнанні відводить розуму.

Релігія – тип світогляду, в основі якого лежить віра в надприродні сили і поклоніння їм.

Свідомість – специфічно людська, нерозривно пов'язана з розумом, властивість високоорганізованої матерії відображати матеріальний світ в ідеальних (суб'єктивних) образах; певне ставлення людини (суспільства) до світу, усвідомлення буття.

Світогляд – система узагальнених знань про світ у цілому, про місце в ньому людини та її ставлення до світу.

Сенсуалізм – головну роль у пізнанні відводить почуттям.

Синергетика (грецьк. *synergètikós* – спільний, діючий узгоджено) вивчає упорядкованість зв'язків між елементами (підсистемами), сформованими у відкритій системі в ході її взаємодії з навколишнім середовищем. Синергетичний підхід розглядає об'єкти, які самоорганізуються і еволюціонують у системі.

Синтез – об'єднання в єдине ціле розчленованих аналізом елементів з метою вивчення внутрішніх зв'язків і закономірностей досліджуваного об'єкта.

Система -сукупність тісно пов'язаних між собою елементів, що виступають відносно навколишнього світу як єдине ціле.

Системний підхід існує як сукупність загальнонаукових вимог (принципів), за допомогою яких будь-які об'єкти можуть бути розглянуті як системи.

Скептицизм – відкидає можливість достовірного знання про світ.

Софістика – свідоме використання неправильних доводів, які зовні виглядають як правильні, тобто виривання окремих несуттєвих зв'язків із взаємозв'язків і взаємозалежностей та сприйняття їх як істотних, визначальних.

Соціальний прогрес – безперервний поступальний розвиток суспільства, в якому досягаються якісно нові, більш високі рубежі і рівні його стану.

Спостереження – систематичне, цілеспрямоване сприйняття досліджуваних об'єктів.

Сприйняття – цілісне відображення органами чуттів людини властивостей і ознак досліджуваного предмета.

Структура – взаєморозташування, зв'язок елементів цілого.

Судження – стверджує або заперечує що-небудь про об'єкт («ми – інженери», «ринку немає альтернативи» «атом невечерний»).

Суспільна психологія – система почуттів, емоцій, переконань, установок, в яких відображені, у першу чергу, найближчі умови буття людей.

Суспільна свідомість – сукупність існуючих у суспільстві ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв людей, що відображають буття, умови їхнього життя.

Суспільне буття – реальний процес життя людей, відносини, що складаються в суспільстві на основі певного способу виробництва і культури.

Сутність і явище. *Сутність* – це головна, внутрішня, відносно стійка сторона предмета або процесу. Вона визначає природу предмета, характеризує його ознаки. *Явище* – більш мінлива, рухлива, зовнішня сторона предметів, форма, у якій виявляється сутність.

Сцієнтизм – виходить з того, що наукові знання, під якими розуміють тільки природно-наукові знання, є найвищою культурною цінністю і достатньою умовою для орієнтації людини у світі. Вважає науку і техніку абсолютним і безумовним благом. Усю відповідальність за негативні наслідки науково-технічного розвитку сцієнтизм покладає на якісь зовнішні сили, тоді як відповідальність учених зводиться до правильного виконання ними професійної діяльності.

Теорія – форма наукового знання, що дає цілісне відображення істотних зв'язків досліджуваного об'єкта.

Умовивід – оперування судженнями з метою одержання нового знання без звернення до органів чуттів („Усі метали проводять електричний струм” і „Мідь – метал”- умовивід: „Мідь проводить електричний струм”).

Уявлення – наочний цілісний образ речі, який виникає на основі уявлення і минулого почуттєвого досвіду, що зберігається у пам'яті.

Факт – явище матеріального або духовного світу (свідомості) пізнання, що стало надбанням.

Фаталізм вважає, що в людській історії все визначено долею, що людина не здатна впливати на визначений хід подій.

Філософія – вчення про людину, її місце у світі. Вона досліджує загальні закономірності природи, суспільства і людського мислення.

Формалізація – метод дослідження, при якому відбувається деяке відволікання від конкретного змісту об'єкта і розгляд його з боку форми, але такий розгляд, що в підсумку приведе до виявлення й уточнення змісту.

Цивілізація – певний тип соціальної організації суспільства, спрямований на відтворення, примноження суспільного багатства і регламентацію соціального життя.

Цінність – специфічні відношення між суб'єктом і об'єктом, при яких властивості об'єкта піддаються оцінці відповідно до наявних у суб'єкта ціннісних орієнтацій.

Ціннісні орієнтації – це політичні, філософські, світоглядні, моральні та інші установки і переконання суб'єкта.

Частина й елемент. *Частина* – відносно самостійний елемент цілого. *Елемент* – відносно неподільна частина цілого.

ТЕМАТИКА контрольних робіт

При вивченні курсу філософії кожен студент-заочник готує контрольну роботу. Обсяг контрольної роботи має бути в межах 15-20 сторінок учнівського зошита. *Студент, який не одержав по ній залік, не допускається до екзамену.*

При оформленні контрольної роботи на першій (титульній) сторінці вказується: «Контрольна робота з філософії», далі курс, номер групи і нижче прізвище, ім'я, по батькові студента. На наступній сторінці пишеться назва теми і план роботи (три-чотири питання або розділи). В кінці кожного питання (розділу) плану повинні бути короткі підсумки (висновки). Наприкінці роботи вказується список використаної літератури.

Тема контрольної роботи визначається в такий спосіб: початкової букві прізвища студента відповідає номер теми контрольної роботи, при цьому він обирає одну тему з трьох варіантів:

Варіант № 1

А – тема 15;	З – тема 28;	П – тема 3;	Ц – тема 9;
Б – тема 13;	И, І, І̇ – тема 2;	Р – тема 27;	Ч – тема 23;
В – тема 6;	К – тема 8;	С – тема 11;	Ш – тема 7;
Г – тема 21;	Л – тема 12;	Т – тема 16;	Щ – тема 26;
Д – тема 10;	М – тема 25;	У – тема 17;	Є – тема 22;
Е, Є – тема 18;	Н – тема 4;	Ф – тема 5;	Ю – тема 1;
Ж – тема 24	О – тема 19;	Х – тема 20;	Я – тема 14.

Варіант № 2

А – тема 43;	З – тема 56;	П – тема 31;	Ц – тема 37;
Б – тема 41;	И, І, І̇ – тема 30;	Р – тема 55;	Ч – тема 51;
В – тема 34;	К – тема 36;	З – тема 39;	Ш – тема 35;
Г – тема 49;	Л – тема 40;	Т – тема 44;	Щ – тема 54;
Д – тема 38;	М – тема 53;	У – тема 45;	Є – тема 50;
Е – тема 46;	Н – тема 32;	Ф – тема 33;	Ю – тема 29;
Ж – тема 52;	П – тема 47;	Х – тема 48;	Я – тема 42.

Варіант № 3

А – тема 71;	З – тема 84;	П – тема 59	Ц – тема 65;
Б – тема 69;	И, І, Ї – тема 58;	Р – тема 83;	Ч – тема 79;
В – тема 62;	К – тема 64;	З – тема 67;	Ш – тема 63;
Г – тема 77;	Л – тема 68;	Т – тема 72;	Щ – тема 82;
Д – тема 66;	М – тема 81;	У – тема 73;	Є – тема 78;
Е – тема 74;	Н – тема 60;	Ф – тема 61;	Ю – тема 57;
Ж – тема 80;	О – тема 75;	Х – тема 76;	Я – тема 70.

Наприклад: студент Петренко пише контрольну роботу по темі № 3 або № 31, або № 59. Назву цієї теми він знайде в тематичі контрольних робіт, приведеній нижче.

* * *

1. Світогляд: поняття, структура, типи світогляду.
2. Основна проблематика філософії, її зміна в процесі розвитку духовної культури суспільства.
3. Давньоіндійська філософія: специфіка, основні ідеї та школи.
4. Давньокитайська філософія: специфіка, основні ідеї та школи.
5. Походження давньогрецької думки.
6. Антична діалектика.
7. Життя, ідеї і смерть Сократа.
8. Соціальна утопія Платона (діалог «Держава»).
9. Арістотель як систематизатор наукового і філософського знання.
10. Релігійно-філософська думка Середньовіччя.
11. Боротьба номіналізму і реалізму в середньовічній філософії.
12. Філософія Відродження: основні ідеї та характеристика.
13. Філософія Нового часу, її зв'язок з природознавством.
14. Культурно-історичні умови і духовна атмосфера розвитку філософії в XVII- XVIII ст.
15. Дослідження проблем пізнання. Розробка методів наукового пізнання у філософії Нового часу.
16. Основні ідеї і характеристика філософії епохи Просвітництва.

17. Розробка теорії пізнання Кантом. Співвідношення науки і моральності у філософії Канта.
18. Етика Канта: вчення про категоричний імператив.
19. Вчення Гегеля про розвиток духовної культури: філософія духу.
20. Фейєрбах про природу людини. Антропологічний принцип у його філософії.
21. Людина як самоціль суспільного розвитку: комуністичний ідеал і реальність.
22. К. Маркс: матеріалістичне розуміння історії суспільства.
23. Російська філософія XI–XVIII ст. Практично-моральна орієнтація російської філософії.
24. Філософські традиції України (Ф. Прокопович, Г. Скворода).
25. Революційно-демократична традиція в російській та українській філософії (О.М. Радішев, О.І. Герцен, М.О. Добролюбов, М.Г. Чернишевський, Т.Г. Шевченко, І.Я. Франко, Леся Українка).
26. Західники і слов'янофіли в російській суспільній думці.
27. Ф.М. Достоевський: письменник і філософ.
28. Моральна філософія Л. Толстого.
29. Філософія боголюдини В.С. Соловйова.
30. Культура Росії кінця XIX – початка XX ст.: філософія, література, мистецтво.
31. Ідеї космізму в російській філософії (М. Федоров, Ціолковський, Вернадський, Чижевський).
32. М.О. Бердяєв: філософія особистості і волі творчості.
33. М.О. Бердяєв про російську культуру.
34. Позитивізм XIX століття (О. Конт, Г. Спенсер, Мілль).
35. Неопозитивізм XX століття (логічний позитивізм, лінгвістичний позитивізм).
36. Ф. Ніцше: переоцінка усіх цінностей.
37. Філософія життя А. Бергсона.
38. Проблема людини в неофрейдизмі Е. Фромма.
39. Екзистенціалізм: проблеми людини в ХХІ ст.
40. Етика благоговіння перед життям А. Швейцера.
41. Категорія «буття» у філософії. Специфіка людського буття.

42. Категорія «матерія» у філософії. Сучасні природно-наукові та філософські уявлення про матерію.
 43. Вчення В.І. Вернадського про біосферу і ноосферу.
 44. Наука і глобальні проблеми сучасності.
 45. Науково-технічна революція: сутність, основні напрями, соціальні наслідки.
 46. Специфіка законів суспільного розвитку: логіка розвитку суспільства і воля особистості.
 47. Діалектика як вчення про розвиток.
 48. Закон кількісних і якісних змін.
 49. Закон єдності і боротьби протилежностей.
 50. Закон заперечення заперечення.
 51. Основні категорії діалектики. Загальна характеристика (або характеристика будь-якої пари категорій на вибір).
 52. Проблема свідомості у філософії та сучасному природознавстві.
 53. Свідомість і самосвідомість.
 54. Індивідуальна і суспільна свідомість.
 55. Індивідуальна свідомість: свідоме і несвідоме.
 56. Вчення про колективну несвідомість К. Юнга.
 57. Пізнавальне ставлення людини до світу. Активна роль суб'єкта в пізнанні.
 58. Соціально-культурна природа пізнання.
 59. Співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в істині.
- Плюралізм істини.
60. Специфіка соціального пізнання.
 61. Людина як об'єкт і суб'єкт пізнання.
 62. Структура наукового знання. Взаємозв'язок емпіричного і теоретичного рівнів наукового знання.
 63. Наука і моральність.
 64. Наукове пізнання як діяльність.
 65. Науково-технічна революція і проблеми людського існування.
 66. Суспільний ідеал: поняття і способи реалізації.
 67. Концепція локальних цивілізацій.
 68. Духовне виробництво і духовна діяльність.
 69. Суспільне багатство і проблеми ефективності суспільного виробництва.

70. Державна влада: сутність, структура, роль у житті суспільства.
71. Цивільне суспільство: проблеми формування.
72. Проблеми і шляхи розвитку правової і політичної культури.
73. Людина як творіння і творець культури.
74. Потреби, інтереси і цінності особистісного розвитку.
75. Соціальна і біологічна обумовленість поведінки людини.
76. Свобода і відповідальність людини.
77. Людина: проблема смерті і безсмертя.
78. Особистість і суспільство.
79. Поняття «індивідуальність» і «особистість».
80. Проблема людських цінностей і сенсу життя.
81. Античні уявлення про світ, людину і суспільство.
82. Схоластика і містицизм, номіналізм і реалізм – основні напрями.
філософії середніх століть.
83. Проблема людини і суспільства у філософії Нового часу.
84. Філософська думка в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI ст.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

- Арістотель. Метафізика // Соч.: В 4-х т. – М., 1983. – Т.1.
Бекон Ф. Новый Органон // Соч.: В 2-х т. – М., 1972. – Т.2
Бергсон А. Два источника морали и религии. – М., 1994.
Бердяев Н.А. О назначении человека. – М., 1993.
Белл Д. Социальные границы информационного общества // Новая технологическая волна на Западе. – М., 1986.
Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – М., 1987.
Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста // Мир философии. В 2-х ч. – М., 1991.
Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990.
Витгенштейн Л. Философские работы в 2 ч. Ч.1. Логико-философский трактат. – М., 1994.
Гоббс Т. Левиафан // Избр. произв.: В 2-х т. – М., 1964. – Т.2.
Гейзинга Й. Homo Ludens. – К., 1994.
Гельвецкий К. О человеке // Соч.: В 2-х т. – М., 1974. – Т.2.
Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа // Соч. – М., 1969. – Т.4.
Гадамер Г.Г. Истина и метод // Основы философской герменевтики. – М., 1988.
Гольбах П. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного // Избр. филос. произв. В 2-х т. – М., 1963. – Т.1.
Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
Декарт Р. Рассуждения о методе // Избр. произв. В 2-х т. – М., 1989. – Т.1.
Джемс В. Прагматизм. – К., 1995.
Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970.
Дюркгейм Е. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
Зиммель Г. Философия культуры в 2-х т. – М., 1996.
Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6-ти т. – М., 1966. – Т.3.
Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990.
Конт О. Курс положительной философии // Мир философии: В 2-х ч. – М., 1991. – Ч.1.
Лейбниц Г.В. Монадология // Соч.: В 4-х т. – 1983.- Т.1.
Локк Дж. Опыт о человеческом разуме // Избр. филос. произв. В 2-х т. – М., 1969. – Т.1.
Макиавелли Н. Государь. – М., 1990.
Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М., 1994.
Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. Твори. – Т. 20.
Монтескье Ш. О духе законов. – М., 1990.
Ніцше Ф. Так казав Заратустра. – К., 1993.

- Ортега де Гассет. Что такое философия. – М., 1991.
 Парсонс Г. Человек в современном мире. – М., 1985.
 Поппер К. Открытое общество и его враги. Соч.: В 2-х т. – М., 1992.
 Платон. Государство. Т.3. – М., 1981.
 Рассел Б. Человеческое познание. – К., 1997.
 Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Антология мировой философии. – М., 1970. – Т.2.
 Спиноза Б. Этика // Избр. произв.: В 2-х т. – М., 1984. – Т.2.
 Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989.
 Скворода Г.С. Сад божественных песен. – К., 1973.
 Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия // Собр.соч. – М., 1988. – Т.1.
 Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. – М., 1992.
 Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987.
 Тойнби А.Дж. Дослідження історії. – К., 1995.
 Фейербах Л. Сущность христианства // Избр.филос.произв. – М., 1955. – Т.2.
 Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992.
 Франко І.Я. Мислі про еволюцію в історії людськості// Твори. – М., 1956. – Т.19.
 Фромм Э. Психоанализ и этика. – М., 1993.
 Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1991.
 Шевченко Т.Г. Щоденник. – К., 1991.
 Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости. – М., 1991.
 Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993. – Т.1.
 Энгельс Ф. Діалектика природи. Твори. – Т.20.
 Юркевич П. З науки про людський дух // Вибране. – К., 1993.
 Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

До спецкурсу

- Бачинин В. А. Культурология: Энциклопедический словарь. – СПб., 2005.
 Борисова З.О. Основы религієзнавства. – К., 2006.
 Гетманова А.Д. Логика. – М., 2005.
 Гетманова А.Д. Логика: Словарь и задачник. – М., 1998.
 Гирц К. Интерпретация культуры. – М., 2004.
 Гусейнов А.А., Дубко Е.А. Этика. – М., 1999.
 Ерышев А.А. Религиоведение. – К., 2001.
 Ивин А.А. Основы теории аргументации. – М., 1997.
 Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство. – К., 2005.
 Ковбасенко Ю. І. Модернізм: Визначення. Теорія. Практика. – К., 1999.

- Конверський А.С. Логіка (традиційна та сучасна). – К., 2004.
 Кондрашов В.А., Чичина Е.А. Етика. Естетика. – Р- Н/Д, 1999.
 Культура України. Збірник наукових праць. – Х.: ХДАК. Вип. Мистецтвознавство. Філософія. – 2004.
 Мовчан В.С. Історія і теорія етики. – Дрогобич, 2003.
 Некрасов А.И. Этика. – Харьков, 2003.
 Никитин Л.Н., Разетдинов В.В. Об особенностях определения понятия. // Интеллект. Особистість. Цивілізація. Вип. 3. – Д., 2005.
 Основы религиоведения / Под ред. И.Н. Яблокова. – М., 1998.
 Попович М. В. Нарис історії культури України. – К., 2001.
 Релігієзнавство / За ред. М.М. Заковича. – К., 2000.
 Семеній О.М. та ін. Релігієзнавство. – Тернопіль, 1999.
 Шипунова О.Д. Логика и теория аргументации. – М., 2005.
 Етика / За ред. В.О.Лозового. – К., 2002.
 Естетика / За ред. Л.Т. Левчук. – К., 2006.
 Естетика / За ред. В.О.Лозового. – Юрінком Інтер, 2003.
 Етика / За ред. В.О.Лозового. – К., 2002.

Підручники, навчальні посібники і словники:

- Бичко А. К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії. – К., Либідь, 2001. – 408 с.
 Введение в философию / Под ред. Л.Н. Никитина. -К., «Абрис», 2003. – 139 с.
 Горський В.С. Історія української філософії. – К., Либідь, 2004.-488с.
 Історія філософії./ Заг. ред. І.В. Бичко – К., ”Либідь”, 2002.-408с.
 Історія філософії України./ Наук. ред. М.Ф. Тарасенко. – К., Либідь, 1994. – 413с.
 История философии / В.Е. Кемерова. – М., Гердарики, 1999.- 580 с.
 История философии в кратком изложении/ Пер. с чеш. И.И. Богута. – М., Мысль, 1991. – 590с.
 Кальной И.И. Философия. – Симферополь. Бизнес-Информ, 2003. - 439с.
 Касьян В.Л. Філософія. – К., Знання, 2004. – 406 с.
 Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія. – К., Знання, 2005. – 408 с.
 Новая философская энциклопедия. В 4-х т./ Науч ред. М.С. Ковалёва. – М., Мысль, 2001. – 605с.
 Петрушенко В.Л. Філософія. – Київ-Львів, Либідь, 2002. – 408 с.
 Подольська Є.А. Кредитно-модульний курс з філософії. – К., ИНКОС, 2006. – 624с.
 Причений Є.М., Черній А., Гроздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. – К., Либідь, 2002. – 408с.

Современный философский словарь./ Под ред. В.Е. Кемерова. – М., Академический проект, 2004.- 864с.

Социальная философия. / Под ред. В.П. Андрущенко.- Киев- Харьков, Единорог, 2002. – 736с.

Спиркин А.Г. Философия. –М., “Гардарика”.- 736с.

Философия./ В.П. Кохановский. – Ростов/Дон., Феникс, 2003. – 576с.

Філософія / За ред. В.Г. Кременя, М.І. Горлача – Харків, Прапор, 2004 – 736 с.

Філософський енциклопедичний словник.- К., Абрис, 2002. – 744 с.

Філософський словник. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

Філософський словник соціологічних термінів. – К.- Х., 2005. – 438 с.

Хрестоматія по філософії. – М., Мысль, 1996. – 692 с.

Хрестоматія по філософії. – Ростов/Дон, Феникс, 2002. – 674 с.

Примітка. Як додаткова література пропонуються статті з періодичних видань: “Вопросы философии”; “Філософська думка”; “Вестник Московского университета, серия «Философия”; “Общественно-политический журнал” та ін.

Зміст

Передмова	3
Теоретична частина:	
Модуль I. Історико-філософське введення.....	5
Тема 1. Філософія, коло її проблем та роль у суспільстві	5
Тема 2. Основні історичні типи філософії	10
Тема 3. Філософська думка в Україні у XI–XXI ст.	19
Тема 4. Основні філософські концепції сучасності	27
Практична частина. Модуль I.	34
Контрольна частина: Модуль I.....	34
Проблемно-пошукова частина: Модуль I	40
Доказова частина: Відповіді на тести Модуля I.....	40
Теоретична частина:	
Модуль II. Загальнотеоретична філософія.....	41
Тема 5. Філософське розуміння світу: буття, матерія.....	41
Тема 6. Філософське розуміння свідомості	48
Тема 7. Суспільна свідомість та її структура.....	55
Тема 8. Пізнання і його основні форми	61
Тема 9. Наукове пізнання	67
Тема 10. Діалектика, її закони та категорії	74
Практична частина. Модуль II.....	83
Контрольна частина: Модуль II	83
Проблемно-пошукова частина: Модуль II	92
Доказова частина: Відповіді на тести Модуля II	93
Теоретична частина: Модуль III. Соціальна філософія ...	
Тема 11. Природа як предмет філософського дослідження	94
Тема 12. Суспільство: основи філософського аналізу	100
Тема 13. Суспільство як система, що розвивається	105
Тема 14. Буття людини як проблема філософії	111
Тема 15. Особистість і суспільство.....	116
Тема 16. Культура і цивілізація.....	122

Тема 17. Соціальне прогнозування. Глобальні проблеми сучасності	128
Практична частина. Модуль III	133
Контрольна частина: Модуль III	133
Проблемно-пошукова частина: Модуль III	138
Доказова частина: Відповіді на тести Модуля III	140
Модуль IV. СПЕЦКУРС: Світоглядні та соціальні проблеми духовного буття людства.....	141
Розділ I. Філософське вчення про мораль	141
Тема 18. Предмет етики	141
Тема 19. Основні етичні вчення	147
Тема 20. Категорії етики	155
Розділ II. Естетичне ставлення до дійсності	161
Тема 21. Естетика як наука та її категорії	161
Тема 22. Історія естетичної думки	167
Тема 23. Художня реальність України та шляхи естетичного виховання економічних кадрів	172
Розділ III. Філософія мислення	176
Тема 24. Логіка як основа філософського світогляду	176
Тема 25. Складні форми мислення: судження та умовивід	185
Тема 26. Логіка дискурса. Доказ і спростування	194
Розділ IV. Релігієзнавство	197
Тема 27. Релігія як форма світогляду, її предмет і функції	197
Тема 28. Релігійно-філософські системи: світові і національні	203
Тема 29. Свобода совісті і толерантність	212
Розділ V. Філософія людської культури	217
Тема 30. Культурологія як наука та її категорії	217
Тема 31. Сутність культури та її генеза	224
Тема 32. Феномен і тенденції розвитку української культури	231
Словник основних термінів курсу	236
Тематика контрольних робіт	245
Література	250

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Автори: Алексеева Л.О. – к.ф.н., проф. (теми 6; 21 – у співавт.); Андреева Т.О. – к.ф.н., доц. (тема 4 – у співавт.); Борисова З.О. – ст.преп. (теми 13, 16 – у співавт.); Івашук З.Р. – ст.преп. (тема 5 – у співавт.); Ізваріна О.М. – к.и.н., доц. (тема 10 – у співавт.); Гаврилов М.І. – к.ф.н., проф. (тема 15 – у співавт.); Гребеньков Г.В. – д.ф.н., проф. (тема 20); Денисов П.О. – ст. преп. (тема 14 – у співавт.); Ємельянова А.В. – к.ф.н., доц. (тема 3); Кисельова П.Л. – к.ф.н., доц. (тема 18); Корнеева В.А. – ст. преп. (тема 4 – у співавт.); Леонов Л.Г. – к.ф.н., доц. (тема 8); Муза Д.Є. – к.ф.н., доц. (теми 9; 19; 21 – у співавт.); Морозов М.М. – д.ф.н., проф. (тема 23); Нікітін Л.М. – д.ф.н., проф. (теми 7, 11, 22; 12 – у співавт.); Подопритора С.Я. – к.ф.н., проф. (тема 1); Попов В.Ю. – к.ф.н., доц. (тема 19 – у співавт.); Разетдінов В.М. – ст. преп. (тема 2); Репічев В.В. – ст.преп. (тема 10 – у співавт.); Рїбаков В.В. – к.ф.н., доц. (тема 15 – у співавт.); Смирнов П.В. – к.ф.н., доц. (тема 5 – у співавт.); Трофимюк В.К. – ст. преп. (тема 16 – у співавт.); Додонов Р.А. – д.ф.н., проф. (теми 10, 14 – у співавт.); Фїліпенко Н.А. – к.ф.н., доц. (тема 17); Ялі І.А. – д.ф.н., проф. (теми 12, 13 – у співавт.).

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

Кредитно-модульний курс
(навчально-методичний посїбник для студентів-заочників)

За редакцією Л.М.Нїкітіна

Видання 3-є, доповнене та перероблене

Керївник видавничих проектїв – *Б.А.Сладкевич*

Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Наклад – 1000 прим.

Підписано до друку 22.10.2007. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.

Умовн. друк. арк. 16.

Видавництво “Центр учбової лїтератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006